

3

*Sociologický
časopis*

Ročník 37 (2001)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrussek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šandarová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilija Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. Povoleno MK ČR F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. Povoleno MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Jiří Musil: Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů</i>	275
<i>Lubomír Brokl, Zdenka Mansfeldová, Adéla Seidlová: Vztah poslanců českého parlamentu k voličům jako problém vertikální odpovědnosti</i>	297

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Ivana Loučková: Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci</i>	313
---	-----

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Jiří Večerník: Sociální zprávy v České republice po roce 1989</i>	329
--	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Joseph Hrabá, Rehan Mullick, Frederick O. Lorenz, Jiří Večerník: Postoje české populace k reformám a transformaci z hlediska věku</i>	343
<i>Adéla Seidlová: Výzkum poslanců a senátorů Parlamentu ČR</i>	359

RECENZE

<i>Jiří Večerník, Petr Matějka: Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999 (I. Šrubař)</i> ..	369
<i>Jadwiga Šanderová: Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum;</i>	
<i>Ján Sopóci, Bohumil Búzik: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility (P. Machonin)</i> ...	371
<i>Anna Pollert: Transformation at Work in the New Market Economies of Central Eastern Europe (L. Gatnar)</i>	375
<i>Miloslav Lapka, Miroslav Gottlieb: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků (V. Majerová)</i>	376
<i>Erving Goffman: Všichni hrajeme divadlo (J. Bystřický)</i>	379
<i>Zygmunt Bauman: Globalizace. Důsledky pro člověka (N. Jandová)</i>	381
<i>Jan Keller: Vzestup a pád středních vrstev (J. Šanderová)</i>	385
<i>Katharina Müller: The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe (J. Večerník)</i>	388

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Transformace a modernizace po Japonsku aneb čeští sociologové v Říši vycházejícího slunce (P. Machonin)</i>	391
<i>Etnometodologická konference v Manchesteru (J. Nekvapil)</i>	395
<i>O sociologii v Polsku a Československu před rokem 1968 (J. Sedláček)</i>	396
<i>Seminář „Vztah Poslanecké sněmovny a Senátu Parlamentu ČR“ (P. Rakušanová)</i>	398
<i>1st General Conference ECPR 2001 (Z. Mansfeldová)</i>	399

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora. Lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2. 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Statí, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorech*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 2222 1761, (02) 2222 0098-0101, 1. 217, 218, fax (02) 2222 0143, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů

Pohled historické sociologie

JIŘÍ MUSIL*

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Urban Development and Planning in Central Europe under Communist Regimes

The Perspective of Historical Sociology

Abstract: The article is concerned with changes in urban systems and policies in East Central Europe under communist regimes. The changes of inter- and intra-urban structures are compared with official urban policies declared by the governments. The urban systems that emerged in former socialist countries represent modifications of the general urbanisation model and they prove the fact that there exist multiple urbanisations. The differences between 'socialist' and 'capitalist' urban structures were expressed mainly on the intra-level, i.e. in differing socio-spatial structures of cities.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 275-296)

Tato studie má za cíl popsat a interpretovat urbánní procesy ve střední Evropě, zejména v Československu, Polsku a Maďarsku před rokem 1990, s hlavním důrazem na analýzu čtyř desetiletí socialismu. V některých případech se odkazuje také na vývoj i v jiných bývalých socialistických zemích. Protože však města a městské systémy jsou typickými představiteli té dimenze dějin, pro niž Fernand Braudel použil termín „*longue durée*“,¹ bude nutno, abychom se ve svém zkoumání vrátili k vzdálenější městské minulosti studované oblasti.

Výsledný obraz, zahrnující základní data z předsocialistické minulosti i údaje o socialistických transformacích měst, by tedy měl poskytnout realistický popis všech významných minulých městských vrstev a struktur, s nimiž tato oblast vstupuje do současného období hlubokých ekonomických a politických změn, spjatých s intenzivní globalizací a s evropskou integrací. Bez kombinování analytických metod s historickým zkoumáním by nebylo možné pochopit, jak se bude vytvářet urbánní budoucnost této části Evropy. A navíc stále více se ukazuje, že česká urbánní sociologie stojí před úkolem věcně a kriticky se vyrovnat s efekty 40 let socialismu. Tím se vyhneme jak přeceňování, tak i nedoceňování účinků zmíněného období. Je rovněž zapotřebí vřadit období 1948-1989 do základních dlouhodobých procesů formování městského osídlení v zkoumaném prostoru. Následující stat' chce přispět k tomuto sociologicko-historickému pohledu.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Jiří Musil, Újezd 15, 150 00 Praha 5, e-mail ceu.musil@volny.cz

¹ Pojem *longue durée* popsal Fernand Braudel v esejích, která vyšla původně v roce 1958. Zde se opírám o výklad tohoto pojmu jak je uváděn v anglickém překladu jeho knihy *Ecrits sur l'histoire*. Anglický překlad *On History* vyšel 1980 [Braudel 1980].

Hlavní otázky

Hlavní, obecná otázka, na kterou chce naše stat' odpovědět, by tedy mohla být vyjádřena takto: jaké byly hlavní rysy inter- a intraurbánních struktur v této části Evropy, když vstupovala do složitých procesů politické, ekonomické a sociální transformace po roce 1989?

Takovou obecnou otázku je třeba rozdělit do několika konkrétnějších částí. V tomto kontextu byly a dosud jsou nejčastěji kladeny následující specifické otázky:

1. Lišily se urbanizační procesy ve zkoumaných zemích za socialismu od těch, které probíhaly a dosud probíhají za kapitalismu?² A jestliže ano, z jakého hlediska, v jakých rozměrech? A navíc: byly tyto rozdíly podstatné nebo jen malé?
2. Pokud se „socialistické“ urbanizace lišila od „kapitalistické“, jaké byly hlavní příčiny tohoto rozdílu?
3. Do jaké míry sledovaly urbanizační procesy v socialistických zemích zásadně podobné nebo naopak základně odlišné trajektorie?
4. Jak a proč se oficiální strategie a politika urbanizace, jakož i normy plánování měst, v studovaných zemích měnily během čtyřiceti let socialismu? Existovala vůbec nějaká kontinuita cílů a norem?

Historické dědictví

Bylo by chybou, kdybychom se snažili interpretovat současné městské uspořádání v zemích střední a jihovýchodní Evropy – kterou zde používáme z komparativních důvodů – pouze z jejich minulosti. Na druhé straně by nám původ mnoha současných městských jevů, typických pro tuto oblast Evropy, zůstal nesrozumitelným bez elementárního pohledu na dějiny města v daném regionu.

Ta část Evropy, kterou studujeme, je po stránce kulturní, sociální a hospodářské oblastí značně různorodou, a proto není snadné ji regionalizovat. Je však užitečné – bez ohledu na všechny existující překážky, bránící ve vytvoření konzistentního modelu její regionalizace – rozlišovat alespoň dvě makrozóny: 1. východní střední Evropu a 2. jihovýchodní Evropu.³

Jihovýchodní část Evropy zdědila od Východořímské říše systém mnoha obchodních, administrativních a kulturních středisek; ta však ztratila své funkce a mnoho jich dokonce v následujících stoletích zaniklo. V Evropě je málo oblastí s tolika městskými relikty z minulosti jako v tomto regionu. Zároveň však až do dvacátého století patřila tato oblast k těm evropským zónám, kde byla síť fungujících a živých městských center nejméně rozvinuta. To platilo zejména o vnitrozemské části této oblasti. Města u Černého,

²) Pojmy kapitalismus a socialismus jsou zde použity v obecném slova smyslu jako deskriptory dvou odlišných sociálně-ekonomických řádů, které se navzájem liší zejména z hlediska základních mechanismů ekonomické organizace, z hlediska vlastnických poměrů, politické organizace, role státu a politických svobod.

³) Zeela vědomě se náš text nezabývá východní Evropou, k níž se obvykle řadí Rusko, Ukrajina a Bělorusko. Jedním z důvodů je skutečnost, že ruský systém osídlení procházel socialistickými změnami v odlišném období než analogické systémy ve východní střední Evropě, a také v Evropě jihovýchodní, kterou se zabýváme jen okrajově. Přitom je však zřejmé, že v obou těchto regionech na koncepci plánovitého rozvoje osídlení působila významně sovětská ideologie. Z tohoto důvodu věnujeme sovětské politice osídlení v naší statí poměrně velkou pozornost.

Egejského a Jaderského moře, z nichž některá byla založena v době klasické antiky, jako např. Split, vzkvétala později díky svému spojení s Benátkami.

Na druhé straně vlna německé městské kolonizace – tj. zakládání měst obdařených právy a výsadami – se omezovala pouze na několik málo vnitrozemských oblastí jako Transylvánie, Transdanubie, části západního Maďarska, Chorvatsko a Slovinsko. N. J. Pounds, který pečlivě analyzoval dějiny jihovýchodní Evropy, shrnuje svá pozorování v následujícím pregnantním konstatování:

„V jihovýchodní Evropě udělala urbanizace velmi malý pokrok; během pozdního středověku dokonce dále upadala ve větší části oblasti. (...) Několik málo městských sídel z pozdně klasického období bylo nadále obydleno. (...) Města ve vnitrozemí se nikdy nevzpamatovala z devastace během období invazí. (...) Pouze hornická sídla v Bosně, Srbsku a Černé Hoře fungovala dál jako výjimka.“ [Pounds 1971: 71]

Sít' měst, která se stabilizovala v této oblasti ve 14. století, se později poněkud změnila vzhledem k turecké nadvládě, avšak změny nebyly podstatné. V každém případě tu chyběl systém velkých měst.

Války a přesídlování obyvatelstva, způsobené expanzí Otomanské říše, změnily síť měst ve střední a východní části Maďarska. V oblastech ovládaných Turky však v některých městech docházelo k určitému růstu. Příčinou byla hlavně expanze jejich správních funkcí uvnitř Otomanské říše.

V následujících staletích se situace podstatně nezměnila. Jihovýchodní městská Evropa neprošla žádnými rozsáhlými změnami mezi 14. a 19. stoletím, jaké nastaly v jiných částech Evropy,⁴ slabost měst zůstala jejím charakteristickým rysem až do pozdního 20. století.

Tuto dlouhotrvající stagnaci způsobila řada historických procesů. Z nich je zapotřebí vyjmenovat alespoň následující: obecný úpadek role jihovýchodního Středomoří v evropské ekonomice; úpadek politické a hospodářské moci Benátek; expanze turecké nadvlády do hlavních částí oblasti; snižující se vliv hospodářského a politického rozvoje v západní Evropě na jihovýchod kontinentu; a v 19. století neschopnost regionu účinně reagovat na modernizační výzvy západoevropských forem průmyslového kapitalismu.

Poněkud jinak se vyvíjelo městské osídlení ve východní části střední Evropy. Díky nedávným pokrokům v městské archeologii v oblasti na sever od Dunaje víme, že východní střední Evropa vyvinula svou vlastní protourbánní síť sídel, která nebyla postavena na sídelním systému Římské říše. Po pádu Říma se zde objevila četná slovanská protourbánní jádra, zejména na území dnešního Polska, Čech, Moravy a severozápadního Maďarska.

Paradoxně se ukázalo, jak upozorňuje N. J. G. Pounds, že tato jádra byla stabilnější než stará klasická městská sídla v jihovýchodní Evropě. Tato protourbánní sídla vytvořila rámec pro rozvoj slovanských a maďarských měst v 11. a 12. století. Krátce nato byl tento endogenní urbánní růst v období mezi 12. a 14. stoletím posílen novou vlnou zakládání měst, známou jako německá kolonizace.

Jak zdůrazňují četní autoři, mezi nimi H. Aubin [1966], N. J. G. Pounds [1971], M. M. Postan [1970], D. S. Rugg [1985], středověká německá kolonizace byla v podstatě

⁴) K základním pracím, které se zabývají růstem měst a proměnami městského osídlení v Evropě před její industrializací, patří zejména Jan DeVries [1984]: *European Urbanization, 1500-1800*.

komplexním hospodářským, právním a politickým procesem, který lze označit za největší historickou transformaci východoevropské krajiny.

V hlavních částech dnešního Polska a České republiky, jakož i na některých místech Slovenska a Maďarska, se objevila specifická kombinace dvou „vrstev“ městských sídel: stará slovanská a maďarská sídla začala vytvářet dosti hustou síť malých a středně velkých měst a vedle nich rostla kolonizační města založená pozvaným saským, švábským a jiným německým obyvatelstvem. Tento nový model se ustálil během 14. století. Co tento region postrádal, byla velkoměsta jako Paříž, Bruggy, Gent, Milán, Benátky na západě a vznikající shluky velkých a středně velkých měst, podobné těm v severní Itálii a ve Flandrech. Existovala však jedna výjimka, a tou byla Praha, která se ve 14. století podle Tertia Chandlera a Geralda Foxe řadila na sedmé místo mezi největšími evropskými městy. Nicméně malý počet velkoměst zůstával po staletí typickým rysem východní střední Evropy.

Dějinné období, které začalo znovu rozdělovat východní a západní Evropu a jejich městské systémy, zahrnovalo dekády na přelomu 15. a 16. století. V té době, kdy obchodní formy kapitalismu na západě sílily, kdy se tam rovněž více centralizovaly a lépe organizovaly státy a kdy šlechta počala ztrácet svou hospodářskou a částečně i politickou moc, východní Evropa naopak zažívala – podle Ivana Berenda [1986] – vzestup nevolnictví, „znovuzrození tuhých feudálních struktur“, nárůst moci šlechty, úpadek středních tříd a stagnaci měst.

Během poměrně krátkého období od začátku 16. do poloviny 18. století se Evropa rozdělila na dynamickou západní jádrovou oblast a na poloperiferní zóny na východě. V té době se rozpadla severoněmecká liga hansovních měst u Baltu a dlouhé války decimovaly obyvatelstvo a města ve střední Evropě. Přesto však stará síť středověkých měst v této oblasti přežila bez velkých změn až do druhé poloviny 19. století.

Nová průmyslová technologie a organizace se rozšířila do východní střední Evropy, zejména přes Sasko a Slezsko, a dále pak prostřednictvím velkoměst této oblasti: Vídně, Prahy, Budapešti. Avšak i toto rozšiřování průmyslu využívalo středověké sítě malých měst. Nejlepší příklady lze najít v severních Čechách, Slezsku a Haliči. Hustota osídlení a obyvatelstva, např. v oblasti dnešního šluknovského výběžku a Liberecka, dosahovala neobyčejně vysokých hodnot, podobných těm, které existovaly v Lombardii, v regionu s nejvyššími evropskými hustotami obyvatelstva.

Budování nových průmyslových měst bylo spíše výjimkou – jedním z nečetných příkladů může být polské textilní město Lodž. Nový průmysl se nejčastěji rozvíjel na předměstích starých měst nebo i ve venkovských lokalitách podél řek. Ty se často změnilly v průmyslové vesnice (ve Slezsku, v Čechách, na Moravě).

Abychom si utvořili realistický obraz industrializace ve východní střední Evropě, měli bychom si uvědomit, že před první světovou válkou byla rozhodující část průmyslu v této oblasti umístěna na poměrně malé rozloze, v trojúhelníku tvořeném městy Halle, Lodž a Budapešť. Ostatní části tohoto makroregionu zůstaly převážně venkovské a zemědělské. Tento prostorový model se významně nezměnil až do počátku socialistické industrializace.

Hlavní závěry o historickém dědictví

Přestože obě oblasti, jimiž se v této studii zabýváme, tj. východní střední Evropa a jiho-východní Evropa, tvoří jeden homogenní kulturní a sociálně-ekonomický celek, hlavní

rysy jejich urbánního rozvoje – které jsou relevantní pro naši diskusi o socialistické urbanizaci – se dají shrnout do následujících závěrů:

1. Města ve východní střední Evropě byla po dlouhá období součástí oblasti, kterou lze popsat jako poloperiferijní zónu evropského urbánního jádra. Postavení jihovýchodních evropských měst během většiny zmiňovaných období lze označit za periferijní. To se však týkalo hlavně velkých měst.
2. Intenzita styků mezi městy této poloperiferie a městy uvnitř jádrových oblastí Evropy značně kolísala v průběhu dějin, a proto ji nelze považovat za konstantní. Po obdobích silné interakce (jako např. mezi 13. a 15. stoletím, v druhé polovině století devatenáctého a v prvních dekádách století dvacátého) následovala údobí slábnoucích vztahů. Následky rozštěpení, k němuž došlo hlavně v 16. a v 17. století, je v Evropě možno pocítovat až do dneška.
3. Městský systém, který se v této poloperiferijní zóně vytvořil, zůstal poměrně slabý, přestože měl hluboké historické kořeny. V jihovýchodní Evropě, která prodělala velice diskontinuítní vývoj svého politického a hospodářského rámce, byl systém měst ještě slabší.
4. Východní poloperiferijní zóna Evropy však nebyla homogenní, pokud jde o ekonomii, intenzitu urbanizace, technickou a sociální infrastrukturu. Její západní části jako např. Čechy, Morava, Slovinsko, jakož i západní části Polska a Maďarska se až do druhé světové války podstatně nelišily od průměru v západní Evropě. V mnoha ohledech byly některé regiony této části kontinentu rozvinutější než četné oblasti jižní Evropy. Je to např. patrné z historických údajů o výši hrubého národního produktu.⁵
5. Při hodnocení rozvoje městských systémů v různých částech Evropy je nutno analyzovat poměrně dlouhé období. Z tohoto pohledu ani těch 40 let socialismu ve východní střední Evropě a v jihovýchodní Evropě – třebaže socialismus byl systém, jehož cílem byly radikální politické a hospodářské změny – nebylo dostatečně dlouhým obdobím, aby se mohly podstatně změnit základní makroregionální struktury, hierarchie měst atd. Vnitroměstské strukturální změny se ovšem ukázaly být významnější.

Socialistická budoucnost měst v sovětské politice

V zemích s ústředně plánovanou ekonomikou, které prohlašovaly, že mají v úmyslu zřídit harmonickou a kooperující společnost s co nejmenší mírou společenské nerovnosti a které navíc chtěly vytvořit „nového člověka“, se ukázalo, že ekonomické plánování je nutné doplnit jemnějšími nástroji řízení. Mezi tyto doplňující nástroje patřily mimo jiné strategie a politiky pro plánovitý rozvoj sídelních systémů a jednotlivých měst.

V následujících odstavcích se snažíme připomenout a shrnout hlavní vývojové linie idejí, které řídily strategie městského rozvoje ve středoevropských socialistických zemích. A protože byly – alespoň zpočátku – zakotveny v sovětské plánovací ideologii, začneme krátkým přehledem sovětských koncepcí a jejich změn.

⁵⁾ Za nejspolehlivější komparativní analýzy dlouhodobého vývoje hrubého národního důchodu v evropských zemích lze považovat práce zesnulého belgického hospodářského historika Paula Bairocha. Srv. zejména jeho studii o disparitách hospodářského vývoje od průmyslové revoluce a o vývoji národního produktu v Evropě v období 1800-1975 z roku 1976 [Bairoch 1976].

Všechny racionální formy plánování předpokládají, že politikové dají plánovačům poměrně konkrétní vyjádření o zamýšlených cílech. Koncepty modelů sídelních systémů, jichž mělo být dosaženo, zůstaly však dosti nejednoznačné i mnoho let po zřízení socialistických režimů. Situace ve středoevropských socialistických zemích byla srovnatelná se situací Sovětského svazu po roce 1917. Jedním z mnoha důvodů této nejednoznačnosti byla skutečnost, že zakladatelé socialistické doktríny nikdy úplně jasně nevyjádřili své názory na prostorovou organizaci nové společnosti. A to v systému, který Raymond Aron nazval ideokratickým, způsobilo mnoho potíží.⁶

Z díla marxistických klasiků se vskutku daly odvodit jen nečetné obecné zásady, jak prostorově organizovat socialistickou společnost. Na prvním místě to bylo podle Engelse odmítnutí trhu, odstranění rozdílů mezi městem a venkovem, rovnoměrnější prostorové rozmístění průmyslu a obyvatelstva v neposlední řadě i důraz na záměrné prostorové spojování zemědělství a průmyslu. Sověští teoretici k těmto zásadám ještě přidávali řadu dalších, z nichž nejdůležitější byl princip industrializace zaostalých regionů obývaných národnostními menšinami. Jak však přesvědčivě ukázala analýza Ivana S. Koropeckeho [1967], jedním z nejsilnějších kritérií sovětské lokační teorie aplikované v praxi, byly od 30. let vojensko-obranné důvody. Značná část investic do nového průmyslu ve východních částech SSSR byla takto motivována. Poněkud konkrétnější zásady než ty, které bylo možno najít u Engelse nebo Marxe vyjádřil V. I. Lenin ve svém „náčrtu plánu pro vědeckou a technickou práci“ napsaném v dubnu 1918. Na této malé studii bylo důležité, že v podstatě odmítala Engelsovu koncepci decentralizace průmyslu a zdůrazňovala potřebu umísťovat průmysl v blízkosti zdrojů surovin a koncentrování průmyslu do několika velkých podniků umožňujících nejefektivnější využití techniky. Tento rozdíl byl příčinou četných sporů mezi „decentralisty“ a „centralisty“. Tyto spory se pak opakovaly i v tzv. lidových demokraciích po druhé světové válce. Není rovněž pochyb o tom, že při rozhodování o rozmísťování nových investic v zemích tzv. lidových demokracií a reálného socialismu, hrály technicko-ekonomické a vojensko-strategické důvody také důležitou roli. V tomto smyslu, tj. jak ve smyslu hledání optimální míry mezi stupněm koncentrace a dekoncentrace osídlení, tak i v důrazu na technicko-ekonomická a vojensko-strategická kritéria působily sovětské koncepce regionálního vývoje a osídlení i na formování strategií v ostatních zemích sovětského bloku. Zcela analogicky, a to je z hlediska sociologického nejvýznamnější, se v těchto zemích opakoval posun od ideologických, utopických, a o některé teze klasiků se opírajících koncepcí, k pozdějším realističtějším strategiím.

V Sovětském svazu 20. let většina idejí týkajících se rozvoje osídlení měla převážně povahu cvičení v teoretickém a utopickém myšlení. Na druhé straně je zapotřebí zdůraznit, že diskuse vedené v té době byly otevřené a intelektuálně podnětné, jak o tom svědčí prolistování sovětských časopisů z té doby. Převládala však koncepce dekoncentrační, jak to ostatně odpovídalo základním tezím vysloveným Marxem a Engelsem. I rozhodnutí stranických sjezdů v dvacátých letech ještě doporučovala dekoncentrační politiku, v roce 1925 rovnoměrnější rozmístění průmyslu a v roce 1927 průmyslový rozvoj v méně rozvinutých regionech.

V okamžiku, kdy se však sověští komunisté pod vedením J. V. Stalina rozhodli nastartovat rychlou industrializaci a bezohlednou kolektivizaci zemědělství, se celý obraz

⁶) Na to, že pojem ideokracie zavedl do interpretací marxismu Raymond Aron, upozornil Ernest Gellner mimo jiné v knize *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals* [Gellner 1994].

změnil. Utopické, sociálně orientované a do jisté míry i politické principy (např. odstranění zbytků národnostních nerovností rychlou industrializací neruských částí Sovětského svazu) ztratily prioritu. Nejdůležitější začala být pragmatická ekonomie, spojená s vojenskými zřeteli. V roce 1931 Ústřední výbor KSSS zamítl teorii decentralizace a doporučil, aby se rozdíl mezi městem a venkovem eliminoval ne tím, že se města odstraní, nýbrž tak, že se přemění, a že se zároveň bude transformovat venkov, který se dostane pod vliv pokrokové městské kultury. Podle této rezoluce měla také průmyslová výstavba v budoucnu být vedena k zakládání nových průmyslových středisek v zemědělských oblastech, což nakonec mělo vést k tomu, aby se rozdíl mezi městem a venkovem překlenul. Zároveň bylo rozhodnuto, že se v Moskvě a Leningradu nové továrny přestanou stavět. Výsledkem této politiky „urychlení industrializace a směrnic uplatňovaných při rozmísťování průmyslu“ bylo, že Sovětský svaz během prvních pětiletěk dosáhl nejvyšších temp urbanizace mezi roky 1929 a 1939: městská populace vzrostla z 28,5 miliónů na 60,5 miliónů! To byly nejvyšší hodnoty urbanizace, jaké zaznamenaly jakékoli větší země před druhou světovou válkou. V průběhu toho desetiletí však značný růst městské populace – způsobený hlavně poptávkou po pracovní síle pro nové průmyslové podniky umožněný bezprecedentní migrací zemědělské populace do měst – nebyl doprovázen odpovídající infrastrukturou a výstavbou domů. Vzhledem ke špatné kvalitě dopravní infrastruktury a k nemožnosti ji rychle zlepšit alespoň v okolí největších měst, se nemohli sovětské plánovači spolehnout na rozsáhlé dojíždění z venkovských oblastí v okolí do rychle se industrializujících měst. Je zřejmé, že zcela vědomě přijali typické sovětské řešení, totiž nastěhovat několik venkovských domácností do jednoho městského bytu. Tato forma společného bydlení v bytech, určených pouze pro jednu rodinu, vytvořila specifické antropologické vzorce sovětského městského života.

Byly činěny pokusy zastavit růst největších měst tím, že se nepovolovala výstavba nových průmyslových továren v Moskvě a v Leningradu. Toto rozhodnutí přijal Ústřední výbor komunistické strany v roce 1931 a zákaz byl rozšířen na pět dalších velkých měst v roce 1939 na sjezdu komunistické strany. Tato administrativní opatření měla však jen dílčí účinek a růst všech velkých měst pokračoval dál. Vnitřní mechanismy průmyslového – městského růstu už v této době byly příliš silné. Dobrý přehled všech shora uvedených posunů v myšlení vedení komunistické strany podala publikace *Komunističeskaja partija Sovetskogo sojuza v rezolucijach i rešenijach sjezdov, konferencii i plenumov Centralnogo komiteta* [1954].

Přes obrovské lidské a materiální ztráty v průběhu druhé světové války pokračoval Sovětský svaz ve směru rychlé urbanizace, započaté v 30. letech, i v dalších desetiletích. Tak např. mezi rokem 1950–1995 vzrostlo městské obyvatelstvo Ruské federace z 45,7 na 112,7 miliónů. Podobně se vyvíjela Ukrajina a výsledkem těchto procesů bylo, že SSSR mělo primát v počtu měst nad 100 000 obyvatel a že se postavila celá řada velkých průmyslových aglomerací. Hlavním problémem plánovačů se čím dál více stával nekontrolovatelný růst velkých měst a úpadek měst malých a středních, jakož i mnoha částí zemědělských oblastí. Statisíce malých sídel zanikly. V polovině sedmdesátých let – když už byly dvě třetiny populace obyvateli měst – popsal B. Bělousov problémy sovětských sídel těmito kritickými slovy:

„Historicky rozvinutý systém sídel je dosud poznamenán nerovným rozmístěním obyvatelstva v naší zemi, existencí dvou sídelních systému, které spolu dosud nejsou dostatečně propojeny – městského a venkovského –, nerovným rozvojem měst a sídel různých velikostí, fragmentací nebo rozptýlením venkovských sídel... Rozvoj urbánních aglomerací,

založených na největších a na velkých městech, je dosud jen pod slabou plánovací kontrolou a doprovázely jej četné nežádoucí ekonomické následky. Autonomní přístup k městskému rozvoji převládá dodnes, bez ohledu na vztahy, které nyní existují v hospodářském životě, v zaměstnání a společenském vybavení mezi celými skupinami sídel. Nevěnuje se dostatečná pozornost progresivnímu procesu zavádění nových odvětví podniků, dílen a pomocných průmyslových zařízení připojených k velkým firmám v malých a středně velkých městech, která leží v periferních zónách velkých měst.“⁷ [Bělousov 1974]

Během celého období, kdy probíhal jeden z nejdramatičtějších procesů evropské urbanizace, byli sovětští regionalisté, plánovači a urbanisté rozděleni do několika skupin. Důležitá byla myšlenková polarizace, která se vytvořila ke konci 60. a na začátku 70. let. Dosti významná byla tehdy skupina „liberálů“ a skupina „konzervativců“, kteří představovali ortodoxní marxistický proud. Liberálové přijímali rychlou urbanizaci a růst velkých měst jim připadal též jako šance na hlubší přeměnu sovětské společnosti. Své názory prezentovali ve sborníku vydaném roku 1972 J. L. Pivovarovem. Naopak pro konzervativce byl růst velkých měst nebezpečným jevem, který ohrožoval dosažení socialistických cílů. Proto energicky podporovali malá a středně velká města.⁸

V sovětských teoretických koncepcích i v normativních projektech vypracovaných v sedmdesátých letech a později lze pozorovat několik důležitých posunů:

- předně ústup od čistě normativních konceptů a posun k strategiím, které zohledňují analýzu současných trendů v sídelním systému; to implicitně znamenalo ústup od utopických socialistických idejí o budoucnosti měst, ale také od silně regulativních koncepcí;
- za druhé aplikaci teorie regionálních městských systémů (důraz se kladl na teritoriální rozdělení pracovní síly, na specializaci jednotlivých středisek);
- a za třetí ústup od jednostranného důrazu na rozhodující úlohu průmyslu ve vytváření nových regionálních typů městských systémů.

Tyto studie byly relativně moderní, spočívaly na analytických postupech a zdůrazňovaly úlohu informací, vědy a interakcí mezi jednotlivými složkami městských regionů. Pokud jde o obsah, nelišily se příliš od přístupů západní regionální vědy nebo od novoklasické verze sociální ekologie. Utopismus prvních sovětských urbanistických strategií prakticky vymizel. Územní plánování se chápalo jako harmonizace různých typů regionálních procesů (ekonomie, sociálních potřeb, hledisek životního prostředí, demografického růstu atd.). Radikálnější snaha tyto procesy kontrolovat se znovu objevovala pouze, když se environmentální rizika velkých městských regionů začala znovu projevovat.

Naše úvaha o urbanistických strategiích v dějinách Sovětského svazu – byť jen krátká a selektivní – umožňuje několik obecně platných závěrů. Za prvé, že se strategie

⁷) Autor byl v 70. letech ředitelem Ústředního vědeckého ústavu stavby měst v Moskvě a patřil k „otevřenějším“ sovětským urbanistům, kteří si byli vědomi hlubokých problémů osídlení v tehdejší SSSR.

⁸) K reprezentantům liberálně myslících geografů a sociologů patřili např. Jurij L. Pivovarov [1972, 1976], Oleg N. Janickij, A. S. Achiezer, A. V. Kočetkov a další, kteří se prezentovali v společném sborníku vydaném J. L. Pivovarovem [1972]. Typickým reprezentantem konzervativních názorů na vývoj měst v tehdejší Sovětské svazu byl např. Boris S. Chorev [1975], který se odvolával na Engelsovy teze o dělbě práce a na názory V. I. Lenina. Chorev se naproti tomu nezapomínal působením nových komunikačních technologií, nových forem sociální interakce a celým komplexem toho, co liberálně orientovaní autoři označovali pojmem „vědeckotechnická revoluce“.

měnily v souladu s transformacemi v urbánním systému samém; za druhé, že se tyto strategie vyvíjely v rozlišitelných samostatných fázích, a za třetí, že s rostoucí urbanizací a industrializací se sovětské urbanistické strategie začaly sblížovat s těmi, které se rozvíjely v kapitalistických zemích. Je však nutno zdůraznit, že se nikdy nestaly pouhými kopiemi nebo modifikacemi teorií, vyvinutých na západě. To se nemohlo stát mimo jiné pro značně odlišnou síť městského osídlení. Z hlediska našeho ústředního tématu byl vývoj sovětských teorií osídlení a jejich aplikace v plánování důležitý ze dvou důvodů. Tyto teorie hrály důležitou politickou roli jako „příkladné“ modely myšlení a za druhé svou neurčitostí nechtěně otevřely prostor pro podobné spory, jaké vypukly v SSSR mezi decentralisty a centralisty, i mezi politiky, plánovači a architekty v zemích východní střední Evropy v desetiletích po druhé světové válce.

Strategie urbanizace v socialistických zemích východní střední Evropy – od utopie k realismu

Země východní střední Evropy zahájily socialistickou transformaci v rozdílných fázích svého hospodářského a sídelního rozvoje. Některé z nich vstoupily do socialistického období s poměrně moderními průmyslovými základnami, které vznikly za kapitalistické industrializace (jako např. západní část Československa nebo někdejší NDR), některé jako agrární nebo poloagrární společnosti (jako např. bývalá Jugoslávie, Bulharsko, Rumunsko). Jiné sice zdědily silná průmyslová střediska nebo aglomerace, zároveň však zahrnovaly zaostalé oblasti, kde průmysl téměř úplně chyběl a městské osídlení bylo řídké (jako např. Polsko a Maďarsko). V těch zemích, které začaly se socialistickými transformacemi jakožto převážně zemědělské společnosti, splývala urbanizace téměř úplně s procesy socialistické industrializace.

Socialistické země východní střední Evropy zdědily rovněž odlišné struktury osídlení i odlišné struktury demografické, a také měly různou velikost. Avšak hlavní rozdíly spočívaly v různých institucionálních modelech, politické kultuře a tradicích zděděných z minulosti. Některé z těchto zemí si v meziválečném období 1918–1939 uchovaly demokratické instituce a režimy, mnohé se však změnily v režimy autoritářské nebo polofašistické.

První roky socialismu

Po roce 1945 až 1948 však všechny prošly jakousi politickou a ekonomickou homogenizací způsobenou procesem sovětizace. Nejdůležitější částí této sovětizace bylo zřízení ústředně plánované direktivní ekonomiky, která začala modifikovat mnohé rysy urbanizačních procesů, zděděných v některých zemích z doby tržní ekonomiky.⁹ Součástí této

⁹) Ucelený přehled hlavních efektů socialistického plánování na regionální strukturu a systém osídlení České republiky lze nalézt v řadě prací Michala Illnera. Srv. zejména jeho studii z roku 1997 a společný článek s Aloisem Andrlé [1994]. V tomto kontextu je třeba zmínit ty složky direktivní ekonomiky, které byly nejvíce relevantní pro socialistické modifikace procesů urbanizace: (1) Všechny důležité výrobní prostředky – kromě zemědělských – v některých zemích byly znárodněny nebo kolektivizovány; (2) Ekonomické rozhodování bylo hierarchické a bylo určováno prostřednictvím příslušných administrativních hierarchií a nikoliv horizontálně, tj. prostřednictvím trhu; (3) Ceny byly stanoveny administrativními postupy a neobrážely náklady a poptávku; (4) Plánování prostupovalo všechny oblasti života a jeho cíle byly vyjadřovány hlavně ve fyzických jednotkách a nikoliv v tržních hodnotách. Podrobněji se touto otázkou zabývá rovněž Dean

sovětizace byl také prioritní rozvoj těžkého průmyslu, což byla jedna z důležitých hospodářských a politických direktiv stalinismu.

Tento vnucený sovětský systém direktivní ekonomiky, který se prosadil na začátku 50. let, však nezahrnoval dostatečně konkrétní směrnice pro městské strategie, použitelné ve střední Evropě. Sovětské autority si této skutečnosti patrně byly vědomy. Proto dovolily politikům, geografům a projektantům v satelitních zemích, aby navrhli vlastní specifické strategie měst. To samozřejmě vedlo k široké různorodosti koncepcí a teprve po 10-15 letech po komunistickém převzetí moci bylo možno stabilizovat názory na městskou budoucnost jako oficiální politiku.

V tomto prvním období byl důraz kladen především na rychlou industrializaci. Podle György Enyediho [1987]: „Dlouho se zdůrazňovaly prioritně výrobní cíle, protože se předpokládalo, že průmyslový růst automaticky povede k zlepšení životních podmínek.“ Zároveň bylo myšlení plánovačů silně ovlivněno ideologickými motivy, které kladly důraz na sociální roli průmyslového rozvoje. A proto tehdy vznikala řada hybridních koncepcí snažících se spojit ekonomické a sociální motivy.

Pozornost se zaměřovala především na problémy rozmísťování nových investic, zejména v průmyslu. Dominantním tématem byla decentralizace a další soustřeďování průmyslových investic do oblastí, do nichž se vkládaly zdroje za kapitalismu, bylo odmítáno.

Někteří autoři doporučovali, aby se pracovní místa rozdělovala rovnoměrně a aby byly zřízeny malé průmyslové podniky. Proti takovým postojům se však záhy postavili ekonomové, kteří zdůrazňovali, že plánovaná industrializace hospodářsky slabých regionů má své meze a že některá rozhodnutí o umístění nových průmyslových závodů musí být vždy činěna na základě ekonomických úvah a národních zájmů. Nové průmyslové závody se tedy mají plánovat tak, aby prospívaly nejen oblastem, kde budou umístěny, ale aby také podporovaly obecný pokrok ekonomie jako celku.

Rozhodnutí *ad hoc*, učiněná v prvních fázích této sociálně orientované industrializace, byla prvními terči kritik. Druhá vlna kritiky se naproti tomu zaměřovala na nedostatky úzce pojatého hospodářského plánování. Tuto kritiku nepochybně posilovaly rostoucí potíže v každodenním životě obyvatelstva. Nespokojenost však ohrážela i hlubší vrstvu intelektuálních nesnází a nejistot. Upozorňovala na skutečnost, že bez hlubší znalosti povahy vztahu mezi ekonomikou a prostorovým systémem společnosti¹⁰ není žádné efektivní plánování možné. Do jaké míry je možné redukovat „městskou otázku“ na pou-

S. Rugg [1985]. K prvním fázím vývoje názorů na plánování osídlení v Československu srv. práce D. Gawreckého [1969] a M. Blažka [1969].

¹⁰) Ve známé diskusi o „nové sociologii města“, která probíhala na západě v šedesátých a sedmdesátých letech, a jejímiž účastníky byli např. Manuel Castells, Ray E. Pahl, Ivan Szelenyi, Edmund Preceteille, David Harvey, šlo do značné míry také o nové vymezení vztahu mezi ekonomikou, společností a prostorovým uspořádáním společností. Snad s výjimkou Ray E. Pahla, nikdo ze západních sociologů si neuvědomoval, že analýza potíží při plánování socialistických měst a osídlení by umožnila objasnit řadu teoretických otázek, kterými se zabývali. Charakteristická byla skutečnost, že nejvíce se vyhýbali analýze reálných urbánních procesů v socialistických zemích marxisticky orientovaní urbánní sociologové. A ti sociologové města, kteří v socialistických zemích žili, se z pochopitelných důvodů těchto západních diskusí nemohli příliš aktivně zúčastnit. Z bohaté literatury k „nové sociologii města“ srv. M. Castells [1972], D. Harvey [1973], R. E. Pahl [1970] a L. Reissman [1964].

hou ekonomii nebo na vztah mezi třídami? Do jaké míry tvoří nezávislá urbánní (tj. sociologická) dimenze analyticky oddělitelnou část sociálního systému? Odpovědi na takové otázky se staly předpokladem efektivních zásahů do urbánních procesů.

V první fázi ústředně plánované ekonomie – kterou později sami plánovači označovali za „fázi extenzivního rozvoje“ – byl vztah mezi fyzickým a ekonomickým plánováním jednostranný v tom smyslu, že ekonomický plán byl základnou, z níž se odvozovala specifická regionální řešení. Fyzické plánování pouze rozmísťovalo investice, které už byly zahrnuty do plánů ekonomických. V tomto kontextu se fyzické plánování označovalo jako „projekce“ ekonomického či dokonce sektorového plánování. Pojítko zpětné vazby, která existovala mezi teritoriálními podmínkami, sociálním potenciálem, a důsledky investování do určité lokality a ekonomickým plánem, nebylo dostatečně pochopeno.¹¹ Nutnost doplnit mechanismy plánované direktivní ekonomie subtilnějšími nástroji se však koncem padesátých let silně pociťovalo v Maďarsku, Polsku a Československu. A podobně jako o několik desetiletí dříve v Sovětském svazu, stáli analytici a plánovači v nových socialistických zemích před otázkou, do jaké míry se mají sídla koncentrovat nebo rozptýlovat. V podstatě jejich odpovědi reflektovaly hledání nejlepší rovnováhy mezi ekonomickou efektivností a sociálními cíli rodící se „nové společnosti“. Avšak v tehdejších diskusích se přitom vůbec nevěnovala pozornost rozlišování mezi výrobními a distribučními stránkami měst a plánovači neměli hlubší znalosti o sociologii města ani o interakci mezi ekonomikou, společností a prostorem.

Byli ve svízelné situaci někoho, kdo má moc rozhodovat a nařizovat, ale nemá hlubší znalosti o předmětu, který bude regulovat. Nejistoty způsobené nedostatkem znalostí a hlubší teorie sídelních procesů byly větší, než se obecně myslí.

První generace urbanizačních strategií

První urbanizační strategie začaly fungovat jakožto regulativní nástroje na začátku šedesátých let v Maďarsku, o něco později v ČSR a na počátku let sedmdesátých v bývalé NDR, v Polsku a Slovinsku. V Československu, Maďarsku a Slovinsku sloužila za teoretickou základnu sídelních strategií poněkud upravená Christallerova teorie střediskových míst. Ideou, která v tom byla obsažena, bylo přání naplnit jednu z tradičních normativních zásad socialistického plánování, totiž eliminovat nebo alespoň snížit sociální rozdíly, oddělující různé územní jednotky. Ať již vědomě nebo nevědomě autoři československé koncepce soustředění na brněnském pracovišti Výzkumného ústavu výstavby a architektury, zejména V. Palla a kol. [1964, 1966], V. Matoušek [1967] a J. Štván a kol. [1962] kladli důraz na obslužnou, tj. spotřební funkci měst. Tato koncepce proto zdůrazňovala, že střediska, v nichž by byly soustředěny základní složky tzv. občanského vybavení, a kde by obyvatelé středisek a jejich okolí mohli uspokojit své nároky a práva na vzdělání, zdravotní péči atd., by měla být rozmístěna po celé zemi tak rovnoměrně, jak jen možno. Zároveň měl hierarchický systém osídlení pomáhat po stránce ekonomické, posilovat koncentraci objemu výroby a investic v nevýrobním sektoru, jak to zdůraznilo Vládní usnesení č.100 [1967].

Jeden z autorů maďarské strategie, K. Perczel, zdůraznil sociální dimenzi tohoto cíle ještě explicitněji:

¹¹) Na zanedbání významu zpětné vazby v socialistickém plánování soustavně upozorňuje francouzský regionalista Paul Claval [1998].

„...Bylo nutno navrhnout systém městských středisek a jejich oblastí, kde by se každý občan, který tam pracuje nebo bydlí, rovným dílem podílel na moderních veřejných zařízeních na všech úrovních, jež by byla rozmístěna ve snadno přístupné vzdálenosti.“ [Perczel 1975]

Maďarská politika v té době byla rozhodně decentralistická; pět regionálních středisek bylo označeno za „protipóly“ Budapešti; zřizování nových průmyslových závodů v Budapešti bylo zakázáno a moderní průmysl se rozmísťoval do mnoha provinčních měst, a dokonce i do zemědělských oblastí.¹² Po politické stránce tuto strategii naplňovaly vládní dekrety určující, která sídla mají mít status první, druhé nebo třetí úrovně. Tato hierarchie měla být směrnici nejen pro přidělování přímých státních investic, nýbrž také pro rozmístění průmyslu, obchodních podniků atd. [srv. Andrusz et al. 1996]. Strategie rozvíjené v Polsku rovněž kladly důraz na potřebu vyvážit ekonomickou efektivnost a sociální cíle. Avšak sídelní struktury zděděné z minulosti – s velkou hornoslezskou průmyslovou aglomerací na jedné straně a s málo vyvinutými zemědělskými oblastmi na severovýchodě a v dalších částech Polska na straně druhé – vyžadovaly jiný přístup, než jaký byl např. aplikován v českých zemích. Řešení konfliktu mezi koncentrací a rozptýlením se hledalo v myšlence pásového osídlení a plánovaných městských regionů a aglomerací. Podobná situace – na jiné úrovni než v Polsku – existovala i v bývalé NDR (saské městské aglomerace a sever s nízkou hustotou obyvatel).

Druhá generace strategií

O několik let později, když se provedly analýzy vládami schválených strategií, se ukázalo, že v mnoha případech administrativně zvolená střediska rostla pomaleji než jiná města (Československo). Poněkud odlišná diskrepance byla shledána také v Polsku, kde sídla uvnitř hlavních dopravních pásem – která se měla stát páteří sídelního rozvoje – nerostla rovněž tak rychle, jak se předpokládalo. Spontánní a nepředvídané změny byly silnější, než plánovali předpokládali. Tak tedy teoretické kritiky i empirické analýzy skutečných sídelních procesů začaly vyžadovat nové myšlenky a přístupy, které byly vbrzku převedeny i do nových plánovacích strategií. Typické pro období, kdy byly zahájeny práce na druhé generaci strategií, bylo i to, že se záměrné koncentraci obyvatelstva, průmyslu a sociálních aktivit ve městech začala připisovat větší váha, než tomu bylo v předchozím období. K významným posunům v úvahách o budoucích modelech města patřilo také rostoucí uznávání „plánovaných průmyslových aglomerací“. Tento posun byl nejnapadnější v intelektuální atmosféře mezi plánovali v ČSR, kde po mnoho let fungovala normativní teorie středisek jako součást oficiální plánovací politiky. Nová generace strategií vypracovaná v České i Slovenské republice v sedmdesátých letech kladla důraz na procesy „plánované urbanizace“.¹³ Existující regionální aglomerace, které byly hlavními sloupy rozvoje, plus aglomerace nižšího stupně, technicky označované jako „důležitá střediska sídelního systému“ se mohly považovat za rámec těchto procesů. V Polsku, NDR a Maďarsku byly v tomto ohledu posuny méně nápadné, protože tam od samého

¹²) Podrobnější popis maďarských i polských koncepcí plánování systému osídlení z té doby lze nalézt v publikaci Jiří Musil [1977]: *Urbanizace v socialistických zemích*.

¹³) Dokumentem, ve kterém se větší důraz na koncentraci aktivit do městských a velkoměstských území projevil, byla v tehdejší Československu práce Terplanu vydaná roku 1975 pod názvem „Koncepce vývoje osídlení a urbanizace ČSR 1970-2000“ [Koncepce... 1975]. Mezi cíli této koncepce se explicitně uvádělo vytváření optimálních podmínek pro efektivní rozmístění a koncentraci výrobních sil a nevýrobních aktivit. Výsledkem byly návrhy, které zdůrazňovaly soustředování ekonomického i společenského potenciálu země do vybraných sídelních aglomerací.

začátku socialistického plánování stáli plánovači před nesnadným úkolem organizovat a regulovat velké průmyslové aglomerace zděděné z kapitalismu nebo regulovat rozvoj velkého hlavního města. Česká a slovenská situace s velkým počtem malých a středně velkých měst jakoby navozovala důraz na koncepci osídlení opírající se o teorii střediskových míst. Přesto i v našem prostředí se nový důraz na posílení koncentrace aktivit i obyvatelstva do hlavních rozvojových pólů alespoň koncepčně uplatnil. V realitě však nebyla tato koncepce nejspěšnější. V tomto kontextu byla významná následující skutečnost: mnoho polských plánovačů díky liberálnějšímu prostředí přijalo realisticky univerzální model urbanizačních procesů. Přestali rozlišovat mezi socialistickou a kapitalistickou urbanizací. Pro ně to byl univerzální proces, více či méně modifikovaný socioekonomickými systémy kapitalismu a socialismu. Považovali metropolitní oblasti, městské oblasti a městské aglomerace za obecně se vyskytující prostorovou formu vyšších stupňů urbanizace. Jiné skupiny plánovačů se snažily zachovat části starších koncepcí, které zdůrazňovaly střední cestu mezi ekonomickou efektivitou a tím, co označovali pojmem sociální spravedlnost. V sídelním plánu na rok 2000 navrhovali kombinaci spontánního růstu některých metropolitních oblastí a prorůstové politiky, podporující středně velké aglomerace v méně rozvinutých částech země. Základní společnou myšlenkou byla maximalizace vzájemné součinnosti mezi velkými soubory obyvatelstva. Tato „třetí“ cesta se označovala termínem „umírněná polycentrická koncentrace“. Plánovači v bývalé NDR se vyjadřovali opatrněji než jejich polští kolegové, avšak podstata jejich názorů byla téměř totožná. Dodejme, že myšlení plánovačů a geografů v Sovětském svazu se v tomto období ubíralo stejným směrem: pojem „systém skupinových sídel“, rozvíjený v sedmdesátých letech, který se stal polooficiální teorií, byl ve skutečnosti jen jiný název pro plánovanou městskou aglomeraci a pro důraz na posílení urbanizace. Ve všech těchto myšlenkových posunech byly obzvlášť důležité následující skutečnosti: klesající důraz na normativní a utopické koncepty, větší pozornost věnovaná reálným urbanizačním procesům, *de facto* přijetí univerzální povahy urbanizačních procesů, větší důraz na aktivní ekonomickou úlohu sídelních struktur, které mohou přispět k vyšší hospodářské efektivitě v celé zemi, a větší zdůraznění racionální koncentrace ekonomických a sociálních činností jakožto prostředků, jimiž se dosahuje hospodářské efektivnosti.

Roky pragmatického plánování

Ve východní střední Evropě a v jihovýchodní Evropě nepřinesl konec sedmdesátých let ani leta osmdesátá žádné novátorské modely pro budoucnost městských sídel v těchto zemích. Za jedinou výjimku lze považovat radikální procesy „systematizace“ v Rumunsku. To byl však voluntaristický projekt N. Ceaușeska, v jehož rámci měla být pomocí brutálních metod zrychlena urbanizace. Opatření realizovaná v té době v ostatních socialistických zemích byla většinou jen modifikací stávajících směrnic nebo toho mála nových prvků, které reagovaly na nové výzvy.

Přestože explicitní politika Sovětského svazu usilovala o snížení sociálně-ekonomických disparit mezi členy RVHP, rozdíly mezi východní střední Evropou a jihovýchodní Evropou zůstávaly nadále značné. To se také odráželo v různosti problémů, které jednotlivé země musely řešit. Zde se soustředíme pouze na země střední Evropy. V těchto zemích se začaly uplatňovat některé nové společenské výzvy, na něž museli plánovači regionů a měst reagovat. Byly to zejména:

- ekonomické reformy, které vedly ke snížení role centrálního plánování a k růstu ekonomické decentralizace,

- růst paralelních ekonomik,
- neobyčejně rychlý nárůst městského obyvatelstva, zejména v České republice, Slovenské republice a Maďarsku a rychlé vyklidňování zemědělských oblastí,
- růst oblužného (terciárního) sektoru ekonomiky,¹⁴
- symptomy stagnace nebo i úpadku starých průmyslových oblastí, jejichž základnou byla těžba uhlí a metalurgie,
- vytváření vnitřních periferií, např. v České republice podél západní hranice a v některých zemědělských oblastech a konečně v neposlední řadě
- pomalý, avšak systematický ústup státu z některých oblastí investování jako např. z bydlení.

Tyto výzvy se odrážely v nových akcentech městské a regionální politiky. Měly však standardní a pragmatickou povahu, podobně jako ty v nesocialistických zemích. Do první skupiny v této politice patřily různé formy státních subvencí, určených stagnujícím a vyklidňujícím se periferním oblastem (např. vyšší státní subvence soukromým stavebníkům domů v západních Čechách) a různé formy státní podpory průmyslovým firmám v těchto oblastech.

V Maďarsku a ČSSR, zejména v České republice, se začaly koncipovat přeměny a revitalizace starých průmyslových oblastí. Na druhé straně se pro expanzi nových průmyslových odvětví hledaly rozvojové potenciály neprůmyslových regionů. Pojem regionálního potenciálu, který vznikl v západoněmeckém a švýcarském plánování, však zůstal pouze analytickým instrumentem, používaným např. v českých plánovacích ústavech. V Maďarsku se hledaly nové podněty pro regionální rozvoj ze stejných důvodů. Nejčastěji se plánovali soustředili na šance nových technologií. Když se v současné době ohlížíme zpět na toto období, je zřejmé, že většina uvedených opatření byla pouze politikou jakési reakce a nikoli politikou silných strategických konceptů. Čas velkých projektů a strategií v té době pominul a byl nahrazen hledáním zdrojů ekonomického růstu pomocí regulace osídlení.

Co se ve skutečnosti se systémy měst stalo

Po shrnutí vývoje plánovacích ideologií, které sloužily nebo měly sloužit jako směrnice pro rozvoj „socialistického“ sídelního systému, se pokusíme konfrontovat tyto ideologie s tím, co se ve skutečnosti stalo. S pomocí tohoto postupu budeme moci odpovědět na ony čtyři otázky, které jsme si položili na začátku naší statě.

Zde je ovšem nutná metodologická poznámka. Při studiu městských fenoménů ze sociologického hlediska je účelné analyticky rozlišit čtyři hlavní aspekty: morfologický, institucionální, kulturní a behaviourální. Naše studie je zaměřena převážně na procesy morfologické.

V morfologii urbanizačních procesů je užitečné rozlišovat tři úrovně analýz:

¹⁴⁾ Zaostávání terciárního sektoru bylo jedním z výrazných znaků socialistických zemí. Po roce 1970 se začala v ČSR situace měnit a bylo zřejmé, že vláda usiluje o posílení terciárního sektoru. To bylo mimo jiné důsledkem celé řady předchozích politicko-hospodářských rozhodnutí, např. toho, že se připustil již v šedesátých letech rozvoj individuálního automobilismu. Také růst města hrál v posilování terciéru důležitou roli. Tento posun se projevil v tom, že od roku 1970 rostla větší česká města hlavně díky zvýšenému počtu pracovních příležitostí v terciárním sektoru.

1. interurbánní, tj. makrodimenzi (studie městských a sídelních systémů);
2. regionální, tj. mezzodimenzi;
3. vnitroměstské, tj. mikrodimenzi.

Je zřejmé, že existuje korelace mezi tempem možných změn a množstvím možných strukturálních modifikací na jedné straně a mezi dimenzemi (řády) městských jevů na straně druhé. Lze předpokládat, že ty velké – jako např. městské hierarchie – lze transformovat s většími potížemi a pomaleji než menší (mikro- nebo mezzo-) složky měst nebo městských regionů. Významnou roli zde hrají také dějiny osídlení, tj. „zralost“ jednotlivých městských systémů. Změnit stávající starý sídelní systém vyžaduje obvykle větší úsilí a více času, než vytvořit zbrusu nový.

Socialismus a změny v interurbánních strukturách

Když země východní střední Evropy a jihovýchodní Evropy začaly uskutečňovat socialistickou transformaci svých politických a hospodářských systémů, byly městské struktury, které zdědily, značně odlišné. Na jedné straně zde byly země jako Československo, Maďarsko a Polsko, kde v roce 1950 bylo v městských oblastech soustředěno již 39 až 41 procent obyvatel, na druhé straně v některých zemích jako např. v Albánii a Jugoslávii, žilo v městských oblastech pouze 19-20 procent obyvatelstva.

Během socialistické éry prošly všechny země obou regionů intenzivní vlnou urbanizace. Hlavní příčinou těchto procesů koncentrace do měst byl, zejména v prvních fázích socialismu, růst průmyslu. György Enyedi popisuje tento proces těmito slovy:

....průmysl a tradiční průmyslové místní složky (jako např. suroviny, pracovní síla, dopravní sítě) byly hnací silou při regionální výstavbě a rozvoji měst. Pouze několik málo velkých metropolitních oblastí (...) vykazovalo terciární a kvartérní rozvoj.“ [srv. Enyedi 1992, a rovněž 1996].

Pro všechny tyto země to bylo období nejrychlejší urbanizace v jejich dějinách, zejména pro Polsko, Bulharsko, Jugoslávii; v jiných, zejména v českých zemích to však byla již druhá nebo i třetí urbanizační vlna a proces tu byl pomalejší.

Z dat, která v roce 1997 publikovaly Spojené národy [*World...* 1997] vyplývá, že v Evropě procesy městského růstu v letech 1950-1990 byly nejrychlejší v oblasti, kterou OSN definují jako východní Evropa. Index růstu pro toto období (1950-1990) byl ve východní Evropě 245, v jižní Evropě 187, v západní Evropě 148 a v severní Evropě 135. Za zmínku stojí i skutečnost, že vysoký nárůst městského obyvatelstva ve východní Evropě byl částečně způsoben i vysokou poválečnou natalitou v dané oblasti.

Ve většině studovaných zemí byl růst městské populace nejdynamičtější v prvních 10-15 letech socialismu, tj. mezi lety 1950 a 1965. Existovaly však zajímavé odchylky od tohoto modelu: v ČSR a Maďarsku byl nejvyšší růst městského obyvatelstva zaznamenán v sedmdesátých letech. Vysvětlit takové rozdílné průběhy městského růstu není jednoduché. Tak například je možno vyslovit hypotézu, že opožděná vlna socialistické urbanizace byla v ČSR a v Maďarsku způsobená kombinací několika faktorů, jako např. změnami v investiční politice posilujícími bytovou výstavbu, změněnými migračními modely, sníženou poptávkou po pracovní síle v zemědělství atd. Tyto „nesystémové faktory“ pravděpodobně hrály významnou roli. Kupříkladu v prvních letech po druhé světové válce byl sídelní systém v českých zemích silně ovlivněn přesunem německého obyvatelstva z hraničních oblastí a následnými procesy nového osídlování.

Dalším „nesystémovým faktorem“ byla industrializace Slovenska, která přesunula některé investice z českých na slovenská města. Tento příklad má poučnou metodologickou úlohu. Upozorňuje na to, že model urbanizace – jenž by měl být pojímán jako weberovský ideální typ – je vždy modifikován konkrétními podmínkami jednotlivých zemí. Tak jako u modelů demografické revoluce je nutno rozlišovat také více modelů urbanizace.

Ve všech zkoumaných zemích je možno tudíž rozeznat faktory, které – jako tomu bylo v ČSR – modifikovaly modelovou trajektorii urbanizace. V Polsku k modifikaci došlo dalekosáhlými změnami hranic země, transferem německého obyvatelstva a rozsáhlou migrací; v Maďarsku byl modelový proces pozměněn neobyčejnou velikostí hlavního města, v NDR v důsledku rozdělení Německa a zvláštního statutu Berlína.

Nicméně i v této části Evropy se prosadila obecná logika interurbánních procesů. Svědčí o tom např. skutečnost, že v období 1950-1990 se daly rozeznat dvě skupiny zemí v této oblasti: (1) ty, které v roce 1950 dosud byly v prvních fázích urbanizace a kde v následujících dekadách docházelo k rychlé koncentraci obyvatel do měst, a (2) ty, které v roce 1950 už dosáhly střední nebo vysoké úrovně urbanizace, a kde tudíž tempo koncentrování obyvatelstva do měst bylo mnohem nižší.

Odlišné dynamiky těchto procesů v jednotlivých zemích se během čtyřiceti let socialismu v celé oblasti zhomogenizovaly. Bylo to způsobeno zejména skutečností, že urbanizace v některých zemích postupovala nesmírně rychle (např. v Bulharsku, Litvě, Rusku a Jugoslávii).

Východní střední Evropa a jihovýchodní Evropa jakožto makrooblast nikdy nepatřila mezi země s početnými velkými městy a metropolemi, a zejména ve východní střední Evropě byly tyto kategorie zastoupeny jen slabě. Po dlouhá období tam jedinými metropolemi byly jen Vídeň, Budapešť a Praha.

Během socialistické éry však některá hlavní a jiná velká města začala rychle růst. Docházelo k tomu hlavně v zemích s obecně vysokými hodnotami tempa urbanizačních procesů. V roce 1950 bylo v celé této oblasti, patřící do skupiny socialistických zemí, podle údajů Spojených národů pouze sedm městských aglomerací s více než 500 000 obyvateli a do roku 1990 vzrostl jejich počet na jedenáct. K těm rychle rostoucím patřily např.: Bělehrad, Varšava, Sofie, Bukurešť, Záhřeb a Krakov. Všechna tato rychle rostoucí města byla v zemích s původně nízkou městskou úrovní urbanizace. Naproti tomu „staré“ metropole jako Praha a Budapešť nijak výrazně nerostly.

Socialismus a městské regiony

Ještě složitější a různorodější byly urbanistické procesy na mezzourovni, tj. procesy vytváření městských regionů. Nemáme k dispozici úplně srovnatelné informace, ale přesto je možno z existujících údajů vyvodit některé obecné závěry. Podívejme se nejprve na suburbanizační procesy.

Na jedné straně existovala skupina zemí, kde suburbanizace velkých měst – zejména v prvních letech socialismu – byla prakticky zastavena. Bylo to způsobeno velkým množstvím faktorů. K těm neúčinnějším patřila administrativní regulace migrace do velkoměst a v některých zemích, např. v Československu na začátku komunistického režimu, restriktivní politika omezující výstavbu soukromých rodinných domů na okraji velkých měst. Zde hrály svou úlohu také ideologické motivy.

Dalším faktorem byla okolnost, že výdaje na bydlení a životní náklady v příměstských obcích se za komunismu příliš nelišily od nákladů ve vnitřních částech měst. Předměstí přestala být pro většinu domácností po hospodářské stránce atraktivní. Tak např. v letech 1950 až 1980 procento růstu obyvatelstva v předměstských obcích okolo Prahy bylo nejen nižší než v letech 1921-1930, ale dokonce i nižší než v posledních dekáдах 19. století.¹⁵ Podobný jev byl pozorován v bývalé NDR. Podle R. Mackensena [1991] tam nedocházelo k decentralizaci aglomerací a neexistovaly žádné expandující aglomerace, jenom aglomerace koncentrické. Podobné omezování předměstského růstu s velkou pravděpodobností blokovalo také suburbanizaci v Polsku.

Díky pečlivé analýze účinku, jaký měla poloha městských sídel na jejich růst za kapitalismu a za socialismu, zjistili Z. Ryšavý a J. Link, že městská sídla v blízkosti velkých měst rostla v českých zemích mnohem rychleji v období tržní ekonomiky než v době plánovaného hospodářství [Ryšavý a Link 1976].

Na druhé straně byly země, kde politici a plánovači podporovali dojíždění do velkých měst. V důsledku takové politiky se dřívější zemědělské obce kolem Sofie a Budapešti proměnily v jakési „ložnice“ pro nové pracovní síly v průmyslu. Podle R. J. Fuchse a G. J. Demka [1977], kteří studovali dojíždění do práce v socialistických zemích, počet dojíždějících v Maďarsku se v letech 1960-1973 zdvojnásobil – ze 613 000 vzrostl na 1 300 000 a 35 procentům všech dojíždějících trvala cesta do práce více než hodinu. I v ČSR bylo dojíždění do práce dost rozšířeno, ale většina dojíždějících denně jezdila do blízkých malých nebo středně velkých měst. Naproti tomu v Polsku byl počet dojíždějících mnohem nižší než v ČSR a Maďarsku. Příčiny těchto rozdílů jsou rozmanité a jakékoli souhrnné generalizování situace v bývalých socialistických zemích by bylo riskantní.

Změny v intraurbánní struktuře měst

V dějinách měst je čtyřicet let obdobím dosti krátkým. Přesto měla politika komunistických režimů některé nepopíratelné účinky na městskou strukturu středoevropských měst. K nejvýznamnějším faktorům „socializace“ měst patří následující:

1. Zrušení trhu s pozemky a zavedení regulovaných nebo pevně stanovených cen půdy. Poloha uvnitř města se z hlediska uživatele (firmy, podniku, kanceláře) nebo potenciálního investora stala téměř nerelevantní ekonomickou proměnnou.
2. Znárodnění většiny nájemních domů, tj. převzetí komunami.
3. Redistribuce zděděného bytového prostoru. Velké obytné jednotky (domy a byty) horních a středních tříd se rozdělovaly na dva až tři byty.
4. Zavedení právních norem, které umožňovaly místním úřadům regulovat bytový systém.
5. Znárodnění drobných obchodů, řemesel a služeb, restaurací atd. se záměrem spojit malé provozovny do větších jednotek.

Všechny tyto změny se prováděly v období, kdy prioritou byla industrializace. Tak byly zdroje nasměrovány od bydlení a infrastruktury k investicím do průmyslu. K tomu do-

¹⁵ Na tuto situaci jsem upozornil ve studii pro časopis *International Journal of Urban and Regional Research* již roku 1983 [Musil a Ryšavý 1983]. Jestliže např. v období 1869 až 1910 roční přírůstky na tisíc obyvatel činily v Řevnicích 14,3 nebo v Klánovicích 54,2, v období 1950-1980 lesly na 2,3 a 11,2.

cházel v době, kdy rychle rostl počet obyvatel domácností. Rozsah výstavby bytů byl nízký a nepokrýval ani potřeby prosté reprodukce, natož stoupající potřeby demografické. Tak vznikl v prvních desetiletích po II. světové válce ve většině socialistických zemí velký nedostatek bytů a tíživá bytová krize.

Tato politika také začala měnit městské prostorové procesy. Střed y velkoměst – zejména ve městech, která nebyla za II. světové války zničena – se přestaly rozvíjet. Vzhledem k tomu, že poloha ve městě byla ekonomicky nerelevantní, neexistovaly téměř žádné popudy k investicím do středu měst, k výstavbě nových administrativních budov, hotelů, nákupních středisek atd. To sice přispělo ke stabilitě fyzického charakteru městských center a k uchování mnoha historických budov, ale v některých městech k úpadku těchto center a často k přímo k hmotnému rozpadu části historických jader.

Od šedesátých let se ve většině středoevropských socialistických zemích objevil nový významný faktor: výstavba velkých sídlišť. Ta se nejčastěji stavěla na okrajích měst a značně pozměnila jejich strukturu. A to jak ve smyslu hmotném, tak i sociálním.

Souhrnně lze hlavní sociálně morfologické efekty socialistického plánování a výstavby na intraurbánní úrovni popsat takto:

- V centrech socialistických měst docházelo k mnohem menšímu počtu fyzických a funkčních změn než v podobně velkých městech v zemích s tržní ekonomikou.
- Města v bývalých socialistických zemích se radikálně změnila výstavbou sídlišť, která byla mnohem větší než obdobné bytové projekty v kapitalistických městech.
- Sociálně prostorová diferenciac e byla v socialistických městech způsobena faktory částečně odlišnými, ale částečně i podobnými jako v kapitalistických městech. Avšak i v socialistických městech existovala sociální segregace.
- Role sociálně-ekonomického statusu v sociálně-prostorové diferenciaci socialistických měst byla však méně významná než role rodinného cyklu.
- Vzhledem ke změnám v socialistické bytové politice po roce 1960 i k vzrůstajícím rozdílům v příjmech a k vzniku socialistického smíšeného systému bydlení se silnými tržními prvky (i když často šlo o trh černý), se začaly objevovat nové trendy v sociálně-prostorové diferenciaci: Na jedné straně byli starší lidé, nízkopříjmové domácnosti a Romové soustřeďováni (nebo nuceni k setrvání) v chátrajících středech měst a v mnoha starých obytných čtvrtích v centrálních oblastech; na druhé straně vykazovala nová sídliště v ČSR a ve východním Německu (ne však v Maďarsku a Polsku) poměrně vysoký stupeň sociální různorodosti. Nová diferenciac e začala také vznikat ve čtvrtích starých poválečných domů (vil) a nových rodinných domů, postavených na okraji měst. Některé nové prvky diferenciac e byly spjat y s pomalu ožívajícími procesy suburbanizace.

Závěry

Lišily se urbanizační procesy za socialismu od procesů v kapitalistických zemích? Tato otázka má časový a rozměrový aspekt. Urbánní trajektorie v socialistických zemích se od trajektorií v kapitalistických zemích nejvýrazněji lišily v prvních fázích po socialistickém převzetí moci. Avšak po 10-15 letech socialistického režimu začaly tyto trendy v zemích východní střední Evropy do jisté míry konvergovat s trendy v západní Evropě.

Pokud jde o hlediska dimenzí, empirické analýzy ukázaly, že rozdíly v městských modelech mezi zeměmi s plánovaným hospodářstvím a zeměmi s tržní ekonomikou se zvyšovaly od makro- k mikroúrovni. Urbánní makroprocesy ve východní střední Evropě

se v zásadě od podobných procesů na západě nelišily. To ovšem neznamená, že by byly totožné.

Rozdíly mezi evropskými kapitalistickými státy a dřívějšími socialistickými zeměmi, pokud jde o úroveň urbanizace, do značné míry vyjadřovaly různá vývojová stadia srovnávaných zemí. „Logika“ industrializace a růst patrně vedly k analogickým účinkům, týkajícím se makroprostorových struktur osídlení. V obou typech společnosti vedla industrializace ke koncentraci lidských aktivit i obyvatelstva; motivem byla snaha co nejvíce redukovat náklady energií nutné k fungování industriálně-městského typu společnosti. Socialistické společnosti „opakovaly“ do značné míry procesy známé z doby kapitalistické industrializace.

Přes tuto základní podobnost zanechalo socialistické období i na makrodimenzi některé znatelné modifikace ideálního typového modelu urbanizace.

V hlavních městech bývalých socialistických zemí i v jejich větších městech obecně žilo poměrně méně lidí než za podobných podmínek v zemích s tržní ekonomikou. V socialistických zemích bylo méně metropolizace než v zemích kapitalistických. Naproti tomu tam byla koncentrace obyvatelstva ve středně velkých městech větší než v kapitalistických zemích.

K specifickým rysům socialistických proměn osídlení patřilo také rychlé vyliďňování malých a nejmenších venkovských obcí. To způsobila kolektivizace zemědělství a z ní vyplývající změny v postoji lidí k půdě a k lokalitě. Zemědělci ztratili své hluboké pouto k půdě.

Na regionální (tj. mezzo-) úrovni byly rozdíly v urbanizačních procesech výraznější.

V bývalých socialistických zemích nehrály suburbanizační a metropolizační procesy totiž tak významnou roli v utváření sídelní struktury jako v zemích kapitalistických. Socialistická města byla většinou kompaktnější než města kapitalistická a hustota v městských oblastech byla zpravidla vyšší.

Je také zřejmé, že v bývalých socialistických zemích byly takzvané polarizační účinky růstových pólů (tj. velkých měst) na menší městská sídla a města v okolí mnohem slabší než v zemích s tržní ekonomikou.

Nejvýraznější však byly rozdíly na intraurbánní (tj. mikro-) úrovni. Socialistická ekonomika, její přerozdělovací charakter, neexistence trhu s půdou a specifické rysy socialistické bytové politiky (vynětí bytů ze zboží vztahů v prvních desetiletích socialismu) vedly k zcela zřejmým sociálně prostorovým důsledkům. Rozdíly mezi bytovými systémy zemí s tržním hospodářstvím a těmito systémy v zemích socialistických patřily k těm diferencujícím faktorům, které měly nejvýznamnější vliv na rozdíly v sociálně prostorové struktuře obou druhů měst.

Čím byla rychle rostoucí města menší, tím zřejmější byly prostorové a fyzické, jakož i kulturní účinky socialistického plánování a výstavby. Některá z těchto měst byla úplně přebudována, tj. zničena díky stavebním technologiím, které byly vyvinuty pro velká města. Jakýsi nový městský druh představují rovněž „socialistická města“ zbudovaná na zelené louce.

Souhrnně řečeno: systémy měst, které vznikaly v bývalých socialistických zemích ve východní střední Evropě, představovaly pouze modifikaci univerzálního modelu urbanizace. Modifikace na makroúrovni nebyla nijak významná a bude patrně korigována

v poměrně krátké době. To platí do jisté míry i o mezzourovni. Avšak socialismus vtiskl svou nejtrvalejší stopu do jednotlivých měst, zejména do jejich vnější zóny. Naproti tomu vnitřní části měst stagnovaly a mnohé z nich zchátraly a proměnily se v historické slumy.

Rozdíly mezi urbanizací socialistickou a kapitalistickou byly důsledkem tří skupin faktorů. V prvé řadě to bylo nahrazení tržních mechanismů alokace investic ústředním plánováním. Plánování, jak zdůraznil Paul Claval [1998: 250], nutně potlačilo trh a zejména „prodloužilo toky informací, a tím poškodilo jejich kvalitu a značně zatížilo proces rozhodování.“ Socialismus také podcenil roli sektorů dopravy a spojů.

Na druhém místě to byla nadměrná politická centralizace a potlačení místní a regionální autonomie, a konečně na třetím místě nepřiměřený rozsah redistribuce i v regionální dimenzi.

Mezi urbanizačními procesy jednotlivých socialistických zemí existovaly rozdíly. Byly způsobeny jednak zděděnými městskými strukturami i různými úrovněmi rozvoje sledovaných zemí, jednak rozdílnými typy ekonomiky a kultury. Navzdory všem těmto rozdílům je však zřejmé, že se ve všech studovaných zemích prosadila „systémová logika“ obecného modelu urbanizace. Tato skutečnost postupně snižovala rozdíly mezi městskými strukturami jednotlivých zemí východní střední Evropy.

Oficiální strategie i politika týkající se urbanizace se během čtyřiceti let socialismu značně změnila. Změnila se i struktura cílů plánované urbanizace. Všechny tyto posuny lze popsat jako ústup od cílů, v nichž převládala orientace na sociální službu a distribuci, k cílům převážně ekonomickým, technologickým a úsporným.

Byl to vlastně jakýsi způsob adaptace pojetí, strategie a politiky tomu, co se v městském systému samém ve skutečnosti dělo.

JIRÍ MUSIL je profesorem Středoevropské univerzity v Budapešti a Varšavě a Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména sociologií města a regionů a politickou sociologií s důrazem na střední Evropu. Publikoval několik knih o městech, urbanizaci, bydlení, sociální ekologii a o regionálním vývoji, které byly přeloženy do angličtiny, italštiny, polštiny a maďarštiny. Poslední knihou, kterou vydal, je *The End of Czechoslovakia. Je spolueditorem knihy Prostorové důsledky transformačního procesu v Německu a u jeho sousedů, která vyšla v SRN roku 1997. Společně se Zdenkem Šudou připravili k vydání knihu The Meaning of Liberalism – East and West. K jeho trvalým zájmům patří dílo T. G. Masaryka, o němž napsal řadu statí.*

Literatura

- Andrusz, G., M. Harloe, I. Szelenyi (eds.) 1996. *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell.
- Aubin, H. 1966. „The lands east of the Elbe and the German colonization eastwards.“ Pp. 449-486 in *Cambridge Economic History of Europe, Vol I*, ed. by M. M. Postan. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Bairoch, P. 1976. „Europe's Gross National Product: 1800-1975.“ *The Journal of European Economic History* 5(2): 273-340.
- Bělousov, B. 1974. „Osnovnyje problemy soveršensvovanija sistěmy rasselenija.“ *Archiťektura SSSR* 3: 3-12.
- Berend, I. 1986. *The Crisis Zone of Europe*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Blažek, M. 1969. „Cíle průmyslové oblastní politiky a jejich plnění v letech 1946-1966.“ In *Dlouhodobé změny v rozmístění československého průmyslu. Řada kabinetu dějin národního hospodářství č. 20*. Praha: VŠE.

- Braudel, F. 1980. *On History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Castells, M. 1972. *La question urbaine*. Paris: François Maspero.
- Claval, P. 1998. *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell.
- DeVries, J. 1984. *European Urbanization, 1500-1800*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Enyedi, G. 1987. „Regional development policy in Hungary.“ *International Social Science Journal* 39: 255-262.
- Enyedi, G. 1992. „Urbanisation in East Central Europe: Social Processes and Societal Responses in the State Socialist System.“ *Urban Studies*, 29: 869-880.
- Enyedi, G. 1996. „Urbanization under Socialism.“ Pp. 100-118 in *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, ed. by G. Andrusz, M. Harloe and I. Szelenyi. Oxford: Blackwell.
- Fuchs, R. J., G. J. Demko 1977. „Commuting and Urbanization in the Socialist Countries of Europe.“ *Bulletin of Association for Comparative Economic Studies* 19, 21-38.
- Gawrecki, D. 1969. „Hlavní tendence v rozmístování průmyslu v Československu po roce 1945 – vývoj názorů.“ In *Dlouhodobé změny v rozmístění československého průmyslu. Řada kabinetu dějin národního hospodářství č. 20*. Praha: VŠE.
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*. London: Hamish Hamilton.
- Harvey, D. 1973. *Social Justice and the City*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Chorev, B. S. 1975. *Problemy gorodov*. Moskva: Nauka.
- Illner, M. 1997. „Regional Structure and Post-communist Transformation - the Case of the Czech Republic“ Pp. 29-44 in *Räumliche Auswirkungen des Transformationprozesses in Deutschland und bei den östlichen Nachbarn*. Opladen: Leske and Budrich.
- Illner, M., A. Andrle 1994. „The Regional Aspect of Post-Communist Transformation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 2: 107-127.
- Komunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljucijach i rešenijach sjezdov, konferencii i plenumov Centralnogo Komiteta*. 1954. Moskva.
- Koncepce vývoje osídlení a urbanizace 1970-2000* 1975. Praha: Terplan.
- Koropecij, I. S. 1976. „The Development of Soviet Location Theory before the Second World War, Part I.“ *Soviet Studies*, 19: 1-28.
- Mackensen, R. 1991. „Urbanization under Federalist and Centralist Government: The Case of Two German States, 1980-1988.“ In *IGU Commission on Urban Systems and Urban Development*. Budapest: IGU.
- Matoušek, V. 1967. *Hlavní směry přestavby osídlení v evropských zemích a jejich srovnání se zásadami přestavby sídlištní sítě ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Musil, J. 1977. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Svoboda.
- Musil, J., Z. Ryšavý 1983. „Urban and regional processes under capitalism and socialism: a case study from Czechoslovakia.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 7: 495-527.
- Pahl, R. E. 1970. *Whose City?* London: Longman.
- Palla, V. et al. 1964. *Základy k řešení sídlištní sítě v ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Palla, V. et al. 1966. *Základní otázky osídlení ČSSR*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Perczel, K. 1975. „Les facteurs de l'urbanisation et de concentration de la population en Hongrie.“ in *Urbanization in Europe, Les traits caractéristiques de l'urbanisation en Hongrie*, ed. E. Lettrich. Budapest: IGU.

- Pivovarov, Ju. L. (ed.) 1972. *Problemy sovremennoj urbanizacii*. Moskva: Statistika.
- Pivovarov, Ju. L. 1976. *Sovremennaja urbanizacija*. Moskva: Statistika.
- Postan, M. M. 1970. „Economic relations between Eastern and Western Europe.” Pp. 125-174 in *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, ed. by F. Graus et al. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Pounds, N. J. G. 1971. „The urbanization of East-Central and South-East Europe: a historical perspective.” in *Eastern Europe: Essays in Geographical Problems*, ed. by G. Hoffman. London: Methuen.
- Reissman, L. 1964. *The Urban Process. Cities in Industrial Societies*. New York: MacMillan.
- Rugg, D. S. 1985. *Eastern Europe*. London: Longman.
- Ryšavý, Z., J. Link 1976. „Vliv polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj.” in *Otázky urbanizace I.*, ed. by J. Musil. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Štván, J. et al. 1962. *Problémy perspektivní přestavby našich měst*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury.
- Vládní usnesení č. 100*. 1967. (Zabývalo se dlouhodobou koncepcí vývoje osídlení v ČSSR). Praha: Úřad vlády.
- World Urbanization Prospects: The 1996 Revision*. 1997. New York: UNO.

Summary

The study is a historical-sociological interpretation of the changes in urban systems and urban policies in East Central Europe. Stress is laid on the changes of urban systems under socialism. The changes of the real urban structures are compared with the official urban policies declared by the governments or by their think-tanks. The urban systems that emerged in former socialist countries in the two mentioned regions of Europe represent the modifications of the general urbanisation model; there exist multiple urbanisations. Modifications of the general model on the macro-urban level, i.e. on the level of the settlement systems of individual countries, were however relatively small. The most pronounced differences can be observed on the level of individual cities. One can thus legitimately speak about 'socialist cities' and 'capitalist cities' while the distinction of 'socialist' and 'capitalist' urbanisation processes is less pronounced. The observed differences in urban developments were mainly caused by: 1. substitution of the market mechanisms by central planning; 2. political centralisation and suppression of local and regional autonomy; 3. a high degree of redistribution even on the regional level. The study also shows that the official urban development strategies have considerably changed during the 40 years of socialism. A long-term shift can be observed from models based on social goals, consumption, accessibility of services, to models stressing economy, production, efficiency of the settlement and urban systems.

Vztah poslanců českého parlamentu k voličům jako problém vertikální odpovědnosti

LUBOMÍR BROKL*

ZDENKA MANSFELDOVÁ*

ADÉLA SEIDLOVÁ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Relationship of Members of the Czech Parliament to Voters as a Matter of Vertical Accountability

Abstract: The article presents a significant portion of the research on the deputies of the Czech Parliament carried out since the emergence of the first democratically elected Parliament and continuing through each of its terms. The subject is introduced, generally in a descriptive manner, in terminology derived from the theory of accountability, which offers the most appropriate frame of reference for interpreting the material gathered. Particularly amidst the current boom in topics dealing with the technique and technology of power, the theory turns attention again to what makes the democracy a democracy. Among the many topics from the research on deputies the article presents the data on who it is that deputies feel they are accountable towards – who is their principal actor. This is determined in accordance with what decisions they make about various situations and problems, and with respect to the level of accordance or divergence between their attitudes and the attitude of the voters, the party line, or the parliamentary party group. The article begins to show the results of the long-term research of deputies by looking at the topic of the 'deputy's relationship to voters as a matter of vertical accountability'.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37, (No. 3: 297-311)

Kontext tématu

Předkládané téma je jedním z témat výzkumného projektu „Poslanci českého parlamentu“,¹ který se pohybuje na rozhraní sociologie a politické vědy. Poslanci jsou v pro-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Lubomír Brokl, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail brokl@soc.cas.cz, mansfeld@soc.cas.cz, seidlova@soc.cas.cz.

¹) První dotazníkový výzkum byl uskutečněn v březnu 1993, na souboru poslanců prvního parlamentu České republiky i poslanců SNR Slovenské republiky. Druhý výzkum proběhl na konci roku 1996, třetí před předčasnými volbami v roce 1998, čtvrtý výzkum v roce 2000 zahrnul i Senát Parlamentu. První projekt financovala GA ČR ve spolupráci s Center for Electoral Studies, University of Amsterdam, druhý GA ČR č. 403/96/0388, za přispění kolegů z The East Carolina University-Greenville, (Prof. D. Olson), kteří na výzkumu participovali několika vlastními otázkami a stejně tak kolegové z Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity. Čtvrtý výzkum „Parlament ve třetím funkčním období“ z prostředků projektu GA ČR 407/00/074. Jedním z výsledků tohoto projektu je prezentovaný článek. Řadou zmíněných výzkumů vznikl unikátní kompletní soubor dat. Dotazník je odvozen z dotazníku pro holandský parlament (který byl převzat z výzkumu německého Bundestagu), byl přizpůsoben našim podmínkám a při zachování komparability je aktualizován. Návrhnost byla lepší než u zahraničních výzkumů (výzkum Bundestagu z přelomu let 1988/89 měl ná-

jektu reflektování jak pohledem sociologickým (např. problematika rekrutace poslanců), tak politickovědním (např. determinanty rozhodování poslanců, politické elity). V obou disciplínách je téma poslanců parlamentu tématem speciálním, se specifickými nároky na realizaci výzkumu (důvěryhodnost výzkumného týmu, zajištění dat a vzhledem k vysoké politické citlivosti údajů omezená možnost jejich prezentace) i na prezentaci výsledků, která se omezuje spíše na polohu deskriptivní. Zmíněná skutečnost má širší, mezinárodní platnost. Je jedním z důsledků vývoje sociologie i politické vědy v posledních čtyřiceti letech, kdy se obě vědecké disciplíny vnitřně značně diferencovaly, specializovaly a tím i vzdálily základním, velkým, zdánlivě vyřešeným tématům sociologie a politické vědy první poloviny 20. století. Důsledkem této speciální polohy je popisnost, malá zobecnitelnost a neteoretičnost prezentování speciálních témat, včetně tématu našeho. Reakcí na dominanci podobných specifických, dílčích a teoretických témat je opačná krajnost, orientace na deduktivní, spekulativní, pojmové vyvozování teorií, bez empirického korektivu sociální reality, zaměňování teorií a teoretických modelů za realitu samotnou. Avšak „věda je konec konců možná jen jako empirický výzkum“ [König 1962: 3] (sociologie jako empirický sociální výzkum) a vědecká sociologická teorie jako nespekulativní teorie. Proto „Moderní teoretik... musí znát více výsledků empirického výzkumu než empirický výzkumník.“ [Zetterberg 1962: 64] Avšak od šedesátých let, kdy Zetterberg tento požadavek nastolil, se sociologie i data našich empirických výzkumů proměnila: a) statistický software v našich PC odcizil sociologické metodologické myšlení většině sociologů a redukoval je na počítačové *techné*. Tato technika umožňuje snadnou a sebevědomou výrobu sociologických výzkumů bez metodologických pochyb a skepse klasického období, i bez snahy o validizaci stejných postupů a technik v různých prostředích, zejména různých prostředí kulturních; b) v důsledku toho, na rozdíl od klasického období sociologie, máme nepřehledné množství výzkumů a dat, které se sice často nazývají komparativní, ale ve skutečnosti jsou většinou pouze daty paralelně získanými a bez další mravenčí práce (jíž však doba ani grantové agentury nepřejí) i daty nekomparabilními; c) důsledkem je partikulární popisnost a absence teorií, protože bez validních, srovnatelných dat nemůže v sociologii vzniknout žádné solidní zobecnění, žádná teorie, ale spíše teoretické spekulace, vyzdobované empirickými datovými příklady. Dnes však začíná být zřejmé, že se vyčerpalo určité „zlaté“ a bezstarostné období sociologie, determinované zejména mechanickou expanzí PC a další cesta sociologie vede seriózními komparacemi dat, včetně datových reanalýz k opětné výstavbě validních teorií a modelů.

S tím souvisí i aktuální konstatování týkající se našeho tématu: „...moderní koncepcce parlamentní demokracie nejen dělají krátký proces s parlamentem, ale mají tendenci ignorovat samotnou demokracii. Literatura o typech parlamentních a prezidentských režimů se kuriózně vyhýbá otázce, co tyto konstituční formy činí skutečně demokratickými... široce se vyhýbá problémům reprezentace lidu a namísto toho se soustřeďuje na důsledky různých ústav pro takové žádoucí věci, jako je politická stabilita“ [Bergman, Müller a Strom 2000: 256] a na další technické otázky politické moci.

Zmíněná orientace byla a je jako současná úroveň vědy přejímána i u nás. Ovšem bez zázemí vyřešených problémů velké teorie, bez metodologického zázemí a empirické tradice západní sociologie i politické vědy. Bez takového zázemí však naší sociologii i politické vědě, jako disciplínám zabývajícím se aktuálními skutečnostmi, hrozí vtahování

do stranické politiky a asistování při soupeření stranických zájmů. V tomto kontextu je nutné připomenout nedávnou debatu politiků, novinářů, ale také akademiků o reformě volebního systému vedenou některými vědci přímo z pozic stranických, jinými jakoby z pozic nadstranických. V politické vědě však platí jednoznačně, že „Kdo dělá volební zákon, má moc utvářet politický proces a s ním související politický režim ke svému obrazu.“ [Loewenstein 1959: 275]. A právě při zmíněné kampani tolik citovaný Sartori, považuje „volební systémy (za) nejmanipulativnější nástroj politiky“. [Sartori 1994 (in Mitchell 2000: 336)].

Aby se prezentované téma, kte é je politicky ještě choulostivější, vyhnulo vtažení do kontextu stranické politiky, nesnaží se je autorský kolektiv medializovat, ale naopak usiluje: a) o vytvoření mezinárodní sítě stejně tematicky orientovaných badatelů, b) o vzájemné zakotvení dat v tomto badatelském prostředí s cílem vytváření předpokladů pro jejich validní komparatistiku a zobecnění, c) hledá pro interpretaci a zobecnění svých dat použitelné a dále rozpracovatelné teorie a koncepce.

Teoretická koncepce odpovědnosti²

Jednou z možností, jež se k interpretaci dílčího tématu výzkumu poslanců nabízejí jako teoretický referenční systém, je koncepce odpovědnosti, rozvíjená od poloviny 90. let v rámci různých témat. Pojem odpovědnosti, jak ve své disertaci postřehl Kevin Krause,³ „vyjadřuje sice starý problém demokracie, ale výslovné úsilí definovat význam tohoto pojmu v kontextu politické vědy započalo až v polovině 90. let“ [Krause 2000: 19].

Teoretická koncepce „odpovědnosti“ (*accountability*) [Manin, Przeworski a Stokes 1999; Dunn 1999; Saalfeld 2000: 335; Schedler 1999; Sklar 1999; Plattner 1999 a další], která již svým ústředním pojmem ukazuje k základnímu problému demokracie, pracuje s řadou pojmů zmíněného klasického období sociologie, zejména s variacemi pojmu „sociální kontrola“. Není sice zatím prostá jisté spekulativnosti, ale již nyní poskytuje uspokojivý interpretační rámec pro množství vztahů a procesů probíhajících mezi občany (voliči) a politiky, mezi politiky navzájem, mezi politickými institucemi i elitami obecně. Tato teoretická koncepce nabízí podnětný referenční rámec i pro problematiku výzkumu poslanců parlamentu, která dosud náležela právě ke specializovaným tématům bez teorie (nejvýše interpretovaným v rámci teorie elit), tedy k tématům beznadějně popisným.

Určitým nedostatkem pro zcela uspokojivou aplikaci této koncepce je skutečnost, že také ona je zatím budována spíše shora a pojmově. Je tříbena významovým vyvozováním odstínů pojmu *accountability*, včetně ambivalentnosti jeho sémantického kořene – *accounting* (ve smyslu účtování i evidování, vykazování, uvádění, zdůvodňování...) [Manin, Przeworski a Stokes 1999; Schedler 1999; Mitchel 2000 a jiní], jeho významových vztahů k jiným pojmům – *responsibility*, *answerability*, *enforcement*, *monitoring*, *oversight*, *justification* a dalších. Tato koncepce dosud nedosahuje přirozeného, nenásilného spojení s empirickými daty, jako tomu bývá u koncepcí a teorií konstruovaných ‚zdola‘, verifikováním hypotéz a zobecňováním empirických dat. Její povaha však takový postup nejen nevylučuje, ale spíše předpokládá. Tohoto cíle ale může být dosaženo pouze postupně.

²) Výraz ‚odpovědnost‘ užíváme s vědomím, že význam termínu *accountability* se nekryje s obsahem a rozsahem českého pojmu odpovědnost, i s vědomím, že jde o pojem u nás nezavedený, jehož konečné užívání může mít jinou podobu.

³) Doktorand na univerzitě Notre Dame, Indiana USA a stážista v Sociologickém ústavu AV ČR na pracovišti sociologie politiky v letech 1996-97. Dnes působí na Wayne State University Detroit.

Termín *accountability* vyjadřuje nepřetržitou kontrolu, dohled, stálý dozor a institucionální tlak na politickou moc. Přitom však, jak uvádí jeden z protagonistů koncepce, „je význam pojmu obtížně uchopitelný, vyhýbavý, jeho hranice jsou neurčité a vnitřní struktura zmatená“ [Schedler 1999: 13]. Pojem má dva základní významy: odpovědnost (*answerability*) jako povinnost veřejných činitelů podávat informace a vysvětlení své činnosti; a vymáhání (*enforcement*) jako kapacitu odpovědných činitelů vynutit sankce vůči držitelům moci, kteří porušují své veřejné povinnosti. Tato dvojdimenzionální struktura významu pojmu jej činí velmi širokým a všeobsláhlým. Překrývá se s množstvím jiných termínů (*surveillance, monitoring, oversight, control, checks, restraint, public exposure, punishment*), jimiž lze také popsat úsilí o to, aby se moc řídila demokratickými pravidly [Schedler 1999: 14]. Panuje shoda, že teoretický pojem odpovědnosti zahrnuje tři různé způsoby předcházení zneužití politické moci – vynucení, vymáhání (*enforcement*), – sledování, kontrolu (*monitoring*), – oprávnění (*justification*). Současně zahrnuje právo občanů dostat vysvětlení a povinnost politické moci ospravedlňovat vlastní chování a činy [Plattner 1999, Sklar 1999]. Tato odpovědnost (*answerability*) je zejména v politickém kontextu dvojí, vztahuje se jak k minulosti, tak k budoucnosti. Vztahuje se na to, co veřejný činitel udělal (*retrospective* nebo *ex post accountability*), ale také na to, co plánuje učinit (*prospective* nebo *ex ante accountability*) [Maravall 1999, Schedler 1999: 14]. Kontrola *ex ante* se týká zejména volební „smlouvy“ mezi voličem a zvoleným politickým činitelem [Mitchel 2000: 338]. Koncepce odpovědnosti (*accountability*) tak na jedné straně zahrnuje elementy monitorování a dohledu, nalézání různých skutečností a jejich evidování, na druhé straně pokračuje v osvícenském projektu podřizování moci nejen zákonu, ale také odůvodňování. *Accountability* je antitezí mocenského monologu. Ustavuje dialog mezi odpovědnými aktéry a kontrolujícími aktéry, suverény, jimiž jsou občané. Obě strany jsou nuceny k tomu, aby se angažovaly ve veřejné debatě [Maravall 1999, Schmitter 1999].

Všeobecně je akceptováno základní O'Donnellovo [O'Donnell 1998: 112-126, O'Donnell 1999] rozlišení mezi vertikální a horizontální odpovědností, podle níž vertikální odpovědnost „popisuje vztahy mezi nerovnými“, zahrnuje vztahy mezi nadřízenými a podřízenými, mezi voliči a politickými vůdci ve volebním systému (volební vertikální odpovědnost) apod. Horizontální odpovědnost zahrnuje vztahy mezi rovnými, tj. mezi demokratickými institucemi navzájem [Schedler 1999 a další].

Podle závěrů, k nimž došla konference o vertikální a horizontální odpovědnosti v nových demokraciích střední a východní Evropy,⁴ je horizontální a vertikální odpovědnost silně spojena se stupněm „kvality demokracie“ a jejím vývojem. Vertikální odpovědnost nemůže být vyvinuta ve všech aspektech, jestliže je slabě rozvinuta horizontální odpovědnost. Může být ohrožena nezodpovědnými akcemi politických stran chovajících se v rozporu s očekáváním voličů, přetíženými zákonodárnými orgány, nejistými a nepředvídatelnými procesy rozhodování,⁵ rostoucí apatii voličstva apod. Horizontální odpovědnost (*accountability*), zejména v nových demokraciích, závisí na existenci klasických demokratických kontrol a rovnováze sil. Může být narušována zneužíváním pravomocí

⁴) International Conference of the Slovene Political Science Association, „Vertical and Horizontal Accountability in the New Democracies of East-Central Europe, Portorož, 2.-3. Junij, 2000.

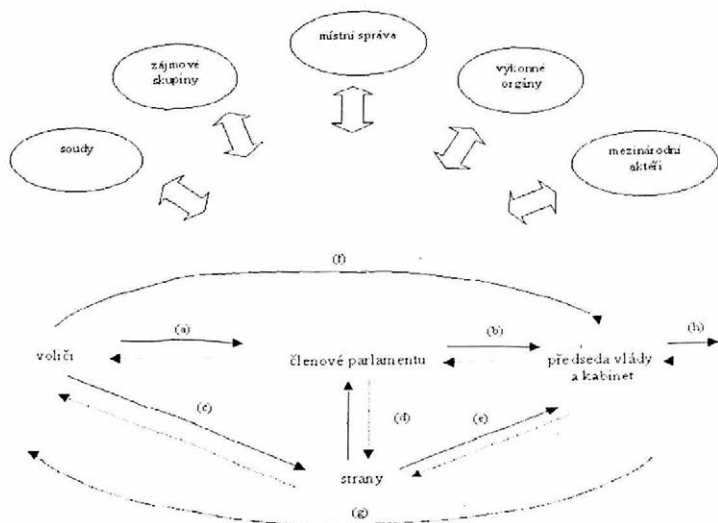
⁵) V naší situaci zejména vleklým nesouladem aktérů vrcholových ústavních funkcí, prezidenta, premiéra a předsedy parlamentu.

institucí, různými opomenutími a korupcí. Dodatečně se otevírá další, třetí dimenze odpovědnosti (*responsibility*) jako součást širokého procesu globalizace [Zajc 2000: 3].

Parlamentní demokracie je v terminologii této koncepce řadou delegací různých odpovědností: voliči delegují ve volbách část své moci a odpovědnosti na poslance parlamentu, ti opět určitou část moci a odpovědnosti delegují na vládu, vláda činí politická rozhodnutí, ale jejich provádění, včetně adekvátní části odpovědnosti, deleguje specializovaným aktérům [Strom 1995: 48, Saalfeld 2000: 354]. V tomto procesu zaujímá parlament rozhodující místo, a to ze tří důvodů: 1. V parlamentním systému je jediným, přímo lidem voleným útvarem; 2. Zaujímá jedinečné místo k tomu, aby spojoval voliče s činiteli v politicko-administrativním systému; 3. Poslanci přejíci si opětovné zvolení jsou tím motivováni k udržení vládní odpovědnosti [Saalfeld 2000: 354]. Koncepce pracující s multidimenzionální kategorií odpovědnosti poskytuje příslušné referenční rámce různým vztahům, v nichž se poslanci pohybují. Vertikálně ve vztahu voliči a poslanci, horizontálně ve vztahu k vládě a různým demokratickým institucím. Přitom se pohybují přímo v kontextu základních problémů demokracie, problému delegace, reprezentace, odpovědnosti, kontroly atd.

Následující obrázek [Saalfeld 2000: 355] znázorňuje vztahy delegace odpovědnosti v parlamentu. Vazby (a), (c) jsou vazbami vertikální odpovědnosti, mezi voliči a poslanci. Ostatní vazby se týkají horizontální odpovědnosti. Data výzkumu poslanců Parlamentu ČR pokrývají vnitřní vazby schématu, prezentovaná stať se však týká pouze vazby (a).

Obrázek 1. Členové parlamentů a vlád v západní Evropě

Zjednodušený model parlamentního delegačního procesu
Zdroj: [Saalfeld 2000: 355].

Vůči komu pocít'ují poslanci odpovědnost?

Podle klasické teorie reprezentace poslanec v parlamentní demokracii reprezentuje všechny občany, tj. i ty, kteří volili jiné kandidáty, či nevolili vůbec. Tento princip je v demo-

kraciích ústavně zakotven. Vzhledem k tomu by odpovědi poslanců na otázku, koho podle svého názoru v parlamentu zastupují, měly být podstatnou výpovědí o dané demokracii. Podle toho, zda a nač poslanci zužují své odpovědi, by mělo být možné formulovat výroky o charakteru demokracie a její politické kultuře, protože každá jiná odpověď než „zastupují občany státu“ je vlastně posunem od principu reprezentace v parlamentní demokracii k principu delegace pojícího poslance s nějakým segmentem populace, nikoli všemi občany státu.

Tabulka 1. Názory poslanců na to, koho ve své funkci zastupují (v %)

	1993	1996	1998	2000
Voliče strany	52,6	50,4	46,9	40,2
Všechny občany České republiky	42,2	— [*]	22,8	27,4
Všechny občany volebního obvodu	— [*]	46,8	25,9	29,6
Členy strany	5,2	2,8	4,4	2,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

^{*}) otázka nebyla položena.

Srovnáme-li odpovědi v tabulce získané ve všech funkčních obdobích polistopadového parlamentu,⁶ zjistíme, že nekopírují výše uvedený ideální teoretický předpoklad. To ovšem nelegitimuje interpretaci opačnou, že jde o výsledek „nedemokratický“. Výsledek jen potvrdil praxi parlamentní demokracie, v níž poslanec nezastupuje všechny občany přímo, ale reprezentuje je tím, že zastupuje jejich zájmy, zprostředkované a agregované politickými stranami. „Mandáty nejsou instrukcemi, v nejlepším případě signalizují preferenci voličů.“ [Manin, Przeworski a Stokes 1999: 12] Výsledek potvrzuje starou pravdu, že politika není především věcí teorie, ale empirie. „Politika je především oblastí jednání. Od časů, kdy Řekové tento pojem zavedli, je politika praxí, nikoli teorií, je záležitostí jednáčích, nikoli myslitelů.“ [Kielmansegg 1987: 3] Teoretické i ústavní zakotvení odpovědnosti je pro politickou praxi poslanců pravděpodobně také záležitostí poměrně abstraktní. Poslanci neodvozují svou odpovědnost ani podle demokratické teorie, ani podle ústavy, neodvozují ji abstraktně, ale konkrétně podle toho, koho považují za „hlavního činitele“.⁷ To jsou pro ně především voliči poslancovy strany, s odstupem pak voliči jeho volebního obvodu a téměř rovnocenně tomu všichni občané. To není špatný výsledek a z hlediska praxe demokracie jako intermediování agregovaných zájmů, je naprosto v pořádku, včetně slabého a zřejmě slábnoucího pocitu odpovědnosti k vlastní politické straně. Pocit odpovědnosti vůči voličům ve volebním obvodu ukazuje ke druhému, tentokrát místně situovanému hlavnímu činiteli a současně navozuje interpretaci, že tyto frekventované odpovědi poslanců přirozeně a konkrétně asociují spíše většinový volební princip než abstraktnější princip poměrný.

⁶) Roky 1993 a 1996 jsou počátkem a koncem téhož prvního funkčního období parlamentu.

⁷) *Principal-agents theory* (teorie hlavního činitele) původně pojednávala o asymetrii informací mezi smluvními stranami v ekonomii. Kiewiet a McCubbins pojem přizpůsobili studiu politické reprezentace vázané vztahy pravomocí místo vztahů smluvních. Teorie činitelů (*agency theory*) popisuje situace, v nichž jedna působí ve jménu či v zájmu někoho jiného. Delegace pravomocí se uskutečňuje, protože činitel má informace, které hlavní činitel postrádá. Činitelský vztah je ustanoven, je-li někomu delegována pravomoc působit ve jménu hlavního činitele (suveréna) [Kiewiet a McCubbins 1991: 239-240].

Konstantním vztahem odpovědnosti poslanců je zřejmě vazba k voličům strany, což je možné interpretovat jako respekt vůči reprezentaci určitých zájmů, která dává politickým stranám politickou legitimitu. Polovina poslanců zřejmě volby chápe jako určitou smlouvu mezi politickou stranou a jejími voliči, na jejímž základě politická strana dostává možnost splnit předvolební sliby. Toto pojetí odpovídá tradiční demokratické intermediární roli politických stran [blíže viz Brokl a kol. 1997: 11-45] jako nositelů a reprezentantů určitých společenských zájmů.

Z občanského hlediska je nepochybně pozitivní skutečností, že to je elektorát politických stran, tj. občanský, nikoli stranický subjekt, nikoli samy politické strany, k nimž poslanci vztahují svou odpovědnost. Poslanci slovenského parlamentu v roce 1993, kdy se podařilo uskutečnit výzkum i ve Slovenské národní radě, většinou vztahovali svou odpovědnost k národu, maďarští poslanci odpovídali občansky, podobně jako poslanci českého parlamentu.⁸ Toto zjištění, podobně jako některá naše zjištění týkající se politických stran, ukazovala na existenci dvou rozdílných politických kultur v jednom státním celku – což je obecně považováno za předpoklad štěpení – avšak jako samostatné téma by vyžadovalo doplnění speciálními analýzami, pro něž tehdy nebyly vhodné podmínky.

Vůči komu pociťují odpovědnost poslanci jednotlivých stran?

Zjistili jsme, že obecně u poslanců převládá především pocit odpovědnosti k voličům své strany a potom k voličům jejich volebního obvodu. Avšak jednotlivě, podle politických stran tomu tak vždy není, jak je patrné z tabulek 2, 3 a 4.

Struktuře odpovědnosti poslanců (voličům strany, občanům volebního obvodu) zjištěné v roce 1996 odpovídá pouze postoj poslanců ODS, KDS, KSČM a LB (Levý blok). Pro poslance ODA, ČSSD, KDU-ČSL byly tehdy naopak „hlavním činitelem“ občané volebního obvodu před voliči strany. Avšak v roce 1998, který byl rokem mimořádných parlamentních voleb, se pro poslance všech stran, s výjimkou nové Unie svobody (US), opět stali hlavním činitelem voliči jejich strany. Nejvýrazněji tento pocit odpovědnosti vzrostl u poslanců KDU-ČSL. Pro US se však v tomto roce, jako pro jedinou stranu, stali hlavním činitelem naopak všichni občané ČR. Tento teoreticky čistý postoj je nejpravděpodobněji vysvětlitelný tím, že to byly její první volby, a tudíž byl její vlastní elektorát ještě neznámý, neměla tedy pevný elektorát. V roce 2000 se obnovila struktura odpovědnosti poslanců, již považujeme za relativně konstantní. Výjimku tvoří opět ČSSD (a možná ještě i US), jejíž poslanci se cítí být odpovědní občanům svého volebního obvodu. Pocit odpovědnosti vůči všem občanům ČR jako hlavnímu činiteli v tomto roce všeobecně stoupl, nejvýrazněji u poslanců KDU-ČSL. Pocit odpovědnosti vůči členům své strany je téměř zanedbatelný a zřejmě má ještě sestupný trend.

⁸) Protože otázka o odpovědnosti poslance k národu neměla u českých poslanců odezvu, byla v dalších etapách výzkumu vypuštěna.

Tabulka 2. Názory poslanců jednotlivých stran na to, koho ve své funkci zastupují (1996; v %)

	ODS+KDS	ODA	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM	LB
Členy strany	4	0	5	6	0	0
Voliče strany	56	20	45	41	75	59
Občany volebního obvodu	40	80	50	53	25	41
Celkem	100	100	100	100	100	100

Tabulka 3. Názory poslanců jednotlivých stran na to, koho ve své funkci zastupují (1998; v %)

	ODS	US	ODA	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM
Členy své strany	6	0	0	20	4	0
Voliče své strany	52	38	67	40	46	57
Všechny občany volebního obvodu	27	21	0	27	30	19
Všechny občany ČR	15	41	33	13	20	24
Celkem	100	100	100	100	100	100

Tabulka 4. Názory poslanců jednotlivých stran na to, koho ve své funkci zastupují (2000; v %)

	ODS	US	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM
Členy své strany	2	0	0	6	0
Voliče své strany	54	35	39	29	47
Všechny občany volebního obvodu	21	35	22	40	24
Všechny občany ČR	23	30	39	25	29
Celkem	100	100	100	100	100

Uvedená zjištění také vypovídají o určité závislosti mezi organizační strukturou strany, stabilním elektorátem a adresátem odpovědnosti poslanců. Poslanci stran se silnější organizační strukturou spojují svou odpovědnost spíše s vlastním elektorátem, strany se slabší organizační strukturou spíše s občany svého volebního obvodu či přímo se všemi občany. Vyšší odpovědnost vůči všem občanům státu, pocíťovaná poslanci menších stran, zřejmě odráží také jejich určitou strukturální nezakotvenost.

Ambivalentnost poslancovy odpovědnosti

Je více než zřejmé, že mezi adresátem poslancovy odpovědnosti a konkrétním rozhodováním poslance v jeho politické roli je řada stupňů volnosti. Voliči jsou sice dominantními aktéry sledovaného vztahu vertikální odpovědnosti, ale mají jen omezenou možnost předávat poslanci své pokyny i získávat a přijímat dostatečné množství relevantních informací, které by si racionální rozhodování voličů a „úkolování“ poslanců vyžadovalo. Z těchto důvodů není možné chápat poslance jako zástupce, ale volněji jako reprezentanta voličů. Poslanecký mandát nelze chápat podobně jako civilně právní mandát (plná moc), protože u poslaneckého mandátu nelze vymezit konkrétní případ, pro který byl mandát poslanci

předán. Poslanec nezastupuje své určité voliče, ale je reprezentantem všeho lidu. Takto pojímá poslanecký mandát i Ústava ČR.⁹

Podle Ústavy však může být kandidát do parlamentu zvolen pouze na kandidátce politické strany. Je tam zvolen jako zástupce politické strany, jejímž úkolem je v moderních demokraciích artikulovat, manifestovat a agregovat zájmy. Princip reprezentace je v politické praxi omezován stranickou kázní, stranickými aliancemi, parlamentními frakcemi, nebo stále profesionálnějším lobbováním. Poslanec přitom však není z výkonu své funkce odpovědný straně; ta sice může vůči poslanci použít sankce (vyloučení z poslaneckého klubu, vyloučení ze strany, odvolání poslance z parlamentního výboru), ty se ovšem nesmějí dotknout jeho postavení jako člena parlamentu.

Z uvedeného plyne, že odpovědnost poslance je svou podstatou ambivalentní. Určitý typ poslanců se cítí být vázán jen svým svědomím („*Trustee*“), druhý typ naopak svými voliči („*Delegate*“), jimž je ochoten se podřídit i v případě konfliktu svědomí. Další typ, který je více charakteristický pro evropské země, se cítí být reprezentantem politické strany v parlamentu, nachází se mezi výše uvedenými typy a snaží se ve svém rozhodování respektovat okolnosti, aniž by viditelně ztratil tvář.

Podle čeho se poslanci ve zjištěné struktuře ambivalentních odpovědností rozhodují?

Tuto skutečnost postihovala v první etapě (1993) dvojice otázek. První otázka zjišťovala, podle čeho by poslanec hlasoval v případě, že by jeho vlastní názor byl opačný než postoj voličů, zda by se řídil vlastním názorem, respektoval postoj voličů či by se rozhodoval případ od případu.¹⁰ Druhá otázka podobně spojovala jeho postoj s postojem jeho stranického poslaneckého klubu. V případě, kdy jako hlavní činitelé byli v dotazníku poslancům definováni voliči, pocítilo odpovědnost vůči vlastnímu svědomí téměř dvojnásobně více poslanců (tabulka 5) než v případě, kdy byl hlavním činitelem jeho vlastní stranický klub (tabulka 6). Odpovědi poslanců z roku 1993 lze interpretovat tak, že v závislosti na rozhodované věci preferovali především odpovědnost ke svému svědomí, podstatně méně vůči stranickému klubu a nejméně vůči voličům.

Tabulka 5. Jak se poslanci rozhodují v případě, že mají opačný názor než jejich voliči (v %)

	rok 1993
Shodně s názorem voličů	8,2
Záleží na problému	50,7
V souladu s vlastním názorem	41,0
Celkem	100,0

⁹ Odpovědnost poslance vůči voličům je v Ústavě vymezena článkem 23, který obsahuje slib poslance, podle kterého poslanec na počátku poslaneckého období slibuje, že svůj mandát bude „... vykonávat v zájmu všeho lidu a podle svého nejlepšího vědomí a svědomí“. Článek 26 zajišťuje poslanci svobodu rozhodování, tak aby mohl splnit to, k čemu se zavázal. Podle tohoto článku „Poslanci a senátoři vykonávají svůj mandát osobně v souladu se svým slibem a nejsou přitom vázáni žádnými příkazy“.

¹⁰ Tato možnost jako by poskytovala respondentům možnost neutrálního úniku, ale ve skutečnosti definuje jejich postoj.

Tabulka 6. Podle čeho se poslanci rozhodují, mají-li opačný názor než jejich poslanecký klub (v %)

	rok 1993
Podle usnesení poslaneckého klubu	12,9
Rozhodnout se případ od případu	63,6
Podle vlastního názoru	23,5
Celkem	100,0

Tabulka 7 nás informuje o tom, že struktura vědomí odpovědnosti poslanců zjištěná v prvním Parlamentu ČR se nemění ani v dalších funkčních obdobích Parlamentu.¹¹

Tabulka 7. Jak má poslanec hlasovat, má-li jiný názor než voliči (v %)

	1996	1998	2000
Shodně s názorem voličů	9,0	9,3	7,9
Shodně s politickou linií své strany	19,3	37,7	26,6
V souladu s vlastním názorem	66,2	50,4	64,4
Neví, neodpověděl	5,5	2,6	1,1
Celkem	100	100	100

Pro interpretaci předložených výsledků v tabulkách 5, 6 a 7 je podstatná skutečnost, že vlastní názor (svědomí) poslanců manifestovaný jejich postojem při hlasování, nemůže být zásadně v rozporu s postojem jeho poslaneckého klubu, nebo dokonce s jeho usnesením; a to i při konstatované ambivalentnosti této odpovědnosti.

Zjištěné rozložení odpovědnosti poslanců v pořadí vlastní svědomí, vlastní politická strana, voliči, lze interpretovat jako upevnění principu reprezentace a demokratickou konsolidaci parlamentarismu, protože se zde již nesetkáváme s nerealistickou představou počátečního období naší demokracie, že poslanec (zástupce) může vždy jednat a hlasovat shodně s názorem voličů, ale s pochopením, že jde spíše o shodnou politickou orientaci a zájem voličů.

Pocit odpovědnosti poslanců podle jejich stranické příslušnosti

Svoboda svědomí a jistá nepředvídatelnost rozhodování je spojována se stranami liberálními, sekularizovanými, občanskými. Tradicionalismus, respektování autorit a do značné míry předvídatelné rozhodování (ať již vlivem autority strany nebo internalizovaných ideologických hodnot) se stranami křesťanskými. Silná stranická kázeň je pod vlivem „bojovných“ stran bolševického typu, ne vždy zcela oprávněně spojována se stranami levicovými.

Ačkoli se poslanci ve své většině považují za reprezentanty voličů (tabulka 1), v roce 1996 by při hlasování v Parlamentu ČR respektovalo případný odlišný názor voličů pouze 9 % (viz tabulku 7). Převládají mezi nimi skutečně poslanci LB, KSČM a Českomoravská unie středu (ČMUS). Dvě třetiny poslanců (66 %) by hlasovaly v souladu se svým vlastním názorem. Při interpretaci tohoto čísla však musíme přihlídnout k tomu, že kategorie svědomí je jak pružná, tak široká. Třetí možnosti, podřídít se politické linii své stra-

¹¹) Odlišné formulace „podle usnesení poslaneckého klubu“ v tabulkách 5 a 6 a „shodně s politickou linií své strany“ v tabulce 7 vyjadřují totéž.

ny, by využilo celkem 19 % poslanců (tabulka 7). Nadpoloviční většinu posledních dvou skupin tvořili poslanci pravicových stran. V roce 1998, v situaci předčasných parlamentních voleb, se zřejmě také projevil okamžitý, mobilizační důraz na stranickou disciplínu.

V diskusi s poslanci po aplikaci dotazníku vyplynulo, že poslancovo rozhodování závisí na konkrétním problému a na významu, který tomuto problému přisuzuje vedení strany v kontextu jejího programu. Podle toho lze u poslanců rozlišit tři skupiny rozhodovacích situací:

1. První skupinu tvoří skupina klíčových politických otázek, např. návrh státního rozpočtu, o kterých bývá rozhodováno striktně podle stranického klíče.
2. Rozhodování poslance při některých dalších důležitých otázkách (např. otázky interrupce, registrovaného partnerství aj.) je determinováno smíšeně. U některých stran bývají tyto a další otázky pojaty stranicky, u jiných se rozhodování naopak řídí pouze názorem, který si utvoří poslanec.
3. Poslední skupinu tvoří problémy, ve kterých se poslanci rozhodují výhradně podle vlastního názoru. Lze předpokládat, že kritéria, podle nichž se poslanec vlastním názorem rozhoduje, jsou do značné míry integrována s politickou linií strany i bez závazného stranického pokynu pro hlasování.

V roce 1996 (tabulka 8) byl oproti jiným klubům výrazný podíl poslanců ODS, KDS a ČSSD, kteří by se v případě svého názoru odlišného od názoru svých voličů rozhodovali podle politické linie strany (ODS+KDS 31 %, ČSSD 39 %), u ostatních poslaneckých klubů tato hodnota nedosáhla ani poloviny. Podle názoru voličů by se rozhodla velká část poslanců klubu KSČM (38 %) a necelá pětina poslanců klubu Levého bloku (LB) (19 %).

Tabulka 8. Jak se poslanci rozhodují v případě, že mají opačný názor než jejich voliči (1996; v %)

	ODS+KDS	ODA	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM	LB
Shodně s názorem voličů	2	9	5	0	38	19
Shodně s politickou linií své strany	31	0	10	39	13	14
V souladu s vlastním názorem	67	91	85	61	49	67
Celkem	100	100	100	100	100	100

V roce 1998 významně stoupl podíl členů poslaneckého klubu ČSSD, kteří by se rozhodli podle politické linie strany, a to dokonce na 65 % (v roce 1996 se jednalo o 39 %). Také druhá levicová parlamentní strana KSČM vykazuje vysoký podíl odpovědi „shodně s politickou linií strany“, a to 53 % (v roce 1996 to bylo pouze 13 % poslanců tohoto klubu). Poslanecký klub KSČM se také nejvíce ze všech klubů rozhoduje podle názoru voličů – shodně s jejich názorem by se rozhodlo 33 % poslanců. Nejvíce mobilizovanou politickou stranou je od roku 1998 ČSSD. Její poslanci pocítují odpovědnost vládnoucí strany a ve srovnání s ostatními stranami projevují vůči své straně větší odpovědnost a výrazně více než poslanci jiných stran hlasují shodně s politickou linií své strany (v roce 1996 to bylo 39 %, v roce voleb 1998 65 %).

Poslanci nové politické strany Unie svobody v době realizace výzkumu v roce 1998 akcentovali vlastní názor, který však v případě této nové, odštěpené strany, jdoucí prvně k volbám, pravděpodobně znamenal spíše stranicky silně integrovaný a individuálně internalizovaný postoj, nikoli to, co v této kategorii hledáme – individuální názor poslance.

Výrazný výkyv hodnot v případě ČSSD a KSČM nás informuje o nejintenzivnější předvolební mobilizaci stranické odpovědnosti poslanců těchto parlamentních stran.

Tabulka 9. Podle čeho se poslanci rozhodují, mají-li opačný názor než jejich poslanecký klub (1998; v %)

	ODS	US	ODA	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM
Shodně s názorem voličů	3	0	0	16	8	33
Shodně s politickou linií své strany	19	10	25	7	65	53
V souladu s vlastním názorem	78	90	75	77	27	14
Celkem	100	100	100	100	100	100

V roce 2000, v situaci „Smlouvy o vytvoření stabilního politického prostředí“ mezi ČSSD a ODS, nehrozily krizové předčasné volby, takže se linie odpovědnosti poslanců přizpůsobila této situaci, oslabil se i pocit odpovědnosti poslanců vůči voličům. Hodnoty tabulky 10 pak opět ukazují návrat k původní struktuře rozhodování.

Tabulka 10. Podle čeho se poslanci rozhodují, mají-li opačný názor než jejich poslanecký klub (2000; v %)

	ODS	US	KDU-ČSL	ČSSD	KSČM
Shodně s názorem voličů	2	6	6	10	24
Shodně s politickou linií své strany	22	18	11	38	29
V souladu s vlastním názorem	76	76	83	52	47
Celkem	100	100	100	100	100

Obecně je možné konstatovat, že levicově orientovaní poslanci by v případě odlišného názoru od názoru voličů hlasovali více podle názoru voličů či politické linie strany než podle vlastního názoru, což plně odpovídá pohledu levicových ideologií na poslanecký mandát jako imperativ voličů. Pravicoví poslanci se rozhodují více podle vlastního názoru, vliv názoru voličů je v jejich rozhodování minimální. Výrazněji se vliv politické linie strany na rozhodování poslanců objevil pouze ve výzkumu v roce 1996 u poslanců ODS/KDS.

Závěry

Podstatné vztahy poslanců parlamentu s okolím, které definují jejich roli poslance Parlamentu jsou vztahy delegace pravomoci a odpovědnosti. Vztah poslanců a voličů je vztahem vertikální odpovědnosti, v němž jsou hlavním činitelem voliči, a jak ukázaly výsledky výzkumu, zejména voliči poslancovy politické strany. Není to tedy stranický subjekt, politická strana, ale subjekt občanský, k němuž poslanci vztahují svou odpovědnost. Takto definovaný hlavní aktér odpovědnosti poslanců parlamentu, jímž není činitel symbolický, ideový (národ, *ethnos*), ani korporativní (nějaký kvalitativní segment populace), ani výlučně stranický, ale občanský, je základním funkcionálním znakem konsolidované parlamentní demokracie.

V situacích politické krize nebo volebního boje se pro poslance stává hlavním činitelem jejich politická strana. Toto zjištění není v rozporu s předchozím závěrem, naopak jej potvrzuje, protože pouze takový postoj reprezentantů zajišťuje průhlednost a srozumí-

telnost v politickém boji, který by se jinak pro hlavního funkcionálního suveréna – občany, stal zcela neprůhledným a ve svých důsledcích by ohrozil samotnou demokracii.

Uvedená zjištění také vypovídají o určité závislosti mezi organizační strukturou strany, stabilním elektorátem a adresátem odpovědnosti poslanců. Poslanci stran se silnější organizační strukturou zřejmě spojují svou odpovědnost spíše s vlastním elektorátem, strany se slabší organizační strukturou spíše s občany svého volebního obvodu či přímo se všemi občany. Vyšší odpovědnost vůči všem občanům státu, pocíťovaná poslanci menších stran, zřejmě odráží také jejich určitou strukturální nezakotvenost. Tato pozorovaná vazba postojů poslanců na ontogenezi jejich politických stran však vyžaduje další ověření.

Zjištěné rozložení odpovědnosti poslanců v pořadí vlastní svědomí, vlastní politická strana, voliči lze interpretovat jako upevnění principu reprezentace a demokratickou konsolidaci parlamentarismu, protože se zde již nesetkáváme s nerealistickou představou počátečního období naší demokracie, že poslanec (zástupce) může vždy jednat a hlasovat shodně s názorem voličů, ale s pochopením, že jde spíše o shodnou politickou orientaci a zájem voličů.

Byla potvrzena individuální ambivalentnost pocitu odpovědnosti poslance, jíž se podařilo strukturovat do tří rozhodujících situací, které otevírají možnosti dalších, specializovaných analýz.

Srovnání dosud získaných dat ukazuje, že v průběhu deseti let dochází k výrazné profesionalizaci poslanců, z nichž více než polovina setrvává v parlamentu během dosa-
vadních funkčních období. Tato skutečnost svědčí o vytváření stabilní politické elity.

O „parlamentní profesionalizaci“ svědčí zjištění, že poslanci při svém rozhodování pocíťují větší konformitu vůči svému poslaneckému klubu než vůči vedení poslancovy strany. Zjištěná konformita poslance vůči jeho klubu zahrnuje i vliv expertů klubu při projednávání legislativy. Pokud dojde ke střetu mezi vedením poslaneckého klubu a vedením strany, má poslední slovo ve více než 60 % případů poslanecký klub.

Byl potvrzen obecný předpoklad, že levicově orientovaní poslanci by v případě odlišného názoru od názoru voličů hlasovali spíše podle názoru voličů či politické linie strany než podle vlastního názoru, zatímco pravicovní poslanci spíše akcentují vlastní názor.

LUBOMÍR BROKL je absolvent Filozofické fakulty UK v Praze. Od počátku 60. let pracoval jako odborný asistent na katedře sociologie Fakulty všeobecného lékařství UK (ved. Prof. V. Tlustý), později byl pracovníkem Ústavu státu a práva ČSAV a Sociologického ústavu ČSAV. Byl členem vědeckých týmů 60. let, zvl. týmu pro výzkum sociální struktury „Československá společnost 1967“ (ved. P. Machonin) a týmu pro reformu politického systému (ved. Z. Mlynář). V době normalizace pracoval jako průmyslový sociolog ve strojírenství (VÚSTE). Po rehabilitaci v roce 1990 je opět pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, v roce 2000 habilitoval v oboru politologie na FSV UK v Praze.

ZDENKA MANSFELDOVÁ je socioložka, pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR. Zabývá se politickou sociologií, především politickými a nepolitickými formami reprezentace zájmů. Je členkou výkonného výboru České společnosti pro politické vědy.

ADÉLA SEIDLOVÁ absolvovala na Vysoké škole ekonomické v Praze, kde dále v oboru politologie pokračuje doktorským studiem. Od roku 1998 pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, od letoška je vedoucí týmu „Výzkum veřejného mínění“. Je členkou výboru České společnosti pro politické vědy.

Literatura

- Bergman, Torbjö, Wolfgang C. Müller, Kaare Strom 2000. „Introduction: Parliamentary democracy and the chain of delegation.“ *European Journal of Political Research* 37(3): 255-260 (Special Issue: Parliamentary democracy and the chain of delegation, Guest-edited by T. Bergman, W. C. Müller, K. Strom).
- Brokl, Lubomír et al. 1997. *Reprezentace zájmů v politickém systému České republiky*. Praha: SLON.
- Dunn, Delmer D. 1999. „Mixing Elected and Nonelected Officials in Democratic Policy Making: Fundamentals of Accountability and Responsibility.“ Pp. 297-344 in *Democracy, Accountability, and Representation*, ed. by A. Przeworski, S. C. Stokes a B. Manin. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Kielmansegg, Peter Graf 1987. „Fragestellungen der Politikwissenschaft.“ Pp. 3-36 in *Politikwissenschaft, Band I*, hrsg. von K. v. Beyme, E. O. Czempel, P. G. Kielmansegg und P. Schmoock. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Verlag W. Kolhammer.
- Kiewiet, D. R., M. D. McCubbins 1991. *The Logic of Delegation: Congressional Parties and the Appropriations Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- König, René 1962. „Einleitung.“ In *Handbuch der empirischen Sozialforschung I.*, Hrsg. von R. König. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Krause, Kevin Deegan 2000. „Accountability and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic.“ Dissertation. Notre Dame, IN: University of Notre Dame, Departement of Government.
- Loewenstein, Karl 1959. *Verfassungslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Manin, Bernard. Adam Przeworski, Susan C. Stokes 1999. „Introduction.“ Pp. 1-26 in *Democracy, Accountability, and Representation*, ed. by A. Przeworski, S. C. Stokes, and B. Manin. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Maravall, José María 1999. „Accountability and Manipulation.“ Pp. **stránkový rozsah** in *Democracy, Accountability, and Representation*, ed. by A. Przeworski, S. C. Stokes, and B. Manin. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Mitchell, Paul 2000. „Voters and their representatives: electoral institutions and delegation in parliamentary democracies.“ *European Journal of Political Research* 37(3): 335-351 (Special Issue: Parliamentary democracy and the chain of delegation, Guest-edited by T. Bergman, W. C. Müller, K. Strom).
- O'Donnell, Guillermo 1998. „Horizontal Accountability in New Democracies.“ *Journal of Democracy* 9(3): 112-126.
- O'Donnell, Guillermo 1999. „Horizontal Accountability in New Democracies.“ Pp. **stránkový rozsah** in *The Self-restraining State: Power and Accountability in new Democracies*, ed. by L. D. Andreas Schedler and Mark F. Plattner. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Plattner, Marc F. 1999. „Traditions of Accountability. Comments on O'Donnell.“ Pp. 63-67 in *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, ed. by L. D. Andreas Schedler and Mark F. Plattner. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Saalfeld, Thomas 2000. „Members of Parliament and Governments in Western Europe: Agency Relations and Problems of Oversight.“ *European Journal of Political Research* 37(3): 353-376 (Special Issue: Parliamentary democracy and the chain of delegation, Guest-edited by T. Bergman, W. C. Müller, K. Strom).
- Sartori, Giovanni 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. London: Macmillan.
- Schedler, A. 1999. „Conceptualising Accountability.“ Pp. 13-26 in *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, ed. by L. D. Andreas Schedler and Mark F. Plattner. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc.

- Schmitter, Philippe C. 1999. „The Limits of Horizontal Accountability. Comments on O'Donnell.“ Pp. 59-62 in *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, ed. by L. Diamond, A. Schedler, and M. F. Plattner. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Sklar, L. Richard 1999. „Democracy and Constitutionalism. Comments on O'Donnell.“ Pp. 53-57 in *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies*, ed. by L. D. Andreas Schedler and Mark F. Plattner. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Strøm, K. 1995. „Parliamentary government and legislative organization.“ Pp. 51-82 in *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, ed. by H. Döring. New York: St. Martin's Press.
- Zajc, Drago 2000. „Vertical and Horizontal Accountability in the new Democracies of East-Central Europe.“ Report on the International Conference of the Slovene Political Science Association. Porotorož, 2.-3. Junij 2000.
- Zetterberg, H. L. 1962. „Theorie, Forschung und Praxis in der Soziologie.“ S. 65-107 in *Handbuch der empirischen Sozialforschung I.*, Hrsg von R. König. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

Summary

The fundamental relationships between the Members of Parliament and the surrounding circumstances that serve to define their role as a Member of Parliament are the relationships of the delegation of authority and responsibility, in which the main agents are the voters and, as the results of the research have shown, particularly the voters of the Member's political party. It is neither a party subject, nor the political party itself, but the civic subject that the Members relate their responsibility toward. The principal actor is the citizenry. The principal actor behind the responsibility of Members of Parliament defined as such, that is, an actor that is neither a symbol nor an idea (a nation, ethnic group), an actor that is neither corporative (some qualitative segment of the population), nor exclusively party-oriented, but one that is civic, is what forms the basic functional sign of a consolidated democracy.

In situations of political crisis or an electoral battle, the political party becomes the determining principal actor for Members of Parliament. Members of parties with a stronger organisational structure tie their responsibility to their own electorate, and those of parties with a weaker organisational structure connect responsibility with their own electoral district or with all citizens. The higher degree of responsibility towards all citizens of the state that is experienced by parliamentary Members from smaller parties clearly reflects also their lack of a certain structural anchor. The order of subjects to which Members tie their responsibility is: their own conscience, their political party, and voters. Over the course of ten years the Members of Parliament, more than half of which have worked in Parliament during all its functional periods to date, have gone through a significant process of professionalisation. This fact testifies to the formation of a stable political elite. The conclusion on the 'parliamentary professionalisation' is supported by the discovery that in making their decisions Members feel a stronger sense of conformity towards their parliamentary club than towards the party leadership. This conformity includes also the influence of club experts during discussions in the legislature. If a clash occurs between the leadership of the parliamentary club and the leadership of the party, in more than 60% of the cases the parliamentary club has the last word. Left-wing oriented Members, in the case where they held a different view from that of the voters, would vote according to the view of the voters or the political party line, rather than according to their own view, while right-wing Members tend rather to accentuate their own view.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 3/2001

ČLÁNKY

Terezie Kretschmerová: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 2000

Migrace v České republice 90. let

Milan Aleš: Vnitřní migrace v České republice v letech 1980-1999

Vladimír Srb: Zahraniční stěhování obyvatelstva na území českých zemí 1870-2000

Milada Horáková: Současný vývoj pracovních migrací v České republice a jejich dopad na trh práce

Petra Roszkowská: Migrace v Polsku v druhé polovině 20. století

SČÍTÁNÍ LIDU

Jaroslav Kraus: V roce 2000 se Švýcaři sčítali také prostřednictvím internetu (e-census)

Alois Andrlé, Vladimír Srb: „Domácnost“ a „místnost“ ve sčítáních lidu, domů a bytů v zemích Evropské unie

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Mezinárodní doporučení OSN a Eurostatu ke statistice zahraniční migrace

Žadatelé o azyl v České republice v roce 2000

Jak se žije cizincům v České republice?

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci

IVANA LOUČKOVÁ*

Katedra sociologie a andragogiky FF UP Olomouc
a katedra sociální práce ZSF OU Ostrava

Towards Integrated Strategies in Social Work Research and Beyond

Abstract: Research in social work is affected by a wide and diverse range of factors ranging from the philosophical, the phenomenological, the empirical through to the more immediate and concrete socio-political and cultural contexts within social problems. In an integrated research strategy, where both the subjects and objects of interest are human, theory can be systematically developed through the interaction between activity and ideas. Here interaction is understood as a dynamic system (in contrast to a fixed system that regulates or sets the parameters of action and the range of possible actions that occurs within it) as it is the behaviour of the actors that not only reproduces but also alters the structures within which action arises. The application of integrated strategies in social work research requires the application of specific knowledge, skills and competence of both quantitative-deductive and qualitative-inductive strategies so as they could be used with reflection and competence. Integrated strategies can be seen as the future of social research.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 313-328)

Sociální práce je multiparadigmatická disciplína¹ chápána jako specifická činnost, jejíž účelem je identifikace, vysvětlení a korigování sociálních problémů, které se mohou objevit ve společnosti. Výzkumná aktivita vyrůstá v kontextu odpovídajícího hledání, aby bylo možno reagovat na konkrétní problémy, které se objevují mezi jedincem nebo specifickou skupinou a společností. Takové problémy mohou být artikulovány (a) v obecném smyslu – aplikovatelné na všechny lidi, jako jsou např. sociální odcizení a vyloučení, bohatství a bezdomovství, (b) na zvláště zranitelné a závislé skupiny, jako jsou např. děti, staří či mentálně nemocní nebo (c) na specifické podmínky jedinců, jako je např. osamělý rodič, žijící ze státních příspěvků bez podpory rozšířené rodiny. V tomto smyslu je sociální práce praktická, účelová forma intervence, která staví na znalostech a pracovních metodách sociálně vědních disciplín zvláště sociologie a psychologie, avšak stoupající měrou i jiných, jako např. antropologie.

Vymezení vztahů mezi „výzkumem“, „sociálním“ a „sociální prací“ nicméně není přímočaré a neproblematické. Vyrůstají tři iniciační problémy. První je vztah k výzkumným aktivitám v rámci sociální práce. Je otázkou, zda sami sociální pracovníci by měli být schopni zapojit se do výzkumné činnosti, nebo zda by výzkumné studie měly být spíše vedeny specializovanými odborníky, sociálními vědci. Druhý problém je spojen

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Ivana Loučková, CSc., katedra sociologie a andragogiky FF UP, Wurmova 7, 779 00 Olomouc, e-mail ilouckova@atlas.cz

¹) Připomínáme např. pojetí Laana [1998], v němž je Habermasova [1981] teorie aplikována na sociální práci.

s otázkou, pro jaké zájmy slouží výzkumné studie a jejich závěry. Třetí je vztažen k přístupu, který je používán samotnými badateli, praktickými výzkumníky.

Cílem textu je přispět k objasnění výše uvedených problémů. Je strukturován do tří částí. První se zabývá otázkami týkajícími se sociální práce. Specifikuje, kdo by měl výzkum provádět, pro koho je výzkum určen a jaké typy výzkumů jsou pro sociální práci vhodné. Druhá část je věnována současným metodologickým přístupům v sociální práci, které je možno přijat i v širším sociálně vědním kontextu. Třetí část je diskusí nad několika skupinami problémů, s nimiž jsme ve výzkumné práci vždy konfrontováni.

I. Výzkumná činnost v sociální práci

I.1 Kdo má výzkum provádět?

Sociální pracovníci jsou pracovně angažováni v různě širokém a diferencovaném prostředí; v organizacích, na úkolech směřujících k různým účelům, pracují s různými jedinci, skupinami apod. Angažují se v nezávislých, církevních, komerčních, ziskových i neziskových, formálních i neformálních institucích napříč právních, politických, kulturních, administrativních i profesionálních hranic. Je po nich vyžadováno, aby prováděli specifické intervence nejen prakticky, ale aby také uměli vybírat a ohodnotit diferencované metody a přístupy, které jsou pro dané sociální situace vhodné. Jestliže mají být sociální pracovníci ve své vlastní praxi kompetentní, potom odpověď na otázku, kdo by měl výzkum provádět, je pro ně naprosto zřejmá. Je třeba být schopen se aktivně zapojit do výzkumné práce. Pouhá informovanost o výzkumech pomocí odkazů na práce jiných již nestačí [Heasman a Adams 1998].

Argumenty pro podporu aktivní účasti sociálních pracovníků ve výzkumu zdůrazňují výhody, které osobní zkušenosti s výzkumem nabízejí. Výzkumný proces přispívá ke schopnosti reflektovat problémy všech aktivních účastníků na straně jedné a k využití preciznějších a systematictějších přístupů v jejich vlastní praxi na straně druhé.

Naproti tomu je zdůrazňováno, že do tohoto procesu mají být především zapojeni sociální vědci zaměřeni na problémy, které jsou s výzkumnou činností spojeny. Toto umožňuje identifikovat důležité příčinné proměnné a vztahy zahrnující nejen jejich vlastní jednání, ale i jednání těch, kteří je zaměstnávají.

Ať je výzkum uskutečňován sociálními pracovníky či sociálními vědci, jeho cíl v kontextu sociální práce je zřejmý. Nejedná se o produkování vědomostí pro vědomosti samotné. Cílem je nabídnout řešení každodenních potřeb a problémů, s nimiž jsme konfrontováni.

I.2 Pro koho je výzkum určen?

Orientace na řešení problémů implikuje otázku, jaké sociální a profesní normy a hodnoty pronikají do výzkumné činnosti a řídí ji. Formulování výzkumné otázky, výzkumného designu a metod zjišťování bude determinováno zájmy a potřebami těch, kterým je výzkum adresován a jimiž je podporován. Informace z vnějšího sociálního prostoru (jako jsou statistická data a příbuzné studie) umožňují komparaci s údaji shromážděnými uvnitř aktuálního (místního) sociálního prostoru. Lze např. vyhledávat relace mezi národními a místními údaji (o nezaměstnaných, o kriminalitě, majetkové trestné činnosti, o vhodnosti různých typů služeb) a tyto údaje třídit s ohledem na věk, pohlaví, etnické skupiny apod. Cílem je nalézt kauzální vztahy důležité pro zkoumaný problém, aniž by bylo nutno realizovat aktuální výzkum.

V multikulturní společnosti je odkazování na sociální normy problematické, neboť je stále více evidentní diskrepance mezi institucionalizovanými ideologickými principy a státní politikou. Například mezi právem na svobodu jedince či rovností příležitostí (v nejširším slova smyslu) a konkrétní zkušeností s rasismem a úrovní sociálního vyloučení. Podobně kulturní diferencovanost je příčinou skutečnosti, že dochází k nepochopení vytvářejícím sociální problémy mezi generacemi (např. v používání drog a alkoholu pro rekreační účely). Jiným příkladem mohou být etnické skupiny s rozmanitou péčí o děti a používající různé výchovné vzorce. Potom sociální situace může být označena jako problematická nebo normální v závislosti na zájmu jedinců či komunit, jichž se sociální situace dotýká. Veřejný zájem může být modifikován prostřednictvím médií, politických, či akademických kruhů i na základě odvolání se na názory expertů. Obdobně i zájmy různých profesních skupin budou diferencovaně ovlivňovat hodnocení sociálních problémů. Kupříkladu lékaři, právníci, sociální pracovníci a policie mohou jednu a tutéž situaci klasifikovat velmi rozmanitými způsoby. Sociální výzkum potom může k této problematice přispět tak, že odhalí převažující diskursy prostřednictvím těch sociálních problémů, které jsou různými profesními skupinami konstruované diferencovaně. Odezvy na závěrečná zjištění takových výzkumů odrážejí soupeřící konstrukce vysvětlující povahu studovaných sociálních problémů. Sociální výzkum je proto vždy diskutabilní do té míry, do jaké se badatelé sami budou snažit eliminovat problematická východiska prostřednictvím validních a reliabilních metod. Výzkum má nejen vědeckou, ale i sociální závaznost, která nemusí být v souladu s právem či existujícími očekáváními či předpoklady [Giddens 1993: 10-11]. Pahlová [1992] poukazuje na napětí mezi sociální prací a sociálním státem, které se objevuje prostřednictvím výzkumu. Identifikuje dva přístupy, které mohou badatelé akceptovat: (1) „plavbu s politickým proudem“, kdy badatel pracuje uvnitř politického rámce, příbuzný Reinovu [1976] konsenzuálnímu přístupu; nebo (2) „odklon od proudu“, kdy badatel má výhrady proti politickému rámci a jde mu o vyhledání sporů a kontroverzí. Ve druhém případě se předpokládá, že sociální badatel přijme roli „svědka“, aby rozkryl nedostatky politických postupů a poskytovatelů sociálních služeb. Jestliže je výzkum a výzkumná „evidence“ záležitostí veřejnou, potom konkurenční zájmy různých skupin a aktérů dotýkajících se praxe sociální práce mohou využít všech dostupných prostředků k jejich případnému potlačení.

„Jestliže je výzkum ve fázi plánování, potom působí dobrým dojmem důraz, který je zpravidla kladen na prozkoumávání stanoviska uživatelů služeb, ale jsou-li výsledky s ohledem na obvyklá nařízení manažerů kritické, tito sami mohou odmítnout uznat to, co původně bylo vítané.“ [Pahl 1992: 218]

I. 3 Jaké typy výzkumů jsou v sociální práci vhodné?

Současné diskuse o problému, jaké jsou metodologické přístupy v sociální práci a co tvoří vhodné oblasti pro bádání, jsou polarizovány na jedné straně obhájci přírodovědného přístupu (B. Sheldon [1983, 1984, 1986, 1987] v Anglii, W. L. Reid [1994, 1997] v USA), na druhé straně jiní autoři (M. Gray [1955] a L. Dominelli [1996]) argumentují, že takový přístup je v sociální práci (s ohledem na úroveň vztahu k sociálnímu a morálnímu řádu epistemologicky) neetický. Přírodovědný přístup je úzce spojen s biomedicínským diskursem, který předpokládá „autonomii individuální formy a sociálního a kulturního kontextu“ [Lock a Gordon 1988]. Kritikové tohoto přístupu prohlašují, že nominalismus (stojící na opačné straně k realismu a redukcionismu) je vhodnější pozicí,

z níž je možno sociální výzkum provádět. Uvnitř této probíhající diskuse se objevilo mnoho různých přístupů či soupeřících paradigmat.

Prvním je evidence základní praxe. Zde je poukazováno na nutnost, aby sociální pracovníci prováděli základní výzkumné činnosti prakticky jako součást svého profesionálního vzdělání, praxe a osobního rozvoje. Toto stanovisko je silně obhajováno vládními agenturami a institucemi, které tento přístup preferují proto, aby byly identifikovány vztahy spojené s modernizací sociálních služeb. Jedná se o vyhledání řetězců propojujících možné kauzální procesy s účinnými formami intervence. To by mělo zajistit a zlepšit nejen důvěru ve standardní sociální služby obecně, ale (díky profesionální praxi založené na evidenci toho, „co lze udělat pro klienty“) umožnit růst kvality služeb a zvýšení jejich celkové výkonnosti.

Jiný přístup (který se stal alternativou k limitům pozitivismu a který je kompatibilnější s cíli, kontextem a hodnotami asociovanými s praxí sociální práce) je výzkum jednání, odvozený z práce Kurta Lewina [1951]. V Anglii byl výzkum jednání rozvíjen v letech 1940-1950 Tavistockem v Institutu lidských vztahů (Institute of Human Relations). Od 80. let dochází k opětovnému oživení jeho popularity. Způsob zkoumání, zahrnující spirálu cyklu plánování, jednání, pozorování a reflektování, klade důraz na spolupráci mezi všemi účastníky výzkumného procesu. Tento postup validizuje vzrůstající uvědomění a prospěšnost (užitečnost) jako legitimní proces usilující o odhalení univerzálních pravidel lidského chování. Požaduje vytvoření syntézy mezi definováním problému a výslednými řešeními v rozsahu různých sociálních situací.²

Třetí přístup se týká ohodnocení studií [Shaw a Lishman 1999], jenž se staví do pozice středu. Zde hodnota intervencí je zkoumána z pohledu jak nákladů vydaných na efektivnost řešení specifických cílů, tak z pohledu individuální účinnosti a sociální změny. Je studován jak management sociální práce a servis sociální pomoci, tak vztah mezi profesionálním výkonem, odpovědností za služby a spokojeností uživatelů služeb.

„Praktický“ výzkum je považován za jednu ze samotných dimenzí praxe. Vychází se ze skutečnosti, že základní cyklus pomoci [Taylor a Devine 1993] v sociální práci vyžaduje porozumění procesům, metodologii a hlavním dovednostem, které jsou nezbytné i pro práci výzkumnou [Heasman a Adams 1998].

²) Je potřebné upozornit na nedorozumění, která vznikají jako důsledek překladů odborných termínů různými autory. Nejednotnou terminologii je potřeba ošetřit minimálně uvedením těch zdrojových dokumentů, jimiž byl termín zaveden. Například termín „grounded theory“ [Strauss a Corbin 1990] je překládán jako „zakotvená teorie“, „uzemněná teorie“, „zdůvodněná teorie“ apod. Obdobně termín „action research“ [Lewin 1951] je překládán jako „akční výzkum“ nebo „výzkum jednání“. Termín „výzkum jednání“ vyhovuje interakčnímu a procesuálnímu charakteru výzkumného postupu a je používán i v psychologii. Navíc termín „akční výzkum“ byl v minulosti chápán jako výzkum, jehož cílem bylo retrospektivní aplikování výsledků konkrétního výzkumného projektu do praxe, nikoliv proces, který vzniká během výzkumu a který zdůrazňoval aktivní účast subjektů na samotném výzkumu. Ačkoli v současnosti některé aktivity sociálních pracovníků mohou mít cíle obdobné jako cíle odpovídající výzkumu jednání, tj. měly by podnítit změny v jednání jedinců, skupin nebo mikrosystému prostřednictvím jejich jasného uvědomování a interakce se sociálním pracovníkem či badatelem, nemohou být z metodologického hlediska považovány za výzkum jednání. Upozorňujeme, že výzkum jednání by neměl být zaměňován ani za tzv. „operační výzkum“, jehož metodologickým základem je matematické a počítačové modelování (např. delfská metoda, rozhodovací procesy apod.) pro řízení složitých úloh [Komenda 1999: 77].

Výzkum v sociální práci může být klasifikován a tříděn s ohledem na rozmanitost kritérií [např. de Vaus 1994, Loučková 1998: 325 apod.], která zdůrazňují:

- jejich *účel* pro informování, komparování nebo zlepšení služeb s ohledem na perspektivu projektů, manažerů, praktiků či jiných uživatelů;
- jejich *cíle* jako faktografické (deskriptivní, diagnostické, hodnotící) nebo koncepční;
- jejich *orientaci* jako empirické nebo interpretativní;
- jejich *metodologii* jako kvantitativní, kvalitativní nebo integrované;
- jejich *design*, který může být založen na survey, dotazníkovém interview, narativní studii, případové studii, samostatném systému případně experimentu.

II. Přístupy, strategie a metody

Výzkumná aktivita vztažená k sociální práci je problematická v tom smyslu, že samotná povaha sociální práce není orientovaná na činnosti, které by nutně vyhovovaly určitému vědeckému paradigmatu. Je proto nezbytné přezkoumat výzkumný základ sociální práce, který se projevuje v celé škále výzkumných aktivit. Ty jsou založeny jak na principech kvantitativního a kvalitativního získávání údajů, tak na experimentálních, etnografických či hodnoticích přístupech. Nicméně tento problém je odvozen z povahy sociálních věd jako takových.

S tímto problémem jsou historicky spojeny různé „školy“ či tradice. Tradiční pozitivismus Comta a Durkheima ve Francii, Bootha v Anglii a Chicagská škola v USA usiluje o aplikování empirických metod na sociální fenomény tak, aby bylo možno vytvářet sociální „fakta“. Humanistická tradice německých škol odpovídá snaze o porozumění morální filozofii, jak lze souhrnně nalézt ve Weberově konceptu „*verstehende Soziologie*“. Současnější pokusy o syntézu, jako je Parsonsova teorie relací mezi sociálním jednáním a sociální strukturou a Habermasova relace mezi instrumentální racionalitou sociálního systému a komunikativní racionalitou denního života, zůstávají problematické: objevují se diskuse týkající se legitimacy, univerzálnosti a aplikovatelnosti moderních paradigmat a vědění implikované postmoderní analýzou s ohledem na lokální kontext konkrétní zkušenosti.

Vedle filozofických a historických zájmů, které vyrůstají z výše uvedených soupeřících diskursů, je zjevně nejproblematičtější otázka metodologie, v níž zůstávají epistemologické přístupy nevyřešeny. Zde zásadními zůstávají tyto otázky: jak nejlépe získat data?, nebo: jakým způsobem mohou být data postupně analyzována?

II.1 Kvantitativní výzkumná strategie: objektivnost a měření

Zdroj sociálního výzkumu byl charakterizován úsilím napodobit přírodní vědy. Ačkoliv výzkumným objektem sociologů, antropologů, psychologů a sociálních pracovníků bylo chování lidských subjektů v různých sociálních prostředích a situacích (skupinách a systémech), bylo nutno provádět redukci rozsahu intervenujících proměnných či determinant sociálních prostředí, aby bylo možno popsat jednotku pozorování a měřit ji. Tento výzkumný ideál, odvozený z přírodních věd, se promítal do snahy o systematickou kvantifikaci a ověřování sociálních skutečností (fakt). V mnoha vědeckých komunitách zůstává klíčovým kritériem, pomocí něhož je posuzována kvalita a hodnota výzkumného programu s poukázáním na objektivnost, validitu, reliabilitu a zobecnitelnost odpovídajících závěrů. Objektivnosti a nezávislosti výzkumného procesu na badateli pomocí užití stan-

dardizovaných metod a technik a využití statistických metod analýzy dat je dávana vysoká hodnota.

Tato forma výzkumné strategie je dosud v sociálních vědách aplikována v kontextu využití sociologických metod [Durkheim 1982, Giddens 1993] a v psychologickém behaviorálním paradigmatu (Skinner, Lazarsfeld). Interpretace operativních podmínek poskytuje nástroje pro měření a kontrolu chování a je evidentní v širokém rozsahu sociálních studií relevantních sociální práci [např. Brown a Harris 1978, Loučková a Chytil 1999a].

Jako implicitní předpoklad spojený s kvantitativním přístupem je *deduktivní strategie*, to znamená, že „fakta“ mohou být odvozena na základě aplikace obecné teorie nebo hypotéz na specifickou situaci a že je možné testovat a potvrdit spekulativní vědomosti (formulované jako hypotézy) prostřednictvím odpovědi získaných z pozorování, survey, dotazníků či strukturovaných interview.³

II.2 Kvalitativní výzkumná strategie: subjektivita a význam

V posledních letech vzrostl zájem o kvalitativní výzkumné strategie a přístupy, odvozené z prací Diltheye [1977] a Feyerabenda [1975]. Zde je věnována pozornost významům, které jsou přisuzovány jednání a které jsou brány v úvahu samotnými subjekty. Potřeba identifikovat a interpretovat význam lidského jednání předpokládá, že sociální skutečnost je zásadně konstruovaná a rekonstruovaná svými subjekty a nemůže být redukována na apriorní platné zákony (nebo množinu proměnných determinující prostředí) tak, jak je tomu v přírodních vědách.

Cílem je prozkoumat sociální skutečnost prostřednictvím odkrytí subjektivních významů. Tedy obecný proces vztažený k sociálním aktivitám může být odvozen induktivně ze zaznamenaných zkušeností subjektů. Takový výzkum předkládá preteoretické otázky typu, jak je svět vnímán a interpretován subjekty výzkumu.

Tradičně jsou uváděny dva zdroje spojené s původem kvalitativního výzkumu. Prvním jsou raně antropologické studie evropských badatelů v neevropských kulturách, kteří chtěli porozumět sociálním aktivitám a institucím relativně homogenních skupin. Druhý zdroj je spojen s existenciální fenomenologií, v níž účel, který se aktér pokouší realizovat (Schütz), nebo má svůj symbolický význam (Mead), se objevuje ve vlastních motivech subjektu. Příklady kvalitativních výzkumů poskytují autoři Anderson [1961], Becker et al. [1961], H. F. Wolcott [1973], J. Spradley a B. Mann [1975], I. K. Zola [1968], Loučková a Chytil [1999b].

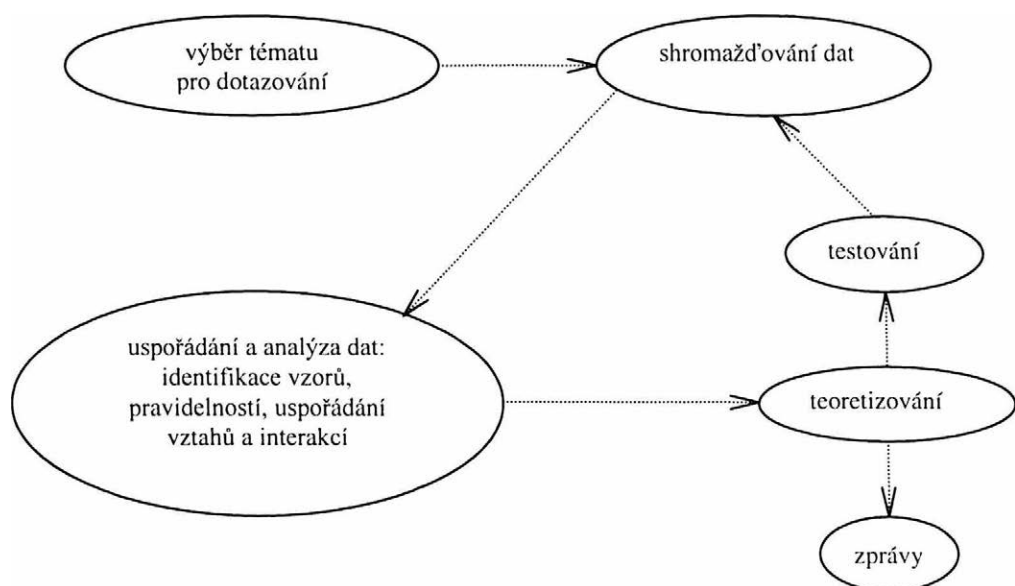
Kvalitativní výzkumná strategie obsahuje čtyři charakteristiky:

- a) *Emický aspekt*, tj. subjektivní dimenzi, která zdůrazňuje zaměřenost na sdělovanou (ohlašovanou) zkušenost nebo vnímání.
- b) *Holistický aspekt*, který představuje kontextualizovanou povahu výzkumného subjektu a prostředí.
- c) *Techniky získávání dat*, které obsahují pozorování, interview a lingvistickou a kulturní analýzu [Morse 1992].

³) Například je možné zjistit, že děti žijící ve stabilním rodinném prostředí dosahují lepších školních výsledků než děti, jejichž rodinné prostředí je narušené; nebo že je velmi důležité, aby rodina nebo příbuzní umírajících lidí zůstávali s nimi až do konce jejich života. Zde oprávněnost závěrů je závislá na adekvátní měřící stupnici, správnosti a četnostech výskytu chování zjišťovaného prostřednictvím odpovídajících indikátorů uvnitř stabilního prostředí.

d) *Teorie je odvozena induktivně nebo interaktivně*; badatel se opakovaně přesouvá ze specifického subjektivního pozorování do obecných konceptů a tak tvoří teorii [Strauss a Corbinová 1990].

Diagram 1. Induktivní výzkumný cyklus

Implicitní předpoklad spojený s kvalitativním přístupem je *induktivní strategie*. Induktivní výzkumný cyklus (diagram 1) začíná, obdobně jako v deduktivní strategii, výběrem tématu vhodného pro zkoumání. Avšak toto téma není odvozeno z již existující teorie, či hypotéz, ale ze sociální praxe, která je badateli zřejmá a může být upřesněna nebo definována z velké rozmanitosti sociálních kontextů. Například chování lidí asociované s čekáním v řadě, nebo komplex činností vztažených ke specifické sociální instituci (například nemocnici). Následujícím krokem ve výzkumném procesu je formulování adekvátních otázek tak, aby mohly být předloženy aktérům uvnitř specifického kontextu nebo prostředí. Následně jsou získané údaje shromážděny ve formě záznamů pozorování a interview, které střídavě tvoří bázi pro shromažďování dalších, budoucích údajů. Spojitý proces dotazování, analýzy a odpovídajícího zpracovávání (pročišťování) získaných poznatků je prováděn tak dlouho, dokud získáváme nové informace. Tímto způsobem je teoretická pozice využívána prostřednictvím cyklu shromažďování, uspořádání a ověřování vyvstalých vzorů a zákonitostí uvnitř dat.⁴ Kvalitativní, vhodněji ře-

⁴) Abychom se vrátili k předešlému příkladu, avšak z induktivní perspektivy: Badatel může pozorovat, že v nemocničním prostředí, když např. členové rodiny na malou chvíli opustí pokoj terminálně nemocné osoby, tato osoba „má příležitost“ zemřít. Okolnost, že milovaná osoba zemřela bez rodiny či příbuzných, i když tito však byli v instituci přítomni, se stává pro doprovázející příbuzné zvýšeným stresem, kteří vyjadřují úlek a zděšení nad tím, že propásli odchod oné osoby ze světa. Navíc tato okolnost se pro ně stává dlouhodobým traumatem. Avšak kdybychom odvodili,

čeno induktivní výzkumná strategie je velmi náročná nejen na čas, ale hlavně na její metodologii, která kladě specifický důraz na schopnost vést nestrukturované pozorování a interview, analýzu a syntézu textových dat a na schopnost předem odložit procesy formulace hypotéz nebo odkazování do teoretického materiálu.

II.3 Integrovaná výzkumná strategie: interakce a systemická dynamika

V současnosti již není užitečné držet rigidní rozlišování mezi kvantitativním a kvalitativním přístupem. Aktuální studie stoupající měrou kombinují kvantitativní a kvalitativní metody pro získávání údajů, tvorbu dat a jejich analýzu. Kvantitativní metody statistické analýzy dat mohou být použity v induktivní strategii, právě tak jako kvalitativní metody mohou být aplikovány v rámci deduktivní strategie. Například již v pracích Chicagské školy, kde byla studována sociální problematika spojená s životním stylem ve velkoměstě, byly údaje pro tvorbu dat získávány kombinací objektů výzkumu jak pro empirické dotazování, tak pro Meadovu teorii symbolických interakcí.

Systematické uspořádání kategorií a dělení postupů práce pouze na „deduktivní“, nebo „induktivní“, patří k tradici vědy moderní. V integrované strategii by nemělo jít o pouhou kombinaci jednostranných výzkumných přístupů. Metodologickým východiskem zde jsou nové formy vědění, které se odvolávají na vědecký status kvantové fyziky, teorie pole, kybernetiky, sémiotiky i ekologických disciplín, rovněž i na postmodernu [Mayring 1993, Bateson 1972, Lewin 1951, Frýba 1995]. Centrální pozici ve vědě zaujímají procesy epistemického jednání, jinými slovy „poznávací optika“. Vědecké poznání vycházející z prací Maturany, Batesona a dalších, zvláště participantů „Palo Alto School“, prodělalo bouřlivé změny: klasické představy o zdrojích, formách, a struktuře poznání a vědění se změnily. Již v dřívějších pracích zvláště tzv. humanisticky orientovaných výzkumů byl zpochybněn epistemologický model teorie odrazu. Vědecké poznání je zakotveno v kvalitě všech procesů patřících do vědeckého výzkumu.⁵ Společenské vědy se zásadně liší od přírodních věd předmětem zkoumání. Ve výzkumné strategii, která respektuje okolnost, že předmětem společenských věd jsou lidé jako živé bytosti, je teorie budována v interakci mezi jevy a pojmy, mezi aktivitami a idejemi: samotná interakce je chápána jako dynamický systém. Existuje rozdíl mezi pevným systémem, který řídí nebo předkládá

že pro terminálně nemocné osoby v nemocničním prostředí je dobré či dokonce lepší být v okamžiku smrti sám se sebou, je možné teoretizovat o procesech, v nichž je zahrnuto umírání a truchlení v institucionálním prostředí nemocnice.

⁵) V současném sociálně vědním výzkumu se objevují dva extrémy, které jsou kotveny v protichůdných epistemologických pozicích. Klasická kvantitativní strategie je známa rovněž jako „hypoteticko-deduktivní“, také „pozitivistická“ či „experimentální“. Druhá oblast, kvalitativní strategie, jako „naturalistická“, „kontextuální“ či „interpretativní/konstruktivistická“. Proč se jedná o extrémy? Prvním extrémem je za každou cenu používat v sociálně vědním výzkumu již osvědčené matematicko-statistické postupy. Takto se navíc lze vyhnout potenciálním problémům souvisejícím s akceptováním jiného přístupu. Zamlčeným předpokladem však bývá, že jiný výzkumný přístup (strategii) takto orientovaní badatelé neumějí. Druhým extrémem je vyhnout se všemu, co je spojeno s čísly: matematice, statistice a úlohám vedoucím k počítačovému zpracování. Cílem je provádět výzkumy pouze tzv. humanisticky a zcela opustit matematicko-statistické postupy s argumentací, že humanisticky, na člověka orientovaný, tzv. kvalitativní výzkum je „jemný“, nevtíravý, neintervenční apod. Z fyziky známý Heisenbergův princip neurčitosti vylučuje nezasahování ani ve výzkumu vedeném takto. I zde bývá zamlčenou skutečností, že takto orientovaní badatelé jiné postupy neovládají.

V integrované strategii je kladen důraz na:

- (a) okolnost, aby strukturální a funkční vztahy mezi teoretickými pojmy byly ve shodě s empiricky zjištěnými vztahy mezi pozorovanými jevy.⁶
- (b) objasnění rozsahu, v němž studie kladou důraz buď na deskriptivní, nebo interpretační elementy dat pro vyhledání závěrečných zjištění;
- (c) specifikaci, kdy mají být používány induktivní či deduktivní metody zkoumání;
- (d) oprávněnost výzkumných závěrů, které jsou podporované empirickou evidencí, teoretickými modely či konstrukty a použití racionálních výzkumných metod či procedur.

Obdobně jako v jednostranných výzkumných strategiích (kde byla vyvinuta řada specifických metod a procedur) i zde jsou vyvíjeny specifické metody, např. pro výzkum jednání nebo teorie sociálních reprezentací.⁷

III. Diskuse

Výzkum v sociální práci je ovlivněn rozmanitými faktory od filozofických, (které předkládají otázky týkající se jak povahy, tak i konstruování vědění) přes fenomenologické (dotýkající se skutečnosti a osobního prožívání), empirické (týkající se toho, co můžeme být poznáno ze zkušenosti, pozorování či experimentu), až po konkrétní sociopolitické a

⁶ Toto je zajišťováno prostřednictvím reflektování všech účastníků výzkumu v různých výzkumných fázích. Reflektování není vždy záležitostí zcela jednoduchou, jak se může jevit na první pohled. Sociologie vědění upozorňuje na skutečnost, jak konkrétní zájmy, hodnoty a orientace badatele zkreslují a ovlivňují samotný proces poznávání [Hubík 1999]. Jako základna pro vytvoření sociologie vědění je uváděn trojúhelník diskutovaných témat „ideologie/světový názor“, „vědecké poznání“ a „výstavba světa“, která je však podmíněna jak ne-vědecky, tak i vědecky. Hubík říká, že: „Marxem počínaje je v linii sociologie vědění jasně řečeno, že lidské vědění je deformováno sociálními okolnostmi, a že tento problém lze zkoumat a řešit.“ [Ibid.: 18].

Klasický problém sociální determinace poznávání, který v oborech společenských věd nemusí být shodný s vědomým zamlčováním, byl diskutován v dílech klasiků, jako jsou Max Weber, Max Scheler, Karl Mannheim a další. Je evidentní, že sociální poznávání se odehrává v takových podmínkách, v nichž je realizováno, tudíž nemohou být produkovány jiné „ideje, než jaké produkují“. Obdobný názor zastává Frýba. Ten však poukazuje na okolnost, že sociální determinace nemusí badatele zcela ovládnout, že tato může být jím samotným prohlédnuta, reflektována a změněna [Frýba 1995]. Na badateli to však vyžaduje značnou dávku odvahy k prohlédnutí nejen sociální determinovanosti sebe sama, ale i předmětu výzkumu. Dále institucionální povaha vědy, struktura a interakce s ostatními oblastmi kulturní a materiální tvorby je v zásadě dána její legitimizací. Toto vše by mělo být při reflektování bráno v úvahu.

Badatelé mnohdy neumějí svůj přístup k sobě či svým hodnotovým systémům reflektovat. Tato okolnost je zastřena právě těmi podjatostmi, které jsou badatelem aktuálně prožívány. Na straně druhé mnozí ani nemusejí mít potřebu zabývat se nějakým osobním světonázorem, jednoduše je to nezajímá. případně mohou být přesvědčeni, že je žádný světonázor neovlivňuje.

⁷ Příkladem použití této výzkumné strategie je již výše zmíněný výzkum jednání [Lewin 1951]. Cílem je vyřešení problému, který tvoří systém. Jinými slovy jde o realizaci sociální změny systému, na níž se podílejí všichni jeho účastníci, včetně badatelů. Jiným metodickým postupem je tzv. teorie sociálních reprezentací, která byla u nás použita pro výzkumu „Sociální reprezentace lidských práv a konkretizace osobních hodnotových systémů“ projektu GA ČR č. 406/95/1329, Psychologický ústav FF MU Brno [např. Němcová 1995, 1996].

kulturní kontexty, uvnitř nichž sociální problémy vyrůstají. Jestliže se rozhodneme pro jakoukoliv strategii výzkumu, jsme konfrontováni s několika skupinami problémů:

- (1) *S otázkami vědy jako takové* (či aplikovaného vědního oboru) a procesů spojených s poznáváním předmětu výzkumu na straně jedné a subjektem výzkumu (výzkumnými osobami) na straně druhé.
- (2) *S technickými možnostmi* souvisejícími s výzkumnými metodami, které hodláme použít. (Např. s počítačovým vybavením včetně programů různých typů, s diktafony, videokamerami apod.)
- (3) *S etickými a politickými otázkami*. (Např. souvisejícími se zadavatelem, učitelem apod.)
- (4) *S osobností badatele*, jeho životními zkušenostmi, profesními a soukromými aspekty. (Např. vědomostmi, dovednostmi a kompetencemi k realizaci výzkumu, s předpojatostmi a schopností jejich reflektování apod.)

Reflektování výše specifikovaných problémů nebývá vždy realizováno u jednostranných výzkumných strategií.⁸ Při použití integrovaných strategií je reflektování nutností.

Znalost o aktuálním stavu předmětu výzkumu umožňuje výběr kompetentních paradigmat, teorií a metod pro výzkumný design. Ten poskytuje strukturu a determinuje procesy, jejichž prostřednictvím jsou výzkumné aktivity konstruovány a získávány.⁹

⁸) Empirická evidence řady realizovaných výzkumů, minimálně v psychologii a sociologii, tuto skutečnost potvrzují.

⁹) Rozhodovací proces pro volbu výzkumné strategie může být následující:

a) Volba výzkumného tématu podle předmětu zájmu badatele, zakázky apod. Reflektování cíle a zájmů, které motivují badatele k realizaci výzkumu, má centrální důležitost v tom smyslu, že jsou koherentní se získanými výsledky a závěrečnými zjištěními.

b) Získání „dobré“ znalosti o předmětu zkoumání. („Dobře“ znamená, že jde o studium literatury jak tuzemské, tak i zahraniční, včetně časopisecké apod.) Tato okolnost bývá opomíjena v případech, že je rozhodnuto o použití kvalitativní strategie *a priori*.

c) Kritická diskuse k prostudovanému. Ta obsahuje:

c1) Rozhodnutí, zda prostudovaná literatura poskytuje „dobrý“ teoretický základ pro formulaci vlastní teorie (hypotéz). („Dobry“ znamená, že nejde o formulaci hypotéz triviálních, např. že Romové mají raději svoje etnikum než majoritní populaci.) Dalším je rozhodnutí, zda formulované hypotézy jsou schopny ověření, včetně možnosti získat statistický výzkumný soubor. Pokud na výše položené otázky existuje kladná odpověď, lze postupovat použitím kvantitativní strategie, pro niž je závazný specifický postup.

c2) V případě, že teorie není dostačující v tom smyslu, že nevysvětluje zkoumanou skutečnost z pohledu badatele uspokojivě, případně badatel jde o vyhledání různých aspektů zkoumané situace z pohledu subjektu výzkumu (výzkumných osob), rozhoduje se pro použití kvalitativní výzkumné strategie. Je ale nutné znát postupy, jak bude badatel schopen odložit předběžné teoretické vědění. Původní teoretické vědomosti budou v závěru výzkumu použity pro konfrontaci s teorií novou, vytvořenou indukci.

c3) Jestliže je výzkumným cílem vyřešení problematické situace např. v domově důchodců, lze použít výzkum jednání. Jestliže je zkoumaná problematika chápána jako součást koncepčního výzkumu orientovaného k řešení celé třídy problémů, je výhodnější použít integrovaný přístup. Význam specifických konceptů, které jsou ve výzkumu používány, je nejprve vyhledáván kvalitativně [např. Příbyl 1998]. V následné fázi mohou být vyhledané koncepty zpracovávány kvantitativně. Vše se děje v rámci výzkumného designu, který byl pro výzkumnou úlohu přijat.

Jakmile je jednou proveden iniciační výběr, každý následný krok je pokračováním předšlého. Vedle přesnosti a disciplíny ukládané metodou je výzkumný proces stejnou měrou ovlivněn subjektem výzkumu (jeho vědomostmi a postoji), což se promítá do povahy předmětu výzkumu. Například povaha problému, který má být jako předmět výzkumu zkoumán, může být specifikována klientem samotným v závislosti na jeho názorech, postojích a úmyslech vztahených k jiným subjektům či ke skupinám (např. rodině, komunitě apod.). Rovněž povaha objektu výzkumu v sociální práci je zpravidla určena badatelovým vztahem k ní. Například klient jakožto subjekt je pro sociálního pracovníka sociálním objektem, právě tak jako pacient pro lékaře. Objektivnost výzkumu, která je odvozena ze zavedení standardizovaných výzkumných metod, je v podstatě ideálním stavem, jehož prakticky nelze dosáhnout. Je narušována subjektivitou jedinců a intersubjektivitou sociální oblasti. Abstraktní (myšlenková) a smyslová (prožívaná) zkušenost každodenního vědomí, představy, sny, to vše přispívá ke kontextu jevů světa. Promítá se do specifických očekávání, která přetrvávají v různých kulturních a institucionálních prostředích a situacích.

Možnost manipulovat s technickými prostředky předurčuje rychlost, s níž lze získat výzkumná zjištění, ať se jedná o jakoukoliv výzkumnou strategii. Technika se může stát problémem, jestliže nereflektovaně určuje způsob práce. Mnohdy znalost metod vyvinutých pro použití v kvantitativní strategii motivuje badatele k jejich nekritickému používání i tam, kde to smysl nemá.¹⁰ Rovněž v kvalitativní strategii díky technickým možnostem (např. počítačovému kódování) se badatel může nekriticky vracet ke kvantitativnímu myšlení, které v kvalitativních postupech původně žádoucí nebylo. (O důležitosti mít k dispozici technické prostředky odpovídající minimálně evropskému standardu nemá smysl diskutovat.)

Etické principy zásadně motivují a doprovázejí jak sociální pracovníky, tak i sociální badatele.¹¹ Účel, výzkumné záměry a formulace specifického problému pro zkoumání se odvozuje buď ze záměrů individuálního badatele, nebo z požadavků profese či

¹⁰) Například znalost faktorové analýzy orientuje takového badatele k použití metody i v případech, kdy předpoklady pro použití metody splněny nejsou. Jindy badatel předem konstruuje úlohy tak, aby tuto metodu mohl použít, ačkoliv by bylo vhodnější pro řešený problém použít strategii jinou.

¹¹) Nereflektování etických principů, které bylo v minulosti obhajováno požadavkem hodnotové neutrality vztahené k předmětu výzkumu, mělo původně za účel minimalizovat osobní zaujatost vědců. Tato skutečnost však vedla ke ztrátě osobní odpovědnosti. Především k tomu, že cíl vědeckého bádání mohl být bez zřetele na etické úvahy jakýkoliv. Výzkumy v oboru sociálních věd, zvláště psychologie či sociologie, mohou svými výsledky vést k manipulaci lidí pomocí nejružnějších variant indoktrinace, např. pro cíl podávání maximálních až sebezničujících výkonů jedinců pomocí různých druhů reklam, které v nich budí nereálnou, avšak neukojitelnou potřebou po superúspěšnosti, po nákupu předmětů vyžadujících značný finanční obnos (a to vyžaduje maximální pracovní nasazení) atd. Dokonce i značně neutrální výsledky výzkumu motivace slouží (a posloužily) možnostem vykořisťování lidí v zaměstnání pro ty, kteří si mohou „vědu koupit“. Nejistota a zastrasování lidí pomocí cíleně pronášených (katastrofických) informací ať už na pracovištích, ve styku lidí s pracovníky úřadů, nebo prostřednictvím veřejných médií rovněž slouží k manipulaci těch, jimž jsou tyto informace určeny. Zneužití výsledů vědeckých výzkumů je možné právě kvůli takovému instrumentu vědeckého poznání, který je „hodnotově nezávislý“. Petrussek [1993: 76] např. říká, že sociologie jako věda je: „...navždy redefinována jako věda teoreticko-empirická...“ v tom smyslu, že odpovídá jak za tvorbu dat, tak i za to, k čemu budou využita.

specifické vědní disciplíny. Navíc obecný účel, který bývá ovlivněn institucemi, či osobní zájem badatele může být přeformulován do specifických cílů, kterých je možno dosáhnout přijetím vybraných výzkumných metod.

Po kvalifikovaném sociálním pracovníkovi, tj. takovém, který „umí dělat svoji práci“, jsou vyžadovány tři role: (1) Měl by se umět pohybovat v diferencovaných sociálních prostředích svých potenciálních klientů. (Může se jednat např. o ochranu dětí, zvažování rizika vhodnosti pro přiznání různých sociálních podpor, vyjednávání s nezaměstnanými, ale i o provádění správného účetnictví, vykazování činnosti, provádění různých hlášení a statistik apod.) (2) Měl by být schopen svoji práci kompetentně reflektovat. (Reflektování zahrnuje nejen analýzu, kritiku a promyšlení vlastní práce, ale i práce ostatních, dále dovednost zjištěné závěry integrovat do další činnosti.) (3) Je očekáváno, že bude i praktickým badatelem, tj. umí výzkum realizovat [Heasman a Adams 1998].

Závěrem

Lze shrnout, že sociální práce jako multidisciplinární a multiparadigmatická disciplína vyžaduje komplexní a vyvážený přístup ke všem řešeným problémům. Výše uvedeným nárokům nejlépe vyhovuje integrovaná výzkumná strategie. Její metodologická východiska respektují skutečnost, že aktéři výzkumu se chovají a jednají tak, že nejen reprodukuji struktury uvnitř výzkumného prostředí, ale také je během výzkumného procesu mění. Volba konkrétní výzkumné strategie je však závislá na řešené úloze a výzkumném designu, který pro ni přijímáme. Skutečností je, že každý badatel je zakotven ve své době, má svá vlastní očekávání, postoje a je svým prostředím omezen a determinován. Často totiž sociální pracovník či badatel se může snažit být objektivní, ale může přistupovat k situaci či události tak, že osobně některou z nich preferuje, dokonce si toho vůbec nemusí být vědom. Zpravidla se to stává při neuvědomovaném hodnocení. Jaký smysl by potom měla fragmentace vědeckého poznání, které je navíc závislé na tolika mnohdy neproniknutelných faktorech? Spíš by mělo být možno zajistit „smysluplný stupeň objektivity“, jak např. uvádí Wallerstein et al. [1998: 98]. Sociální determinace, jak již bylo zmíněno, může být badatelem prohlédnuta, reflektována a změněna. Předpojatosti mohou být reflektovány zaměřením se na schopnost „vyvažování“, tj. schopnost chápat všechny situace týkající subjektu či objektu výzkumu, např. lidí, sociálních jevů, sociálních procesů, sociálních událostí, s nimiž se ve své práci setkává, jako stejně důležité.¹² Výzkumná aktivita je potom adekvátně regulována prostřednictvím dodržování posloupnosti nebo cyklu spojeného s přijatou metodou či metodami.¹³ Jednotlivé výzkumné kroky jsou jasně reflektovány a zpřístupněny. Výsledky práce jsou dávány k ověření komukoliv. Navíc reflektování subjektivních motivů pro výběr výzkumných metod a postupů vede ke zvýšení pravděpodobnosti, že výzkumné závěry budou relevantní a užitečné.

¹²⁾ Nejedná se o lhostejnost ve smyslu „neutrality“, což kritizuje Gál [cf. Petrusek 1993: 123], ani o absenci etických principů – ty by měly být respektovány za všech okolností. Jedná se o stejnou angažovanost v jakékoli situaci, vyvážený přístup ke každé situaci.

¹³⁾ Nemáme zde na mysli ty přístupy, kdy badatelé používají bez ohledu na předem přijatou metodu výzkumné techniky a kdy jsou prováděny formální analýzy dat mimo výzkumný kontext. Tyto přístupy by v sociální práci neměly mít místo. Poznamenáváme, že i postupy pro používání běžných výzkumných technik (např. interview) jsou pro diferencované výzkumné metody odlišné. (Jinak se provádí etnografické interview, jinak interview pro cíle systemického přístupu, jinak vyhledání otevřených kódů pro zakotvenou teorii.)

Integrované strategie ve výzkumné práci vyžadují vědomosti, dovednosti a kompetence badatele obou jednostranných výzkumných strategií právě proto, aby mohly být reflektovaně a kompetentně použity. *Vědomosti* jsou sumou poznatků, informací systematicky uspořádaných do systémů teorií. Jde o teoretickou základnu každého vědního oboru. Jsou získávány „z druhé ruky“, např. studiem odborné literatury apod. *Vědomosti* je možno kumulovat. *Dovednosti* jsou prakticky získané poznatky, které jsou upevňovány opakováním určitých postupů, trénováním. Odpovídají na otázku, jak se postupuje při použití dostupných informací pro účely získání nových informací. Umožňují kultivování schopností jedince, které se mohou rozvinout do kompetencí. *Kompetence* jsou schopnosti a dovednosti, které byly vykulivovány do různých mohutností procesem zrání v průběhu času. Nelze je získat pouze studiem. Jedná se o předpoklady, které jsou pro provádění výzkumu nutné. Umožňují zvládání různých, i nepředvídaných výzkumných situací optimálním způsobem. Integrované strategie jsou budoucností výzkumných postupů v sociálních vědách.

IVANA LOUČKOVÁ působí jednak na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde se zabývá sofistikovanými postupy analýzy dat, a jednak na katedře sociální práce Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity, kde se zabývá metodologií výzkumu v sociálních vědách.

Literatura

- Anderson, N. 1961. *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bateson, G. 1972. *Steps to an Ecology of Mind*. New York: Ballantine Books.
- Becker, H. S., G. Blanche, C. H. Everett, A. Strauss 1961. *Boys in White: Students Culture in Medical School*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bosáková, E., M. Frýba 1994. *Psychologická propedeutika*. Olomouc: Vydavatelství UP.
- Brown, G. W., T. Harris 1978. *The Social Origins of Depression: a study of psychiatric disorder in women*. London: Tavistock.
- Bungard, W. 1983. „Artefakte.“ In *Sozialpsychologie – Ein Handbuch in Schlüsselbegriffen*, hrsg. von D. Frey und S. Greif. München: Schwarzenberg.
- Dilthey, W. 1977 (1894). *Descriptive Psychology and Historical Understanding*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Dominelli, L. 1996. „Deprofessionalizing Social Work: Anti-Oppressive Practice, Competencies and Postmodernism.“ *British Journal of Social Work* 26: 157-175.
- Durkheim, E. 1982 (1895). *The Rules of Sociological Methods*. London: Macmillan.
- Feyerabend, P. K. 1975. *Against Method*. London: Verso.
- Frýba, M. 1995. *Psychologie zvládání života*. Brno: Masarykova univerzita.
- Giddens, A. 1993. *New Rules of Sociological Method (2nd Edition)*. Cambridge: Polity Press.
- Gray, M. 1995. „The Ethical Implications of Current Theoretical Developments in Social Work.“ *British Journal of Social Work* 25: 50-70.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1 und 2*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Heasman, P., A. Adams 1998 „Reflecting well on social work practice: professional competence, reflecting and research.“ *Educational Action Research* 6(2): 337-342.
- Hubík, S. 1999. *Sociologie vědění*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Komenda, S. 1999. *Nástroje objektivního manažerského rozhodování*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Laan, G. van der 1998. *Otázky legitimace sociální práce*. Boskovice: Albert.
- Lewin, K. 1951. *Field Theory in Social Science*. New York: Harper and Brothers Publishers.
- Lock, M., D. R. Gordon 1988. *Biomedicine Examined*. Kluwer: Academic Publishers.
- Loučková, I. 1998. „Aspekty výzkumu v sociální práci.“ Pp. 315-329 in *Sociálna práca – ľudská práva – vzdelávanie dospelých*. Sborník referátů z vědecké konference s mezinárodní účastí, Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- Loučková, I., O. Chytil 1999a. „Sociální problémy klientů oddělení péče o rodinu a děti v Ostravě, ČR“. Výzkumná zpráva, Ostrava: Ostravská univerzita.
- Loučková, I., O. Chytil 1999b. „Sociální reprezentace stylů a metod práce sociálních pracovníků OPD v Ostravě“. Výzkumná zpráva, Ostrava: Ostravská univerzita.
- Mayring, P. 1993. *Einführung in die qualitative Sozialforschung*. Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Morse, J. M. 1992. *Quantitative health research*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Němcová, M. 1995. „Individuální a sociální reprezentace v psychotopu.“ Dílčí výzkumná zpráva grantového projektu GA ČR č. 406/95/1329. Brno: Masarykova Univerzita.
- Němcová, M. 1996. „Sociální reprezentace psychiatrie, psychiatrické léčby a lidských práv pedopsychiatrických pacientů a jejich rodičů.“ Přednáška pro 17. celostátní symposium „Duševní zdraví dětí a mládeže“ v Brně, 22. a 23. listopadu 1996.
- Pahl, J. 1992. „Force for change or optional extra? The impact of research on policy in social work and social welfare.“ Pp. 213-229 in *Changing Social Work and Welfare*, ed. by P. Carter, T. Jeffs and K. Smith. Milton Keynes: Open University Press.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Příbyl, M. 1998. „Sociální souvislosti výchovného poradenství v období přechodu ze vzdělávacího do pracovního procesu.“ Diplomová práce. Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta UP.
- Reid, W. L. 1994. „The empirical practice movement.“ *Social Service Review* 68(2): 165-167.
- Reid, W. L. 1997. „Research on task-centered practice.“ *Social Work Research* 21(3): 132-137.
- Rein, M. 1976. *Social Science and Public Policy*. Harmondsworth: Penguin.
- Shaw, I., J. Lishman (eds.) 1999. *Evaluation and Social Work*. London: Sage.
- Sheldon, B. 1983. „The Use of Single Case Experimental Design in the Evaluation of Social Work.“ *British Journal of Social Work* 13: 477-500.
- Sheldon, B. 1984. „Evaluation with One Eye Closed: The Empiristic Agenda in Social Work Research – A Reply to Peter Raynor.“ *British Journal of Social Work* 14: 635-637.
- Sheldon, B. 1986. „Social Work Effectiveness Experiments: Review and Implications.“ *British Journal of Social Work* 16: 223-242.
- Sheldon, B. 1987. „Implementing Findings from Social Work Effectiveness Research.“ *British Journal of Social Work* 17: 573-586.
- Spradley, J., B. Mann 1975. *The Cocktail Waitress: Womas's Work in a Man's World*. New York: Wiley.
- Strauss, A., J. Corbin 1990. *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory, Procedures and Techniques*. London: Sage.
- Taylor, B., T. Devine 1993. *Assesing Needs and Planing Care in Social Work*. Aldershot: Arena.
- Vaus, D. A. de 1994. *Surveys in Social Research*. London: UCL Press.
- Wallerstein, I. et al. 1998. *Kam směřují sociální vědy*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Wolcott, H. F. 1973. *The Man in the Principal's Office: An Ethnography*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Zola, I. K. 1968. *Missing Pieces: A Chronicle of Living with a Disability*. Philadelphia: Temple University Press.

sociológia

Slovak Sociological Review
Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 2001, č. 4

SOCIÁLNA POLITIKA

Ladislav Macháček: Sociologické reflexie nezamestnanosti mládeže na Slovensku
Terézia Lenczová: K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku

DISKUSIA

Erika Kvapilová: K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku

Z DEJÍN SOCIOLOGICKÉHO MYSLENIA

Ľudovít Turčan: Sociálna otázka v kresťanskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia (II. časť)

INFORMÁCIE

Ladislav Macháček, Natália Korovicynová: Slovanský svet v epoche systémových transformácií – medzinárodná vedecká konferencia

Dagmar Sucker, Magdaléna Piscová: Informationszentrum Sozialwissenschaften – IZ

Silvia Heřmanová: ŠVOČ na Katedre sociológie FF UK v Bratislave

Silvia Stodolová: Národná konferencia *Premeny rodiny a rodina v premenách*

RECENZIE

Róbert Roško: *Slovensko na konci tisícročia* (Andrej Kopčok)

Ondrej Mészáros: *Závan transcendencie. O časovosti lásky* (Zuzana Kusá)

Jürgen Habermas: *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu* (Tatiana Sedová)

Politické vedy – časopis slovenských politológov (Ladislav Macháček)

Miroslav Pekník a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitika, slovenské národné rady, čechoslovakizmus* (Ján Sopóci)

Ivan Kamenec, Elena Mannová, Eva Kowalská: *Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi* (Robert Klobucký)

Sociální zprávy v České republice po roce 1989*

JIRÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Reporting in the Czech Republic since 1989

Abstract: In the contribution, we have compiled a comprehensive (but probably not exhaustive) overview of the main undertakings that are in some way oriented towards social reporting. In individual sections, the production of the following institutions and/or in the following areas is described: 1) statistical office, 2) government and governmental bodies, 3) international organisations, 4) commissioned and comparative research, 5) academic and research institutions, 6) the project 'Social Trends', 7) the Social Report of the Czech Republic. While the academic and applied social research is somewhat atomised in space and discontinuous in time, the current Czech government seems to be more committed to endeavour to synthesise reporting and/or forecasting. Activities related to the EU accession may also be supportive for better social information. Together with surveys already collected in the 'Sociological Data Archive', there is certainly enough data to be summarised and analysed. However, only one social report, strictly speaking, has been released so far and the related focused activity in this direction was terminated soon after.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 329-341)

Výzkum v oblasti „sociálních zpráv“ (ve smyslu *social report* či *social reporting*) a indikátorů sociální situace v širším slova smyslu (*social indicators*) není v České republice obzvláště rozvinutý. Tento fakt zřejmě souvisí s obecnou nevyspělostí české sociologie, která se stále projevuje i v porovnání se sousedními reformními zeměmi. Tyto rozdíly jsou hluboce historicky zakotveny. Zatímco v Polsku sociologie i v 50. letech přežila a v dalších desetiletích pak doslova vzkvétala, v Československu byla po roce 1948 odstraněna z výuky, výzkumu a veřejného života, což byl stav trvající až do roku 1965. Zatímco v Maďarsku sociologie od 60. let i s přes jisté zlomy expandovala, v Československu po roce 1968 byla sociologie opět zmrazena. V tzv. období normalizace panovala přísná ideologická kontrola společenských věd.

Toto dědictví je stále přítomné a odráží se v relativně slabé sociologické diskusi, a zejména pak v nedostatku systematických a komplexních výzkumných aktivit. Na druhé straně je nutno uvést, že sociální statistika má v českých zemích hlubokou tradici a relativně vysokou úroveň. Potvrzuji to i některé aktivity blízké sociálním zprávám, které byly koncipovány v různých formách a institucích od poloviny 90. let. Pozvolna rostoucí po-

*) Předkládaná studie byla zpracována v rámci mezinárodního projektu *Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement*, který byl financován Evropskou komisí v rámci programu TSER. Studie byla napsaná původně v angličtině a obsahovala navíc přílohy popisující obsah jednotlivých dokumentů. Byla publikována jako *Eureporting Working Paper* č. 11. Pro tuto edici byla studie mírně aktualizována. Za spolupráci na překladu autor děkuje Petru Soukupovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 1655, e-mail vecernik@soc.cas.cz

třeba syntetizujícího pohledu v podobě jakési sociální zprávy vyvrcholila shodou okolností v roce 1998, kdy byly téměř současně vydány dva – na sobě zcela nezávislé – dokumenty mapující změny po roce 1989 z různých úhlů pohledu: jednak zpráva sociálně demokratické vlády „o stavu české společnosti“, jednak akademická studie „o vývoji české společnosti“.

V tomto příspěvku podáváme přehled publikovaných nebo jinak přístupných sociálních zpráv či jejich dílčích období, stejně jako některých významných zdrojů empirických dat, jež byly připraveny vládními, akademickými i mezinárodními institucemi. V závěru práce pak podáváme podrobnější informace o projektu *Sociální trendy*, jehož cílem bylo založit pravidelnou řadu sociálních zpráv, obdobně jako v jiných vyspělých zemích, ale také v Maďarsku.

1. Český statistický úřad

Český statistický úřad (ČSÚ) poskytuje základní informace o české ekonomice a společnosti, a to zejména ve Statistických ročenkách – nejprve Československa, od roku 1993 pak České republiky. V důsledku nové politické a ekonomické situace byl postupně rozšiřován jejich obsah, byly doplněny či změněny mnohé ukazatele a dodány celé sekce odpovídající nové situaci jako například *Měna a kapitálový trh* nebo *Organizační struktura národního hospodářství*. Počínaje rokem 1994 jsou všechny tabulky a komentáře uváděny také v angličtině.

Pro nejširší veřejnost vydává ČSÚ každý rok rovněž základní data v brožurce *Česká republika v číslech*. Základní informace o obyvatelstvu a ekonomice v komparativním přehledu transformujících se zemí poskytuje čtvrtletně vydávaný *CESTAT Statistical Bulletin* zahrnující Českou republiku, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Slovenskou republiku a Slovinsko. Podrobnější informace pak lze nalézt ve čtvrtletníku nazvaném *Indikátory ekonomického a sociálního vývoje v České republice*, ale také samozřejmě v řadě dalších dílčích publikací.

Český statistický úřad publikuje čtvrtletní časové řady z nejrůznějších specifických oblastí, jako je například problematika pracovních sil (pravidelná řada publikací obsahujících tabulky z Výběrových šetření pracovních sil) nebo o rodinných účtech (tzv. statistika životní úrovně domácností). Podobně jsou pravidelně publikovány demografické časové řady. Periodicky jsou dále vydávány časové řady o trhu práce (*Časové řady základních ukazatelů statistiky práce*), o rodinných příjmech a výdajích a o dalších tématech.

V roce 1997 byla (pouze česky) publikována souhrnná zpráva *Fakta o sociální situaci v České republice*, která obsahuje komentovaná statistická data a rovněž i některé výsledky z výzkumů veřejného mínění prováděných *Institutem pro výzkum veřejného mínění*, který byl v té době ještě součástí ČSÚ. Na tuto zprávu však bohužel doposud zatím nenavázala žádná další aktivita a zřejmě není ani ve výhledu.

V České republice jsou prováděna tři pravidelná statistická výběrová šetření v domácnostech: mikrocensy, rodinné účty a šetření pracovních sil.

Mikrocensus (šetření o příjmech domácností) byl u nás poprvé realizován již v roce 1956 a jako pravidelné šetření o příjmech je uskutečňován jednou za 3-5 let na 1-2 procentním reprezentativním souboru českých domácností (s výjimkou menšího souboru v roce 1992). Informace o mzdách byly až do roku 1989 poskytovány zaměstnavateli,

informace o důchodech poštovními úřady. Období transformace je zachyceno v posledních třech šetřeních, jejichž charakteristiky jsou následující:

- Mikrocensus 1989 byl proveden ještě Federálním statistickým úřadem na dvouprocentním souboru domácností (N = 69 912) v březnu 1989, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1988;
- Mikrocensus 1992 byl proveden ČSÚ na půlprocentním souboru domácností (N = 16 234) v březnu 1993, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1992;
- Mikrocensus 1996 byl proveden ČSÚ na jednoprocentním souboru domácností (N = 28 148) v březnu 1997, přičemž obsahuje roční příjmy domácností za rok 1996.

Rodinné účty (statistika životní úrovně domácností) byly na nereprezentativních souborech domácností sbírány již před válkou, jejich metodicky nová řada pak započala v roce 1958, a to na kvótním výběru zhruba 0,1 procenta domácností dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků. Později byla přidána skupina důchodců, pouze však domácnosti bez ekonomicky aktivních členů. Na rozdíl od obdobných šetření v zahraničí jsou u nás rodinné účty založeny na denních záznamech všech příjmů a výdajů domácnosti.

Po roce 1989 byla do tohoto výběrového šetření zahrnuta i kategorie osob samostatně výdělečně činných a byl rovněž přidán nadvýběr domácností s nízkými příjmy. Cílem bylo dosáhnout dostatečné reprezentace domácností majících příjmy pod zákonným životním minimem nebo poblíž něho, a to pro analytické potřeby ministerstva práce a sociálních věcí. Z finančních důvodů byl v roce 1990 výrazně zmenšen výběrový soubor, a to ze zhruba 3 500 domácností na asi 2 000. V současné době připravuje ČSÚ přechod z kvótního výběru na náhodný, podle doporučení Eurostatu a v souladu s praxí v ostatních evropských zemích.

Výběrové šetření pracovních sil (VŠPS) započalo u nás nově po roce 1989, a to pilotáží v posledním čtvrtletí roku 1992. Od roku 1993 je pak prováděno čtvrtletně na rotujícím souboru 60 tisíc osob (asi 0,7 procenta domácností) tak, že pokaždé je nahrazena jedna pětina šetřených domácností. Jedná se o standardní *Labour Force Survey* koncipovaný od samého počátku podle doporučení Eurostatu. Výsledkem každého šetření je publikace obsahující základní výsledky a časové řady zahrnující údaje ze všech předchozích šetření z předchozího roku.

2. Vláda a vládní instituce

V České republice neexistuje žádná tradice vládních zpráv o stavu ekonomiky a společnosti. Teprve na počátku roku 1999 publikovala sociálně demokratická vláda, v souladu se svým předvolebním programem, zprávu nazvanou *Zpráva o stavu české společnosti*. Jde o dvoustránkový analytický dokument, velmi kritický k politikám uplatňovaným v letech 1990-1996.

Ke konci roku 1999 zahájila *Rada vlády pro sociální a ekonomickou strategii* projekt, jehož cílem bylo vypracovat *Národní vizi vývoje České republiky*. Tento projekt byl uvozen řadou seminářů na různá témata jako reprodukční chování, regionální a místní vývoj, globalizace, informační společnost, lidský kapitál, konkurenceschopnost, společenské hodnoty, udržitelný rozvoj, sociální soudržnost a občanská společnost. Souhrnná zpráva využívající podkladových studií byla sepsána devítičlenným kolektivem pod vedením Martina Potůčka [Vize... 2001].

Dílčí zprávy jednotlivých „resortů“ jsou vydávány jednotlivými ministerstvy. Tak například *Ministerstvo práce a sociálních věcí* publikuje zprávy o zaměstnanosti a sociálním zabezpečení, *Ministerstvo pro místní a regionální rozvoj* vydává přehledy v oblasti bydlení, *Ministerstvo školství* popisuje situaci ve vzdělávání, *Ministerstvo kultury* vydává zprávy o ochraně kulturního dědictví a *Ministerstvo životního prostředí* publikuje ročenky o stavu životního prostředí a jeho ochraně. Další aktivity ministerstev spojené s jejich výzkumnými institucemi jsou detailněji popsány v 5. části tohoto příspěvku.

3. Mezinárodní organizace

Nejčtenější publikace o České republice pocházejí z OECD. Ještě před vstupem ČSFR do OECD, během období našeho přidruženého členství, byla česká ekonomika analyzována ve standardní studii OECD o Československu [OECD... 1991]. Po rozdělení Československa byla vydána souhrnná analýza za Českou a Slovenskou republiku [OECD... 1994]. Další (značně optimistická) zpráva byla vydána v roce 1996 po přijetí České republiky za člena OECD na konci roku 1995 [OECD... 1996]. Dvě další pravidelné zprávy byly vydány v roce 1998 [OECD... 1998] a 2000 [OECD... 2000]. Poslední zpráva byla vydána v polovině roku 2001 [OECD... 2001]. OECD rovněž uveřejnila samostatnou publikaci o českém trhu práce [Review... 1995], dále o vzdělávacím systému [Review... 1996] a o životním prostředí [Environmental... 1999]. Česká republika byla také zahrnuta do srovnávací analýzy národních systémů sociální ochrany a boji proti sociálnímu vyloučení [Battle... 1998].

Světová banka publikovala rozsáhlé zprávy o chudobě v Maďarsku, Polsku a jiných zemích středovýchodní Evropy (SVE), České republice však nevěnovala výraznější pozornost (naštěstí to nebylo způsobeno nedoplněním, ale výrazně lepší ekonomickou situací oproti zmiňovaným zemím). První významnější zpráva o České republice tak pochází až z roku 1999 a nese název *Czech Republic: Towards EU Accession* [Czech... 2000]. Zpráva vyhodnocuje ekonomickou výkonnost země, rozpočtové a finanční problémy, reformu v podnikatelském sektoru, zemědělství, životní prostředí, veřejnou správu, sociální situaci, zdravotní péči a její infrastrukturu.

4. Zadané a srovnávací studie

Některé významné projekty byly inspirovány a současně i financovány různými mezinárodními organizacemi. Příslušné studie pak byly realizovány českými odborníky, někdy ve spolupráci se zahraničními kolegy.

Jedna z prvních zadaných studií byla sepsána v roce 1990 v rámci komparativního projektu *East-Central Europe 2000*, realizovaného DG XII Evropské komise [van Zon 1994]. Cílem tohoto projektu bylo srovnávací hodnocení a předpovědi do roku 2000 v zemích tzv. visegrádské čtyřky ve vztahu k jejich perspektivě vstupu do EU. Různé studie českých autorů byly shromážděny v nepublikovaném sborníku [Illner 1993], z nich pak byly vydány vybrané stati v monotematickém čísle *Czech Sociological Review* (číslo 1 z roku 1994).

V roce 1996 započala v České republice spolupráce s United Nations Development Programme (UNDP) a vydáváním *Human Development Report*. První zpráva byla zpracována pod vedením demografa Zdeňka Pavlíka [Human... 1997], druhá pod vedením ředitele Sociologického ústavu Michala Illnera [Human... 1998] a třetí týmem vedeným ekonomkou a novinářkou Evou Klvačovou [Human... 1999]. Poslední zprávu z roku 1999 připravil Výzkumný ústav práce a sociálních věcí vedený Martinem Máchou, teh-

dejším ředitelem ústavu a Alešem Kroupou, jeho vědeckým tajemníkem [*Human Development... 2000*]. Kritická reflexe uvedených dokumentů bohužel zcela chybí.

Významný projekt *Social Consequences of Transformation in East-Central Europe* (SOCO) odstartoval a koordinoval vídeňský *Institute for Human Sciences* (IWM). V rámci tohoto projektu bylo mimo jiné provedeno empirické šetření domácností v České republice, Maďarsku, Polsku, Slovensku a na území bývalého NDR (1 000 domácností v každé zemi). Zpráva za Českou republiku [Matějů a Večerník 1996] byla distribuována v rámci vědecké obce. Projekt SOCO pokračoval ve svých aktivitách až do roku 2000 podporou výzkumných projektů zaměřených na vybraná témata, v poslední době na regionální nerovnosti, gender v sociální politice a regionální sociální politiku.

V rámci SOCO projektu byla rovněž financována *Nadace pro výzkum sociální transformace START*, která vznikla na sklonku roku 1993 a v jejímž čele stanul Jiří Večerník. Během její tříleté existence vznikly desítky studií na témata sociální politiky zpracovaných odborníky z různých institucí, jejichž podstatná část byla publikována v ediční řadě Výzkumné studie START, distribuované v rámci akademické obce a státních institucí. Aktivita nadace byly stručně popsány ve zprávě publikované v monotematickém čísle *Czech Sociological Review* o sociální politice [Večerník 1995]. Některé z řady výzkumných zpráv byly rovněž zpracovány do článků a publikovány v čísle *International Review of Comparative Public Policy*, editovaném Jánosem Kováčsem a vydaném v roce 1996. Většina studií je dostupná na internetových stránkách SOCO projektu <http://www.univie.ac.at/iwm>.

Výše zmíněnou studii OECD o vzdělání [*Review... 1996*] následovala studie *České vzdělání a Evropa* (*Czech Education and Europe*) [*Czech... 1999*], která byla publikována česky i anglicky v roce 1999, na základě finanční podpory z fondu Phare. Uvedená studie podává přehled fungování a výsledků vzdělávacího systému v ČR z „evropské“ perspektivy.

Podobný charakter má i studie *Lidské zdroje v České republice*. Uvedená studie byla připravena ve spolupráci Ústavu pro informace ve vzdělávání a Národního vzdělávacího fondu. Malý tým odborníků v ní popsal celoživotní vzdělávání, zaměstnatelnost a trh práce, lidský kapitál a dovednosti a také motivační struktury spojené se zaměstnáním a prací. Také tato studie byla financována z prostředků PHARE a publikována byla na počátku roku 2000 v češtině a angličtině [*Lidské... 1999, Human Resources... 2000*].

Dětský fond Spojených národů UNICEF financoval mj. v rámci projektu *Public Policies and Social Conditions: Monitoring the Transformation to the Market Economy in Central and Eastern Europe* zpracování a vydání zprávy *Report on social policy and social conditions in the Czech Republic*. Tato zpráva byla publikována v českém odborném dvouměsíčníku *Pohledy, revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii* a v upravené anglické verzi vyšla rovněž v řadě UNICEF Innocenti Occasional Papers [Hiršl, Rusnok a Fassman 1995].

Významné projekty byly zpravidla spjaty se srovnávacími výzkumy. Z mezinárodních šetření stojí za pozornost zejména pět projektů, v nichž se účastnila nebo nadále účastní Česká republika.

Sociální spravedlnost 1991 a 1995. Šetření bylo provedeno v roce 1991 v rámci mezinárodního projektu, jehož cílem bylo srovnání reflexe sociálních nerovností ve 13 zemích (Bulharsko, Československo, Maďarsko, východní Německo, Polsko, Rusko, Slovinsko a Estonsko, USA, Japonsko, západní Německo, Nizozemsko a Velká Británie).

Pro popsání změn, ke kterým došlo v prvních letech transformace, bylo šetření opakováno v roce 1995 v České republice a v roce 1996 rovněž v Bulharsku, Maďarsku, Rusku a na území bývalého východního Německa. V roce 1999 byly základní otázky šetření obsahem modulu šetření ISSP – Sociální nerovnost.

Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989 (SSVE) a výzkum elit. Tato šetření byla provedena v roce 1993 na velkých souborech 3-5 tisíc respondentů v Bulharsku, České republice, Maďarsku, Rusku a ve Slovenské republice, v roce 1994 potom také v Polsku. Hlavními koordinátory projektu byli Donald J. Treiman a Ivan Szelenyi z University of California v Los Angeles. Společně s tímto reprezentativním šetřením bylo v Maďarsku, Polsku a Rusku (v roce 1993) a v České republice (v roce 1994) provedeno rovněž šetření elit z období před rokem 1989 a po tomto roce. Využití velkého šetření bylo slabší než očekávané, významná je však práce o elitách [Eyal, Szelenyi, a Townsley 1998], z českých prací upozorníme zejména na knihu autorského kolektivu pod vedením Petra Matějů a Kláry Vlachové [1999].

International Social Survey Program (ISSP). Jedná se o dlouhodobý mezinárodní výzkumný projekt zahájený v roce 1983 čtyřmi institucemi: Social and Community Planning Research (SCPR) ve Velké Británii, The National Opinion Research Center (NORC) v USA, Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA) v Německu a The Institute of Advanced Studies of the Australian National University. Od roku 1983 počet zúčastněných zemí neustále roste, v současné době participuje již na 35 zemí. Každým rokem je proveden výzkum na jedno téma, jednotlivá témata (moduly) se po určité době opakují. Nová témata jsou zařazována v případě, že je to považováno za důležité a užitečné jejich mezinárodní a časové srovnávání.

Evropská studie hodnot (European Value Study – EVS). Tento rozsáhlý mezinárodní a longitudinální program je zaměřen na proměny v politické a ekonomické orientaci, rodinných a náboženských hodnot, postojů a očekávání k ekonomickému a politickému režimu, minoritním a sociálně slabým skupinám apod. Poprvé bylo šetření zorganizováno v roce 1981 v rámci „European Value Systems Study Group“ v devíti západoevropských zemích. V průběhu 80. let se k projektu připojili badatelé z Evropy i z jiných kontinentů a do studie se tak postupně zapojilo 23 zemí. Nová vlna výzkumů hodnot byla provedena v letech 1990-93 za účasti 43 zemí, již za účasti Československa reprezentovaného Janem Řehákem. Třetí vlna výzkumů proběhla v roce 1999, rovněž v České republice. Výsledkům výzkumu bylo věnováno monotematické číslo *Czech Sociological Review* 1/2001 pod editorstvím Ladislava Rabušice, který byl rovněž národním koordinátorem.

(Second) International Adult Literacy Survey (SIALS). Jde o společný program vlád, statistických úřadů, výzkumných institucí a OECD. Dohled nad šetřením měl Kanadský statistický úřad a Educational Testing Service Princeton University. V roce 1994 byl výzkum proveden v devíti zemích (Francie, Německo, Irsko, Kanada Nizozemí, Polsko, Švédsko, Švýcarsko a USA) [Literacy... 1995]. Dalších pět zemí, resp. oblastí (Austrálie, Flandry v Belgii, Velká Británie, Nový Zéland a Severní Irsko) se rozhodlo použít instrumenty IALS v roce 1996 [Literacy... 1997]. Naposledy se k projektu v roce 1998 připojilo dalších osm zemí (Česká republika, Chile, Dánsko, Finsko, Maďarsko, Itálie, Norsko a Slovinsko). V šetření je zkoumána gramotnost ve třech dimenzích: literární gramotnost (znalosti a dovednosti potřebné k porozumění a využívání informací), dokumentová gramotnost (znalosti a dovednosti potřebné k vyhledávání a využívání informací

obsažených v různých tiskopisech) a numerická gramotnost (dovednost manipulovat s čísly, tj. aplikovat vhodné matematické operace na číselné údaje použité v tištěných textech).

5. Akademické a výzkumné instituce

Kromě pravidelných publikací Českého statistického úřadu o pohybu obyvatelstva jsou v oblasti demografie každoročně katedrou demografie a geodemografie Fakulty přírodních věd Univerzity Karlovy v Praze vydávány publikace pod názvem *Populační vývoj České republiky* (první pochází z roku 1994), jejichž editorem je Zdeněk Pavlík [1994]. V této souvislosti je rovněž třeba upozornit na analytickou souhrnnou kolektivní práci o českém demografickém historickém vývoji *Dějiny obyvatelstva českých zemí* [Fialová 1996].

V oblasti ekonomických analýz vydává, a to počínaje rokem 1996 každoročně, CERGE/Národohospodářský ústav (společná instituce Akademie věd a Univerzity Karlovy) anglicky psané brožurky poskytující základní informace o ekonomickém vývoji v České republice [Turnovec 1996, 1997, 1998; Hanousek a München 1999]. Nejrozsáhlejší kniha o ekonomickém vývoji po roce 1989 sestavená ze statí věnovaných různým tématům byla publikována nejprve anglicky [Svejnar 1995] a poté i česky [Švejnar 1997].

Významná je reprezentativní publikace v angličtině zpracovaná týmem odborníků z Centra pro životní prostředí Univerzity Karlovy pod vedením Bedřicha Moldána. Náhorný a systematicky dokumentovaný výklad zahrnující ekonomiku, životní prostředí a kvalitu života je zaměřen na pozitivní obraz České republiky. Ten se odvíjí především od prokazatelných úspěchů v oblasti životního prostředí zaznamenaných po roce 1999 a majících vliv i na další oblasti společenského života [*Ten Years...* 2000].

Ze sociologické sféry je třeba uvést publikaci týmu Pavla Machonina [Machonin a Tuček 1996], v níž navazuje na knihu o sociální struktuře vydanou na konci 60. let [Machonin et al. 1969] a sleduje vývoj sociální struktury v 90. letech. Struktura i metody původní publikace byly částečně použity i v nové knize. Práce se opírá o data ze dvou šetření sociální stratifikace provedených po roce 1989, přičemž výsledky z těchto šetření jsou srovnávány s výsledky z předlistopadových šetření.

Další souhrnnou prací je kniha *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* [Večerník 1996]. Hlavním cílem publikace bylo popsat společenskou transformaci v České republice zdola, tedy pohledem jednotlivce a domácnosti na základě zpracování řady statistických a sociologických šetření. Autor chtěl tak vyplnit mezeru mezi relativně četnými makroekonomickými popisy transformace a řídkými mikroekonomickými vhledy. Kniha byla podstatně přepracována a aktualizována pro české vydání [Večerník 1998].

V roce 1998 byla uspořádána konference k 650. výročí založení Univerzity Karlovy pod názvem „Česká společnost na konci tisíciletí“. Příspěvky z této konference byly publikovány v dvoudílném stejnojmenném sborníku [Potůček 1999], a to v jazyce, ve kterém byly předneseny (převážně česky). Široké spektrum témat bylo prezentováno v rámci pěti sekcí:

- Vize pro český stát (garant Martin Potůček);
- Makroekonomická transformace v kontextu společenských změn (garant Milan Sojka);
- Problémy české společnosti (garant Jiří Kabele);

- Problémy českého a slovenského státu (garant Jiří Musil);
- Cesty ke zlepšení životního prostředí v České a Slovenské republice (garant Bedřich Moldán).

Z perspektivy konceptu kvality života byly rozsáhle popsány transformační změny, s obsáhlými odkazy na dostupnou i méně dostupnou literaturu (zejména z projektu SO-CO) v článku Michala Illnera [1998] publikovaném v časopise *Social Indicators Research*.

Vzácné jsou výzkumy obsahující časové srovnání situace v České republice. Patří k nim následující:

Československá a česká šetření mobility a sociální struktury. První československé šetření sociální stratifikace bylo provedeno v roce 1967 týmem vedeným Pavlem Machoninem. Během období normalizace byly provedeny Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV dva výzkumy nazvané „Třídní a sociální struktura Československa“ v letech 1978 a 1984. Uvedená šetření sledovala ekonomické a sociální postavení osoby v čele domácnosti a dalších ekonomicky aktivních členů, intra- a intergenerační mobilitu všech dospělých členů domácnosti, příjem, podmínky bydlení, volný čas, a také některé postoje.

Po roce 1989 bylo Sociologickým ústavem AV ČR a Ústavem sociálně politických věd Karlovy univerzity provedeno rozsáhlé šetření „Transformace sociální struktury“ (1991). Šetření bylo zaměřeno na demografickou situaci a status domácnosti, vzdělání a kulturní činnosti, ekonomickou pozici a zaměstnání, majetek a příjem, účast na rozhodování, spotřebu a životní styl, intra- a intergenerační mobilitu, subjektivní vnímání sociální struktury, politické preference, postoje k politickým změnám a ekonomické reformě. Další výzkum pod názvem „Názory na společenské změny“ byl proveden konsorciem Universitas v roce 1993. Poslední šetření nazvané „Deset let společenské transformace v České republice“ bylo provedeno pod vedením Pavla Machonina a Milana Tučka v listopadu a prosinci roku 1999, paralelně proběhl i obdobný výzkum na Slovensku.

Rodina 1989-1998. Jedná se o longitudinální panelový výzkum organizovaný Sociologickým ústavem AV ČR. Původním záměrem šetření bylo zmapovat životní a profesní kariéry dětí opouštějících základní školu. Nejdůležitější vlny dotazování byly provedeny v roce 1989 (dotazovány děti i jejich rodiče), 1992 (jen rodiče), 1993-1994 (dětí opouštějící střední školy) a v roce 1998 (dětí a rodiče).

Ekonomická očekávání a postoje (EOP). Výzkum prováděný na populaci Československa a posléze jen České republiky byl započat v květnu roku 1990. V prvních dvou letech (1990-1992) byl prováděn pololetně, později (v letech 1993-1998) jednou ročně. Šetření bylo organizováno týmem ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR vedeným Jiřím Večerníkem. Předmětem šetření byly nejen postoje k ekonomické situaci ve společnosti a k vlastním životním podmínkám, ale také objektivní údaje o příjmech a životní úrovni, pracovní pozici a mobilitě atd. Sběr dat zajišťovalo Středisko empirických výzkumů STEM.

Agentura STEM provádí pravidelně každý měsíc šetření *Trendy*, které zčásti opakuje témata obsažená ve výzkumech EOP, zejména je však zaměřeno na názory obyvatel České republiky na aktuální ožehavá témata. Některá témata se ve výzkumech opakují, základní otázky (např. volební preference) jsou kladeny v každé vlně. Šetření tak poskytuje přehled o časovém vývoji různých názorů. Některé výsledky sociálně orientovaného výzkumu agentury STEM byly shrnuty v příručce *Česká společnost 1998* [Hartl, Huk a

Haberlová 1999]. Další studie shrnující základní časové řady od roku 1990 byla vydána pod názvem *Kudy kam?* [Hartl et al. 2000].

Kromě agentury STEM publikují pravidelně vývojové řady o názorech na politická a ekonomická témata další dvě agentury zkoumající veřejné mínění. Jedná se zejména o *Institut pro výzkum veřejného mínění* (přidružený do konce roku 2000 k Českému statistickému úřadu), resp. Centrum pro výzkum veřejného mínění (již jako součást Sociologického ústavu AV ČR) a o agenturu *Sofres-Factum*. Shrnující publikace jsou spíše vzácné, o jednu takovou se pokusila agentura Median [Friedlanderová, Tuček a Median 2000]. Více lze nalézt zřejmě v různých interních edicích a příležitostných tiscích [viz např. Tuček et al. 1999].

6. Projekt Sociální trendy

Tzv. komplexní projekt *Sociální trendy: výzkum – archivace – publikace – vzdělávání* byl financován Grantovou agenturou ČR od poloviny roku 1996 do konce roku 1998. O koncepci a provedení tohoto projektu se podělili výzkumníci ze čtyř institucí: Sociologického ústavu AV ČR, Národohospodářské fakulty VŠE v Praze, Školy (později fakulty) sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a Střediska vzdělávací politiky PedF UK. Hlavním cílem bylo sdružit dohromady ekonomické, demografické, sociologické a pedagogické instituce. Projekt byl řízen ze Sociologického ústavu AV ČR Petrem Matějí a Jiřím Večerníkem.

Projekt vycházel z toho, že integrace České republiky do euroatlantických struktur vyžaduje také integraci do mezinárodních informačních sítí. Jejich nedílnou součástí je pravidelné sledování ekonomických, sociálních a politických změn. V ostatních reformních zemích (zejména pak v Maďarsku a Polsku) byl základ pro takovou činnost již položen, Česká republika však zaostává. Návrh projektu vycházel z očekávání mezinárodních institucí po informační syntéze, byl však určen rovněž nejširšímu okruhu českých uživatelů, od vládních institucí a parlamentu až po zainteresovanou veřejnost. K tomu také sloužily přípravné publikace představované jednak osmistránkovými bulletiny pro novináře a nejširší veřejnost, jednak analytickými pracovními texty pro odborníky.

Hlavním záměrem projektu bylo zahájit pravidelné vydávání *Sociálních zpráv*, které by systematicky mapovaly vývoj české společnosti z ekonomických, sociálních a politických hledisek. Sociální ročenky by obsahovaly přehled základních informací, jednoduché analýzy a stručné komentáře založené na časovém i prostorovém srovnání. Základem dílčích studií by byl popis socioekonomických a politických struktur a chování populace, zasazený do makroekonomického, demografického a dalších kontextů. Zamýšlené publikace měly ukázat společnost jako mnohorozměrnou a dynamickou socioekonomickou a politickou entitu, v jednotlivých edicích pak měl být položen důraz vždy na určité charakteristiky společnosti.

Tohoto základního cíle mohlo být dosaženo s podporou doprovodných projektů.

- Prvním z nich bylo založení *Sociologického datového archívu*, obdobného těm, které fungují ve všech vyspělých a také některých reformních zemích. Cílem archívu je zpřístupnění datových souborů studentům, výzkumníkům a dalším zainteresovaným osobám pro jejich originální analýzy. Kontakt s archívem umožňuje zájemcům pravidelnou informaci o nových výzkumech.
- Druhým doprovodným projektem bylo zajištění účasti České republiky v projektu *International Social Survey Programme (ISSP)*. Účast v tomto projektu přináší nejen pra-

videlný přísun dat, ale také spolupráci s renomovanými sociology z celého světa a v důsledku pak i potřebný tlak na zvyšování standardů sociologických šetření prováděných u nás.

- Třetím doprovodným projektem bylo užití mezinárodních dat a týmové spolupráce pro vzdělávání mladých výzkumníků, v zájmu překonání dnešního neblahého oddělení výzkumu a postgraduálního vzdělávání. Z tohoto důvodu bylo zamýšleno založení *Semináře pro komparativní analýzu* ve spolupráci Sociologického ústavu AV ČR a Fakulty sociálních studií MU.

Ač byl projekt Sociální trendy zamýšlen jako dlouhodobý, byl pod tlakem okolností ukončen již po dvou a půl letech a pravděpodobně již nebude obnoven. Jeho cíle byly dosaženy v nejvyšší možné míře, s výjimkou zmiňovaného semináře, pro jehož zakotvení byla vyměřená doba příliš krátká. Podařilo se však publikovat českou a anglickou verzi sociální zprávy, které byly připraveny výzkumným týmem až do podoby tiskové předlohy, tak aby byla doba tisku co nejkratší a publikovaná data tedy co nejaktuálnější.

V rámci projektu byly provedeny tři šetření ISSP: *Role vlády* (1996), *Pracovní orientace* (1997) a *Rodina* (1998). Byla rovněž provedena poslední vlna šetření *Ekonomické očekávání a postoje*. Byl založen *Sociologický datový archiv*, který se nadále velmi úspěšně rozvíjí. Další informace o projektu jsou dostupná na internetové adrese <http://www.soc.cas.cz/trends>, popř. <http://www.archiv.soc.cas.cz>.

7. Sociální zpráva o české společnosti

Jak jsme uvedli v předchozích částech, přestože do roku 1998 existovala řada publikací dílčího i širšího charakteru, souhrnná „sociální zpráva“ o české společnosti chyběla. Hlavním cílem projektu *Sociální trendy* bylo proto vydání takové zprávy, umožňující porozumět probíhajícím sociálním změnám v největší možné šíři. Mělo jít o více než pouhou agregaci rozličných statistik, v níž by společnost nebyla nazírána jako hotová struktura, nýbrž ukázána jako živoucí a diverzifikovaný organismus. Nešlo tedy jen o „sociografické“ shromažďování dat, nýbrž autentický výzkum ve smyslu analýzy dat a následnou prezentaci nejdůležitějších poznatků v co nejsdělnější a nejstručnější podobě.

Zpráva byla nejdříve publikována česky pod názvem *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* [Večerník 1998]. Anglická verze byl publikována v roce 1999 a nese název *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989* [Večerník a Matějů 1999]. Záměrem této sociální ročenky (který však doposud zůstává nenásledován) bylo zejména podat obraz české společnosti v jejích aktivních momentech, nikoli tedy zaměřit se na popis sociálních problémů a společenské patologie, jak se někdy také sociální zprávy chápou. Uvedený problémový okruh měl být předmětem až dalšího dílu ze zamýšlené pravidelné řady sociálních zpráv.

Strukturace zprávy je následující: První část je věnována lidským zdrojům, a zejména pak vzdělání, podnikání a rodině jakožto nástrojům a prostředím, skrze něž se rodí, rozvíjí a uplatňuje lidská aktivita. Činnosti lidí se odehrávají ve společnosti, v jejích rozmanitých strukturách a institucích. Těm je věnována druhá část, konkrétně pak ekonomickým rozdílům a mechanismům jejich utváření, pohybům lidí na sociálním žebříčku a „rozdělení teritoria“ mezi trhem a státem. Sociální struktura, jež se formuje ekonomickými i jinými aktivitami lidí, nevypovídá jen o jejich životní úrovni a životním stylu. Významně se rovněž podílí na struktuře politických orientací a chování, které v demokratické společnosti ústí do definice režimu, a tím i obecného prostředí tvorby

lidských zdrojů. Tematikou vztahů sociální a politické struktury, které je věnována třetí část, se autoři snažili sklenout jakýsi oblouk vracející čtenáře na počátek výkladu a doplňující souvztažnost pojednávaných témat.

8. Závěrem

Pokusili jsme se podat přehled – pravděpodobně nikoli vyčerpávající – aktivit na poli sociální statistiky, sociologických šetření a analýz, které jsou nějakým způsobem orientovány na souhrnnější sociální zprávy. Za posledních deset let byla v tomto ohledu nepochybně vykonána značná práce. Nicméně v intencích kritérií pro sociální zprávy, jak je navrhl Heinz-Herbert Noll [1999] (kombinace „objektivních“ a „subjektivních“ indikátorů, mnohorozměrnost, pravidelné vydávání, reprezentativní výběry, sledování činnosti státu a priorit reflexivních funkcí), je nutno konstatovat, že většina dokumentů zmiňovaných v tomto článku uvedená kritéria nesplňuje. Snad pouze *Zpráva o vývoji české společnosti* [Večerník a Matějů 1998] naplňuje většinu uvedených požadavků, je třeba jen litovat přerušené aktivity.

Nemůžeme tedy zřejmě konstatovat, že by výzkum či další aktivity na poli sociálních zpráv a průběžného sociálního výzkumu byly u nás na nějaké vynikající úrovni. I když se české výzkumné týmy účastnily či účastní několika mezinárodních projektů (ISSP, Evropská studie hodnot, SIALS), naopak se nepodílely na jiných důležitých projektech (socio-ekonomický panel domácností, General Population Survey, Euromodule). Na teoretický základ v oblasti výzkumu sociálních indikátorů v již komunistické éře [Illner a Foret 1980] bohužel nenavázaly po roce 1989 žádné obdobné teoretické snahy. Ukončením projektu *Sociální trendy* byla zastavena snaha institucionalizovat sociální zpravodajství podobně jako v Maďarsku a většině západních zemí. Ani aktivity spojené se zprávami *Human Development Reports* nebyly využity k založení systematického sociálního zpravodajství dostupného nejširší veřejnosti.

Zatímco akademický a aplikovaný sociální výzkum je víceméně atomizován v prostoru a diskontinuítní v čase, současná česká vláda zřejmě směřuje k systematickému úsilí zaměřeném ovšem hlavně na prognózování, vize budoucnosti a identifikaci rozvojových priorit. Sociální demokracie již pravidelně předkládá dokumenty týkající se „stavu společnosti“, „společenské strategie“, „národní vize“ či „sociální doktríny“. S vládní podporou rovněž vzniklo Centrum pro sociální a ekonomické strategie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy (CESES), které aktuálně pracuje na dokumentu nazvaném *Průvodce krajinou priorit ČR*, jež navazuje na publikaci *Vize rozvoje ČR do roku 2015* [Vize... 2001]. Podrobněji viz internetovou adresu <http://www.vize-cr.fsv.cuni.cz>.

JIRÍ VEČERNÍK vede tým ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR, zabývá se proměnami soudobé české společnosti ze sociálně-ekonomického hlediska. Je autorem knihy *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti* (Nakladatelství Lidové noviny, 1998) a editorem publikace *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* (Academia, 1998). Spolupracuje s řadou mezinárodních i domácích institucí na tématech trhu práce, příjmové diferenciaci, sociální politiky a chudoby.

Literatura

- Battle against Exclusion. Social Assistance in Belgium, the Czech Republic, the Netherlands and Norway, Volume 2.* 1998. Paris: OECD.
- Czech Education and Europe. Pre-Accession Strategy for Human Resource Development.* 1999. Prague: Education Policy Association.

- Czech Republic: Towards EU Accession. A World Bank Country Study. Volume 1. Summary Report, Volume 2. Main Report.* 2000. Washington: The World Bank.
- Environmental Performance Reviews. The Czech Republic.* 1999. Paris: OECD.
- Eyal, G., I. Szelenyi, E. Townsley 1998. *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe.* London and New York: Verso.
- Fialová, L. (ed.) 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha: Mladá fronta.
- Friedlanerová, H., M. Tuček, Median 2000. *Češi na prahu nového tisíciletí.* Praha: SLON.
- Hanousek, J., D. Münich (eds.) 1999. *Czech Republic 99. Back to the Drawing Board.* Prague: CERGE/EI.
- Hartl, J., J. Huk, V. Haberlová 1999. *Česká společnost 1998.* Praha: Management Press.
- Hartl, J. et al. 2000. *Kudy kam? Deset let po listopadu v průzkumech STEM.* Praha: STEM.
- Hiršl, M., J. Rusnok, M. Fassman 1995. „Market reforms and social welfare in the Czech Republic: A true success story?“ *Innocenti Occasional Papers* EPS 50. Florence: UNICEF.
- Human Development Report. Czech Republic 1996.* 1997. United Nations Development Programme. Prague: Faculty of Natural Sciences, Charles University.
- Human Development Report. Czech Republic 1997.* 1998. United Nations Development Programme. Prague: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Human Development Report. Czech Republic 1998.* 1999. United Nations Development Programme. Prague: Economic University.
- Human Development Report. Czech Republic 1999.* 2000. United Nations Development Programme. Prague: Research Institute of Labour and Social Affairs, Ministry of Labour and Social Affairs.
- Human Resources in the Czech Republic.* 2000. Prague: Institute for Information on Education and National Training Fund.
- Illner, M. (ed.) 1993. *Czech Republic – Transformations after 1989 and beyond. Scenario of change until the year 2005. National report.* Prague: The Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Illner, M. 1998. „The changing quality of life in a post-communist country: The case of Czech Republic.“ *Social Indicators Research* 43: 141-170.
- Illner, M., M. Foret 1980. *Sociální ukazatele. Metodologie, zdroje, využití.* Praha: Svoboda.
- Lidské zdroje v České republice 1999.* 1999. Praha: ÚIV a NVF.
- Literacy Skills for the Knowledge Society. Further Results of the First International Adult Literacy Survey.* 1997. Paris: OECD and HRDC.
- Literacy, Economy and Society. Results of the First International Adult Literacy Survey.* 1995. Paris: OECD and Statistics Canada.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace.* Bratislava: EPOCHA.
- Machonin, P., M. Tuček (eds.) 1996. *Česká společnost v transformaci: K proměnám sociální struktury.* Praha: SLON.
- Matějů, P., J. Večerník 1996. *Social Costs of Transformation. National Report Czech Republic.* Manuscript.
- Matějů, P., K. Vlachová 1999. *Nerovnost, spravedlnost, politika.* Praha: SLON.
- Noll, H.-H. 1999. „Die Perspektive des Sozialberichterstattung.“ Pp. 13-28 in: *Sozialberichterstattung und Sozialstaatsbeobachtung*, hrsg. von H.-H. Noll und P. Flora. Frankfurt/M.: Campus Verlag.
- OECD Surveys. Czech and Slovak Federal Republic.* 1991. Paris: OECD.
- OECD Surveys. The Czech and Slovak Republics.* 1994. Paris: OECD.

- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 1996. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 1998. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 2000. Paris: OECD.
- OECD Surveys. *The Czech Republic*. 2001. Paris: OECD.
- Pavlík, Z. (ed.) 1994. *Populační vývoj České republiky (Population development of the Czech Republic)*. Praha: PFF UK, první vydání.
- Potůček, M. (ed.) 1999. *Česká společnost na konci tisíciletí I, 2*. Praha: Karolinum.
- Review of National Policies for Education. The Czech Republic*. 1996. Paris: OECD.
- Review of the Labour Market in the Czech Republic*. 1995. Paris: OECD.
- Svejnár, J. (ed.) 1995. *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*. San Diego: Academic Press.
- Švejnár, J. (ed.) 1997. *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha: Academia.
- Ten Years on: Environment and Quality of Life after Ten Years of Transition*. 2000. Prague: Charles University Environment Center.
- Tuček, M., E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý 1999. „Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM).“ *Pracovní texty* 99: 1. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Turnovec, F. (ed.) 1997. *Czech Republic 96. Basic Socio-Economic Indicators*. Prague: CER-GE/EI.
- Turnovec, F. (ed.) 1998. *Czech Republic 97. The Year of Crisis*. Prague: CERGE/EI.
- Turnovec, F. (ed.) 1999. *Czech Republic 98. Facing Reality*. Prague: CERGE/EI.
- Večerník, J. 1995. „A report and annotations of working papers. SOCO/START activities.“ *Czech Sociological Review* 3: 237-240.
- Večerník, J. 1996. *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. (ed.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Večerník, J., P. Matějů (eds.) 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia.
- Vize rozvoje České republiky do roku 2015*. 2001. Praha: Gutenberg.
- Zon, H. van 1994. *Alternative Scenarios for Central Europe*. Aldershot: Avebury.

51

revue PROSTOR

společnost politika kultura umění

Názory, eseje, úvahy, rozhovor, poznámky, anketa na téma

Osud znovu na scéně?

Myšlenky Liz Greenové o ženské tváři osudu ■ konfrontace názorů Zdeňka Kratochvíla, Petra Chudožilova, Vladimíra Sadka, Františka Pavlíčka, Miroslava Huptycha, Jaroslava Putíka ■ esej Reinharda Raffalta *Ďábel tady a teď* ■ úvaha Daniely Fischerové *Čtyři útěchy z ohřívače vody* ■ rozhovor *Učím se zacházet s tím, co jsem s astroložkou Soňou Královou o cestě k vnitřní svobodě* ■ názor Radima Seltenreicha *Znovu hraje Osudová* ■ fejeton Ludvíka Basse *Básníci nad Výmarem* ■ excerpta z knihy Hermanna Meyera *Zákony osudu* ■ reportáž Romana Jocha *Napříč Amerikou* ■ anketa *Život je jen náhoda?* ■ povídka Petra Chudožilova *Ragnhild* ■ tarotové karty v poezii Jitky Světlíkové

Revue PROSTOR 51 (99 Kč) vyšla v říjnu 2001 a můžete ji objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 200 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND, P.O.Box 141, Antala Staška 80, 140 21 Praha 4, tel.: (02) 61006272, fax: (02) 61006563, případně e-mail: send@send.cz, <http://www.send.cz>

Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, Jilská 1, Praha 1, e-mail: revue.prostor@atlas.cz

Postoje české populace k reformám a transformaci z hlediska věku^{*}

JOSEPH HRABA^{**}

REHAN MULLICK^{**}

FREDERICK O. LORENZ^{**}

Iowa State University, Ames, IA, USA

JIŘÍ VEČERNÍK^{**}

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Age and Czechs' Attitudes about the Post-Communist Reforms

Abstract: The connection between age and attitudes about social change has been a longstanding research interest in the United States. Hypotheses derived from this tradition are tested in the Czech Republic, a country undergoing a thorough societal transformation since 1989. This is done with eleven national surveys between 1990 and 1998, allowing us to examine not only the association between age and opinions about the Czech post-communist reforms, but also change in these relations during the survey period. Specifically, we first examine how respondents' age is related to their recent economic experiences and the interaction between age and the reform's phase on these experiences net of demographic controls. The association between age and respondents' anxiety about the Czech reforms is the second focus, with tests for the interaction between age and time on this anxiety, and controls include economic experiences. Then we examine the relationship between age and respondents' support for the economic reforms, again with tests for the interaction between age and time, while controlling for anxiety as well. Older Czechs were generally more conservative about the reforms net of their economic experiences and anxiety about them, but these age differences did not change with the reform's phases.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 343-358)

V tomto příspěvku si klademe otázku, zda mají starší lidé ve srovnání s mladšími rezervovanější postoje vůči společenským změnám. Rozsáhlý výzkum v USA věnovaný tomuto tématu ukázal, že tomu tak v zásadě je [viz např. Glenn 1974, 1980; Sears 1981; Stouffer 1955]. Na druhé straně jsou však rozdíly v postojích podle věku často malé a nemáme tedy dostatek důkazů k tvrzení, že lidé se s přibývajícím věkem stávají konzervativnějšími [Atchley 1997, Steckenrider 1996]. Konečně podle jiných autorů bez ohledu na to, nakolik jsou starší lidé v daném čase rezervovaní ke změnám, se v průběhu doby jejich názory vyvíjí paralelně s názory mladých lidí, a to jak ve směru podpory, tak odmítání změn [viz např. Danigelis a Cutler 1991].

Pokud věkové rozdíly existují, pak zdánlivý konzervatismus starších lidí může ve skutečnosti vyjadřovat pouze jejich sebezámek. Zatímco starší lidé již mají akumulovaný majetek, který může být společenskou změnou ohrožen, mladí lidé s menšími úsporami

^{*}) Výzkum byl podpořen z Grantu NIMH (Grant 50369) za přispění z výzkumného grantu NATO.

^{**}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Joseph Hraba, Iowa State University, Department of Sociology, 107 East Hall, Ames, IA 50011-1070, e-mail jhraba@iastate.edu

mohou na změně spíše získat [Lipset 1963]. Oproti tomuto tvrzení stojí hypotéza, že starší lidé nesledují pouze vlastní zájem, nýbrž že sympatizují s politickými změnami, z nichž budou těžit až další generace [Steckenrider 1996: 326]. Podle dalšího vysvětlení různé věkové skupiny čerpají z jedinečné historické zkušenosti, která se formuje pod vlivem historického vývoje [Alwin, Cohen a Newcomb 1991]. Postoje starších lidí k současným událostem mohou být zakořeněny v minulé ideologii a společenských podmínkách.

V tomto článku zkoumáme vztah mezi věkem a postoji ke společenským změnám v České republice a jeho změny v období postkomunistické transformace. Ptáme se, zda jsou starší občané váhavější v podpoře ekonomických reforem, a pokud ano, do jaké míry je to způsobeno jejich ekonomickou zkušeností s vývojem v posledním desetiletí. Reformy po roce 1989 mohou totiž v souladu s Lipsetovou teorií vést k poklesu ekonomického a sociálního statusu starších osob, neboť transformace společnosti znamená redistribuci příjmů a také přesuny životních příležitostí od starších osob k mladším. Reformy též představují náhlou změnu v ideologii, což může plodit problémy zejména pro lidi vychované v socialismu.

Analyzovaná data pocházejí z jedenácti výzkumů Ekonomických očekávání a postojů provedených v letech 1990 až 1998. Na nich budeme podrobně zkoumat vztah mezi věkovými kategoriemi a podporou ekonomických změn v jednotlivých fázích transformace české ekonomiky a společnosti. Takové téma klade velké otazníky zejména v případě zkoumání transitivity společnosti, přinejmenším podle studií zdůrazňujících, že postkomunistická transformace není nutně kontinuální [např. Róna-Tas 1994, Szelényi a Kostello 1996, Walder 1996, Zhou 2000]. Každá její fáze totiž přináší novou podobu ekonomických reforem a může tedy ovlivnit vztah mezi věkovými kategoriemi a názory na ekonomické reformy.

Věk a jednotlivé fáze reforem

V období komunismu byli starší pracovníci lépe placeni než mladí, věk odchodu do důchodu byl relativně nízký, zdravotnická péče byla zdarma a skromné penze byly s ohledem na dotované potraviny a nízké nájemné byly v zásadě postačující, to vše v kontextu obecně nízké životní úrovně obyvatelstva. Starší lidé patřící ke generaci zakladatelů socialismu a uchováající své funkce měli ovšem vyšší status. Změny přicházející po roce 1989 probíhaly podle naší hypotézy ve třech fázích. Po počátečním období masové euforie (které nazýváme předkrystalizačním obdobím) došlo k diferenciaci společnosti v návaznosti na rozmanitost ekonomických zkušeností (období krystalizace). Následovalo postkrystalizační období ekonomické krize po roce 1997, kdy lidé skutečně pocítili ekonomické problémy a kdy také došlo k prohloubení rozdílů [např. Hřaba, Pechačová a Lorenz 1999; Matějů 1995 a 1996; Matějů a Řeháková 1996, Večerník 1998].

Vzhledem k nerovnoměrným dopadům ekonomické transformace se postoje lidí různého věku k reformám mohou lišit. Jedním z důsledků transformace je deseti procentní pokles zaměstnanosti mezi roky 1989 a 1994, způsobený především odchodem starších pracovníků mimo pracovní sílu [Večerník 1998]. Na druhé straně celková nezaměstnanost (a zejména nezaměstnanost starších osob) byla v prvních dvou fázích zkoumaného období ve srovnání s jinými reformními zeměmi nízká, přičemž teprve v recesi po roce 1997 začala stoupat. Zatímco v letech 1991-1996 činila míra nezaměstnanosti průměrně 2,5 procenta, v roce 1997 to již bylo 5,4 a v roce 1998 dosáhla v ročním průměru dokonce 8,7 procenta.

Po roce 1989 se téměř okamžitě objevila nová pracovní místa v sektoru služeb, zatímco v zemědělství a průmyslu počet pracovních příležitostí výrazně klesal, zejména opět v neprospěch starších zaměstnanců. Mezi lety 1989 a 1994 se počet pracovníků v zemědělství snížil o 46 procent a počet zaměstnanců v hutním, zpracovatelském a energetickém průmyslu poklesl o 29 procent. Ve stejné době naopak narostl podíl zaměstnanců ve finančním sektoru o 200 procent, přičemž celkově se počet českých pracovníků v terciárním sektoru zvýšil z 43 procent v roce 1990 na 54 procent v roce 1997 [Hraba, McCutcheon a Večerník 1999; Večerník 1998].

Na konci druhé fáze se již jasně vyprofilovaly rozdíly mezi lidmi pokud jde o zkušenosti s ekonomickou transformací, z hlediska profese, odvětví, vzdělání a také věku. Zatímco v socialistickém režimu byly příjmově zvýhodňováni zemědělci a průmysloví dělníci, v novém systému jsou upřednostňováni hlavně mladí lidé s vyšším vzděláním, s odbornou kvalifikací a dovednostmi oceňovanými v tržní ekonomice. Rozdíly vzdělání podle věku jsou přitom výrazné, takže například dřívější vliv věku na výdělky byl převážněn vlivem vzdělání, ve prospěch mladých lidí.

V neprospěch starších pracovníků slábne rovněž vliv demografických faktorů, které v socialismu dominantně ovlivňovaly rozdělení mezd v České republice. Například před rokem 1988 vysvětlovaly faktory věku a pohlaví 36 procent celkové variance mezd, zatímco v roce 1992 to bylo už jen 19 procent [Večerník 1996a]. Mezi faktory, které vysvětlují rozdíly v příjmech po roce 1990 patří zejména vzdělání, kvalifikace a vlastnický sektor [Matějů a Lim 1995, Večerník 1996b, Večerník 1998]. To souvisí jednak s privatizací a vznikem soukromého sektoru, jednak se strukturálními přesuny pracovníků ze zemědělství a průmyslu do terciéru. V současné době dosahují nejvyšších mezd pracovníci ve středním věku, u starších pracovníků se příjem postupně snižuje. Narůst diferenciací mezd byl patrný již v druhé fázi transformace, přičemž ve třetí fázi došlo k dalšímu prohloubení rozdílů.

Napětí na trhu práce vede k tomu, že v případě náhlého přebytku pracovníků zaměstnavatelé tlačí zejména na osoby v důchodovém věku, aby opustily zaměstnání. Zčásti se to týká i osob ve věku blízkém důchodovému, které jsou pobízeny k odchodu do předčasného důchodu vyšším odstupným. Z druhé strany se ovšem věk odchodu do důchodu pomalu zvyšuje. Mění se také relace mezi průměrnou mzdou a důchodem, která byla za socialismu vcelku příznivá (60 procent průměrného platu), opět ale v důsledku obecně nízké životní úrovně. Výše penzí je dnes valorizována vůči inflaci a více zaostává vůči vývoji mezd – průměrný důchod dnes činí asi 45 procent hrubé mzdy [Večerník 1996b]. Pro důchodce je nyní obtížnější zajistit si nějaký dodatečný příjem vzhledem k velké konkurenci mladých lidí.

Deregulace spotřebitelských cen v počáteční fázi transformace odstartovala inflaci a zvětšila břímě zejména starších lidí závislých pouze na příjmech z důchodu. Inflace dosáhla vrcholu 57 procent v roce 1991, potom v roce 1992 klesla, aby znovu vystoupila na 22 procent v roce 1993. Od té doby se pohybovala těsně pod úrovní deseti procent [Turnovec 1998]. Nájem a ostatní náklady na bydlení rostly ovšem mnohem rychleji, a to nejen v důsledku růstu nájemného (stále regulovaného v bývalých státních bytech), ale zejména na základě ještě rychlejšího růstu cen energií. Celkové náklady na bydlení tak k roku 1994 narostly na trojnásobek a k roku 1999 celkem na téměř sedminásobek stavu v roce 1989 (Statistické ročenky České republiky).

Postupně se zvětšovaly rovněž rozdíly ve výdajích domácností u různých věkových skupin [Večerník 1996b]. V našich sondách například jedna žena sdělila, že pouze náklady na bydlení v jejím pražském bytě činí 5 000 Kč měsíčně, přičemž její měsíční důchod činí 5 900 Kč (*Prague Post*, 16. února 2000). Tento příklad ilustruje hlavní problém důchodců, totiž růst nákladů na bydlení relativně k jejich penzím. Problém je o to těžší, že v České republice není oproti USA běžné, aby se lidé v důchodu stěhovali do menších a levnějších bytů. Takové byty totiž nejsou doposud k dispozici. Shrňme-li výše uvedené, ekonomické reformy po počáteční euforii byly méně příznivé pro starší generaci než pro mladé lidi a tato disparita se ještě zhoršila v krizi po roce 1997.

Je možné, že starší generace byla více odevzdána „socialistickému snu“ a je dnes proto méně ochotná ke změnám. To je ovšem dáno selektivní pamětí, neboť na druhé straně staří lidé si obzvlášť dobře pamatují hříchy komunistického režimu, z nichž největší se odehrály v padesátých letech [srov. Hrabá, Lorenz a Pechačová 1999]. Mnoho lidí si také pamatuje konfiskace majetku v prvních letech režimu, kdy rodiny přicházely o své domy, živnosti a zemědělská hospodářství a kdy panoval stalinský teror proti tzv. nepřítelům socialismu. Přes svá negativa režim poskytoval ekonomické jistoty, na které dnes někteří vzpomínají v dobrém. Politické pronásledování po roce 1968 bylo již nesrovnatelně mírnější pod tlakem nové situace ve světě. Každopádně starší generace si je vědoma, že nový ekonomický systém je výhodnější pro mladé lidi.

Věk a postoje k reformám

Adam Przeworski [1991] a Jadwiga Staniszkis [1991] předvíдали, že skupiny, na které dopadnou nepříjemné ekonomické důsledky postkomunistických reforem, se jich budou více obávat a vyjadřovat jim proto menší podporu. Postoje lidí k reformám byly v České republice opravdu diferencované. Ti, kdo na změnách prodělali, začali po počáteční euforii kritizovat reformy a jimi vyvolaný růst nerovností. Na druhé straně „vítězové“ transformace byli nakloněni přijmout jak reformy, tak větší nerovnost, přičemž jejich postoje se promítaly i do volebních preferencí [Matějů 1995, 1996; Matějů a Řeháková 1996]. To souviselo s diferenciací postojů k ekonomické transformaci podle věku [srov. Večerník 1998].

Klademe si nyní otázku, zda starší generace podporuje ve srovnání s mladšími lidmi reformy v menší míře a pokud ano, zda je to způsobeno různými ekonomickými zkušenostmi s transformací a většími obavami z reforem. Ptáme se, jak se vyvíjel vztah mezi věkem a postoji v různých fázích transformace. Na to hledáme odpovědi v analýze časové řady výzkumů Ekonomických očekávání a postojů končící rokem 1998 – dále už výzkumy bohužel nepokračovaly.

Metody

Soubor

Počínaje květnem roku 1990 prováděl tým ekonomické sociologie Sociologického ústavu Československé akademie věd (později Akademie věd České republiky) pod vedením Jiřího Večerníka výzkumy Ekonomických očekávání a postojů. Uvedené výzkumy se mimo jiné zaměřovaly na změny ekonomického chování v nových tržních podmínkách a monitorovaly podporu veřejnosti probíhajícími politickým a ekonomickým reformám. Každého z 11 výzkumů se zúčastnilo okolo 1 100 respondentů, všechny proběhly formou rozhovoru s vyškoleným tazatelem v místě bydliště respondenta. Oporou výběru byla mikrocensová šetření, která na počátku vycházela ze sčítání lidu. Aby byla respektována

rozdělení v jednotlivých lokalitách, použili tazatelé na místní úrovni kvótní výběr na základě věku, pohlaví a vzdělání.

Soubory použité pro naši analýzu jsou ovšem určitým výběrem, neboť jsme do analýzy zahrnuli jen dotázané, kteří poskytli všechny požadované odpovědi. Chybějící pozorování se vyskytla zejména u vzdělání a počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti. Obecně můžeme říct, že kvůli nekompletním údajům jsme ze souboru vyloučili zejména starší a méně vzdělané respondenty. V prvních výzkumech chyběly často odpovědi na otázku po příjmu, což zčásti způsobil složitý způsob dotazování na různé příjmové zdroje. Vyloučeny byly většinou případy s nižším průměrným měsíčním příjmem. Jednotlivé soubory jsme spojili do jediného, tak abychom mohli sledovat průřezové charakteristiky v časovém vývoji.

Popis jednotlivých veličin

Věk dotázaných jsme kategorizovali do čtyř skupin, které jsou uvedeny v tabulce 1. Pro každý interval věku jsme sestavili dichotomickou (dummy) proměnnou. Nejmladší věková kategorie byla zvolena jako referenční (vynechaná) skupina. Bezespornou problémovou veličinou je příjem domácnosti. Česká koruna prodělala během zkoumaného období značné znehodnocení, a proto jsme příjem přepočítali podle spotřebitelského cenového indexu na stálé ceny z ledna 1994. Vzdělání bylo odlišeno ve čtyřech kategoriích: základní, učňovské, středoškolské a vysokoškolské. Nejstarší respondenti uváděli nejnižší dosaženou úroveň vzdělání, respondenti mezi 30 a 44 lety měli vzdělání nejvyšší. Nejstarší respondenti (přes 60 let) měli nejnižší příjem domácnosti; dvě střední věkové kategorie (30-59) byly na tom příjmově lépe než mladší skupina. Největší podíl lidí individuálně podnikajících se objevil ve skupině 30-44 let (31 procent), mezi staršími to bylo jen 8 procent.

Tři dichotomické proměnné popisující pohlaví, velikost bydliště a rodinný stav byly kódovány jako -1/+1, což usnadnilo interpretaci a minimalizovalo multikolinearitu [Hagenaars 1990]. Muži byli kódováni jako -1, ženy jako 1. Lokality s počtem obyvatel do 2 000 dostaly kód -1, ostatní obce kód 1. Zvolená hranice pro počet obyvatel vychází z intervalu používaného při sčítání lidu [Hřaba, McCutcheon a Večerník 1999]. Svobodní, rozvedení nebo ovdovělí respondenti dostali kód -1, osoby žijící v manželském svazku (ať už v prvním nebo v dalším) byly kódovány +1. Podle očekávání se ukázalo, že mladší a starší osoby mají menší pravděpodobnost žít v manželském svazku (49 procent mladých a 58 procent starších osob).

Kromě příjmu jsme pracovali s dalšími charakteristikami ekonomických zdrojů domácností. První z nich je zastoupení ekonomicky aktivních členů, který je větší u domácnosti s vyšším podílem dospělých a dětí. Starší domácnosti vykazují vyšší podíl aktivních členů, respondenti ve skupině 33-44 let zase udávají největší podíl závislých dětí. Pro ocenění majetku jsme použili odhady dotázaných na kompenzaci, která by jim uhradila ztrátu veškerého majetku (kódy jsou následující 1 = méně než 50 000 Kč, 2 = 50-90 000, 3 = 100-199 000, 4 = 200-299 000, 5 = 300-399 000, 6 = 400-499 000, 7 = 500-999 000, 8 = 1-2 milióny, 9 = více než 2 milióny Kč). Jako nejméně majetní se ukázali mladší a nejstarší lidé. Největší majetek vykazali respondenti ve středním věku. Odlišili jsme rovněž pracující důchodce (dichotomická proměnná nabývající hodnot 0 a 1), abychom je mohli porovnat s ostatními. Největší podíl důchodců nacházíme podle očekávání v kategorii nejstarších osob (66 procent).

Pro měření možné změny ve zkušenostech a postojích respondenta jsme vytvořili proměnnou „období“. Tato proměnná nabývá tří různých hodnot pro jednotlivé fáze transformace: předkrystalizační období let 1992-1997, krystalizační období let 1992-1997 a postkrystalizační období pozdější. Prostřední období bylo zvoleno za referenční kategorii.

Tabulka 1. Rozdíly v jednotlivých proměnných mezi věkovými skupinami

	N	18-29	30-44	45-59	60+	P*
Příjem (* 10 000 Kč)	10 515	1,72	1,88	1,75	1,01	< 0,000
Vzdělání	12 914	2,27	2,42	2,25	1,87	< 0,000
Podíl osob soukromě podnikajících (%)	10 664	29,8	31,4	25,4	8,3	< 0,000
<i>Pohlaví:</i>	12 929					0,127
Muži (%)		48,0	46,3	48,7	48,8	
Ženy (%)		52,0	53,7	51,3	51,2	
Obec nad 2 000 obyvatel (%)	12 918	78,5	78,7	79,2	77,6	0,493
Rodinný stav (%)	11 803	49,2	81,6	80,4	58,1	< 0,000
Poměr počtu dospělých k počtu dětí	12 880	0,74	0,62	0,84	0,99	< 0,000
Majetek	11 823	5,23	6,01	6,01	5,22	< 0,000
Podíl nepracujících důchodců (%)	12 961	0,40	1,00	4,20	65,70	< 0,000
Schopnost vyjít s příjmem domácnosti	12 197	3,03	3,04	3,07	2,94	< 0,000
Zkušenost s nezaměstnaností (%)	9 370	13,0	8,4	6,0	3,9	< 0,000
Pocit jistoty	12 912	2,40	2,32	2,23	2,16	< 0,000
Pocit stability zaměstnání	10 063	2,46	2,35	2,35	2,42	< 0,000
<i>Preferovaná forma ekonomiky:</i>	8 435					< 0,000
Socialismus (%)		54,8	60,5	67,2	77,1	
Tržní ekonomika (%)		45,2	39,5	32,8	22,9	
Nechtější režim pevné ruky	8 120	2,50	2,49	2,43	2,30	< 0,000
Politická orientace	11 417	3,42	3,30	3,15	2,88	< 0,000

*) Založeno na dvoustranném t-testu pro spojitě veličiny a na Pearsonově testu χ^2 pro kategoriální proměnné.

Ve výzkumu rozlišujeme tři okruhy závislých proměnných. První okruh zahrnuje proměnné související s ekonomickými zkušenostmi, druhý okruh proměnné týkající se ekonomických obav a třetí okruh proměnné týkající se podpory ekonomickým reformám. Ekonomické zkušenosti zahrnují to, jak rodina vychází s penězi, a zda byl dotázaný někdy nezaměstnaný. Otázka týkající se napjatosti rodinného rozpočtu byla položena takto: „Jak vycházíte s celkovým příjmem vaší domácnosti?“ s variantami odpovědí: velmi špatně (1), špatně (2), spíše špatně (3), spíše dobře (4), dobře (5), velmi dobře (6). Tato veličina je silně spjata (na úrovni koeficientů korelace 0,7-0,85) s odpověďmi na otázky po spotřební volnosti, v nichž byl respondent tázán, zda si může dovolit nákup kvalitních potravin, oblečení a zda mu něco zbývá na úspory. Proto ji chápeme jako indikátor finanční tísně domácnosti, potom nejstarší dotazovaní (přes 60 let) pocítují největší finanční tíseň. Informace o zkušenosti s nezaměstnaností se zjišťovala otázkou: „Byl(a) jste v uplynulých dvou letech alespoň dva měsíce nezaměstnaný?“ s variantami odpovědí ne (0) a ano (1). Nejstarší respondenti měli nejmenší zážitek z nezaměstnanosti (4 procenta), což bezpochyby odráží fakt, že 66 procent z nich tvoří nepracující důchodci.

Ve všech výzkumech byla rovněž položena otázka na obavy z reforem: „Když se díváte do budoucnosti, máte strach z ekonomického vývoje, máte pocit nejistoty?“ a dále

„Obáváte se Vy osobně nezaměstnanosti?“, kdy si dotázaní vybírali ze škály odpovědí: určitě ano (1), spíše ano (2), spíše ne (3), určitě ne (4). Výsledky v tabulce 1 ukazují, že nejstarší respondenti se reforem obávali nejvíce, na druhou stranu se velmi málo obávali nezaměstnanosti. Pocit jistoty v transformaci prudce poklesl po prvním výzkumu, poté během krystalizačního období znovu narostl, a pravděpodobně (což data neukazují) opět poklesl po roce 1997. Nejstarší osoby měly vcelku malý strach z nezaměstnanosti, ten se ale vystupňoval v období 1993–1996 s růstem potřeby dodatečného příjmu. Po roce 1997 v důsledku ekonomické recese narostla u všech věkových kategorií obava ze ztráty zaměstnání. Můžeme tedy říci, že nejstarší věková skupina měla nejnižší příjem a nejmenší majetek, nejhůře vychází zvládala domácí rozpočet a v souvislosti s ekonomickými reformami pociťovala nejmenší jistotu.

Míra podpory ekonomickým reformám se měřila na základě otázky, která se objevila v posledních šesti výzkumech: „Podle Vašeho názoru je lepší mít (1) socialistickou ekonomiku, jaká byla do roku 1989, (2) sociálně tržní ekonomiku, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku, nebo (3) ekonomiku volného trhu s minimálními zásahy státu?“ Za referenční skupinu byla zvolena sociálně tržní ekonomika. Z dat vyplývá, že socialismus preferují především nejstarší dotázaní (19 procent), a naopak nejméně pochopení pro něj má nejmladší generace (3 procenta). Opak platí pro tržní ekonomiku, kterou na jedné straně volilo 45 procent nejmladších respondentů, na druhé straně pak pouze 23 procent nejstarších dotázaných (viz tabulku 1).

Výsledky

Ekonomické zkušenosti

V analýze uvedené v tabulce 2 se nejprve ptáme, zda zůstává vztah mezi věkem a ekonomickými zkušenostmi stejný i po kontrole vlivu dalších proměnných. Snažíme se zjistit, jak se tento vztah mění v průběhu zkoumaného období. Nejprve jsme proto odhadli dvě regresní rovnice, v nichž závisle proměnnou představuje schopnost vyjít s příjmem domácnosti. Vysvětlující proměnné zahrnují demografické ukazatele, věk a proměnnou fáze transformace. Druhá rovnice, do které jsme přidali ještě proměnnou popisující interakci mezi věkem a jednotlivými fázemi transformace, se ukázala jako lepší, a proto se na ni soustředíme při interpretaci výsledků.

Tabulka 2. Ekonomické zkušenosti – logistická regrese

Nezávislé proměnné	Schopnost vyjít s příjmem†	Schopnost vyjít s příjmem†	Zkušenost s nezaměstnaností††	Zkušenost s nezaměstnaností††
Vzdělání	0,164***	0,166***	-0,223***	-0,227***
Příjem (* 10 000 Kč)	0,162***	0,161***	--- ^a	--- ^a
Osoby soukromě podnikající	0,090***	0,091***	0,028	0,029
Pohlaví	0,055***	0,054***	-0,075	-0,075
Bydliště	0,025**	0,025***	0,007	0,005
Rodinný stav	-0,008	-0,006	-0,093*	-0,095
Poměr dospělých a dětí	0,112***	0,116***	0,228	0,220
Majetek	0,186***	0,187***	-0,142***	-0,141***
Podíl nepracujících důchodců	-0,050***	-0,032**	-0,884***	-0,903***
Období				
Předkrystalizační	0,020	-0,042*	-0,621***	-0,654***
Pokrystalizační	-0,055***	-0,064***	0,129	-0,061
Věk (referenční skupina 18-29)				
30-44	-0,019	-0,018	-0,236**	-0,314***
44-59	-0,029*	-0,058***	-0,610***	-0,681**
60 a více	0,033*	-0,022	-10,103***	-0,996***
Období * Věk				
30-44 * Předkrystalizační období	--- ^a	0,003	--- ^a	0,232
45-59 * Předkrystalizační období	--- ^a	0,044**	--- ^a	-0,158
60 a více * Předkrystalizační období	--- ^a	0,101***	--- ^a	-0,333
30-44 * Pokrystalizační období	--- ^a	-0,001	--- ^a	0,199
45-59 * Pokrystalizační období	--- ^a	0,027	--- ^a	0,573*
60 a více * Pokrystalizační období	--- ^a	-0,005	--- ^a	-0,192***
R ²	0,151	0,157	0,032	0,033

†) Standardizované koeficienty.

††) Logistická regrese: pseudo R² = model $\chi^2 / -2 \log$ of likelihood. Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].

*) p < 0,05

**) p < 0,01

***) p < 0,005

^a) Nezahrnutý do regrese.

Z druhého sloupce tabulky 2 zjišťujeme, že respondenti s vyšším vzděláním, vyšším příjmem a majetkem, dále podnikatelé, muži a respondenti z domácností s vyšším podílem ekonomicky aktivních členů lépe vycházeli s příjmem domácnosti. Naopak, nejhůře se hospodařilo nepracujícím důchodcům. Z hlediska jednotlivých fází transformace je statisticky významný koeficient $-0,064$ vystihující vliv druhé fáze reformy po roce 1997 v porovnání s druhou, kdy se schopnost vyjít s příjmem výrazně snížila. Statisticky významný je rovněž rozdíl mezi první a druhou fází. Druhý sloupec tabulky rovněž ukazuje, že příslušnost k věkové kategorii 44-59 snižuje schopnost vystačit s příjmem domácnosti ($-0,58$) ve srovnání s nejmladší referenční skupinou, což naopak nemůžeme říci o starších respondentech. Z proměnných popisujících interakci věku a období jsou významné koeficienty $0,044$ a $0,101$ naznačující, že respondenti ve věku nad 45 let zvládali ve srovnání s ostatními finanční management domácnosti v předkrystalizačním období lépe než v druhé fázi, nicméně poté již nedošlo k žádné změně.

Další dva sloupce tabulky 2 představují regresi, v níž závisle proměnnou je zkušenost s nezaměstnaností. Vynechali jsme zde proměnnou příjem, která může záviset na vysvětlované proměnné, ostatní vysvětlující proměnné jsou však stejné jako v předchozím případě. Podobně jsme také odhadovali regresi nejprve v menším okruhu proměnných a poté jsme přidali ještě veličiny popisující interakci věku a období. Výsledky logistické regrese ukazují, že zkušenost s nezaměstnaností je větší u mladších osob, přičemž s vyšším věkem zážitek nezaměstnanosti klesá. Tato skutečnost narostla po první transformační fázi, pro další období však už nejsou veličiny statisticky významné. Z odhadu společného efektu věku a období vyplývá, že nezaměstnanost se v postkrystalizačním období dotkla i skupiny 44-59 let, méně pak postihla osoby nad 60 let. O vlivu ostatních veličin můžeme říci, že zkušenost s nezaměstnaností se objevovala méně často u lidí vzdělanějších, žijících v manželském svazku, s větším majetkem a u důchodců.

Obavy z reformy

Analýza obav z reformy, resp. jejich absence je uvedena v tabulce 3. Obecně proměnné spokojenosti s reformami a pocitu jistoty po kontrole ostatních faktorů zaznamenávaly pokles s rostoucím věkem. Závislé proměnné označující absenci obav z reformy a pocitu jistoty v zaměstnání (resp. absenci obav z nezaměstnanosti) jsme vysvětlovali nejprve pomocí demografických veličin, věku a období transformace, ve druhém sloupci jsme pak kontrolovali interakci věku a období. Ve třetím sloupci, který nás hlavně zajímá, počítáme i s vlivem ekonomických zkušeností.

Tabulka 3. Obavy z reformem – regrese metodou OLS

Nezávisle proměnné	Pocit jistoty†	Pocit jistoty†	Pocit jistoty†	Neobává se nezaměstnanosti†	Neobává se nezaměstnanosti†	Neobává se nezaměstnanosti†
Vzdělání	0,149***	0,150***	0,089***	0,135***	0,139***	0,098***
Příjem (* 10 000 Kč)	0,076***	0,077***	0,036***	0,077***	0,073***	0,037***
Soukromý sektor	0,082***	0,081***	0,054***	0,123***	0,128***	0,103**
Pohlaví	0,064***	0,063***	0,045***	0,052***	0,052***	0,032**
Bydliště	0,004	0,004	-0,005	0,016	0,016	0,019
Rodinný stav	-0,020	-0,019	-0,013	-0,030**	-0,030**	-0,035***
Podíl dospělých a dětí	0,064***	0,066***	0,034***	0,033**	0,040**	0,020
Majetek	0,113***	0,113***	0,051***	0,079***	0,081***	0,045***
Podíl nepracujících důchodců	-0,031***	-0,023	-0,016	-0,226***	-0,185***	0,103***
Období						
Předkrystalizační	0,025**	-0,021	-0,003	0,093***	0,013	-0,033
Pokrystalizační	-0,167***	-0,172***	-0,153***	-0,064***	-0,136***	-0,147***
Věk (referenční skupina 18-29)						
30-44	-0,066***	-0,076***	-0,072***	0,029*	0,035*	-0,010
44-59	-0,107***	-0,128***	-0,110***	0,046**	0,020	-0,018
60 a více	-0,072***	-0,095***	-0,069***	0,196***	0,033	0,172***
Období * Věk						
30-44 * Předkrystalizační období	--- ^a	0,026	0,026	--- ^a	-0,017	0,013
45-59 * Předkrystalizační období	--- ^a	0,028	0,013	--- ^a	0,027	0,037**
60 a více * Předkrystalizační období	--- ^a	0,051***	0,016	--- ^a	0,213***	0,066***
30-44 * Pokrystalizační období	--- ^a	0,000	0,003	--- ^a	0,012	0,021
45-59 * Pokrystalizační období	--- ^a	0,025	0,020	--- ^a	0,031**	0,029
60 a více * Pokrystalizační období	--- ^a	-0,015	-0,019	--- ^a	0,121***	0,026
Schopnost vyjít s příjmem	--- ^a	--- ^a	0,333***	--- ^a	--- ^a	0,241***
Zkušenost s nezaměstnaností	--- ^a	--- ^a	-0,006	--- ^a	--- ^a	-0,108***
R ²	0,109	0,110	0,206	0,121	0,152	0,217

†) Standardizované koeficienty.

*) p < 0,05

**) p < 0,01

^a) Nezahrnutý v rovnici.

***) p < 0,005

Pokud respondent vychází s příjmy, zmenšuje to pochopitelně i jeho obavy z ekonomických reforem. Nicméně vztah mezi obavami a zkušeností s nezaměstnaností je slabý a statisticky nevýznamný. Z hlediska jednotlivých období se zdá, že obavy narostly v recesi po roce 1997, na druhé straně však koeficienty měřící interakci věku a času jsou statisticky nevýznamné. To indikuje, že po kontrole vlivu ostatních faktorů se pocit ekonomické jistoty u starších věkových skupin v jednotlivých transformačních obdobích neliší od pocitu jistoty u mladých respondentů. Pokud jde o vliv ostatních faktorů, větší pocit jistoty v České republice během transformace vykázali vzdělanější respondenti, lidé s vyšším příjmem a s větším majetkem, dále muži, dotazovaní s více aktivními členy v domácnosti a osoby samostatně výdělečně činné.

Tabulka 3 ukazuje rovněž souvislosti obav ze ztráty zaměstnání. Zatímco věk nad 60 let výrazně snižuje strach z nezaměstnanosti, ostatní věkové kategorie se od sebe neliší. Při vynechání některých veličin (první sloupec v druhé polovině tabulky 3) je však statistická významnost i těchto kategorií dosažena (všechny p mají hodnotu menší než 0,05). Z hlediska fází transformace zjišťujeme, že rozdíl v obavách mezi první a druhou fází není statisticky významný, po roce 1997 však obavy narostly. Odhady společného efektu věku a období ukazují, že na začátku transformace měli starší lidé větší starost o ztrátu zaměstnání než mladí, po počáteční euforii se však uvedený rozdíl ztrácí. Pokud respondent dobře vychází s rozpočtem, potom má také menší obavy ze ztráty zaměstnání a naopak. Respondenti, kteří už v minulosti nezaměstnaní byli, se bojí ztráty zaměstnání více. Vlivy vzdělání, příjmu, vlastnického sektoru, pohlaví, rodinného stavu, majetku a statusu nepracujícího důchodce jsou statisticky významné. Nezaměstnaností se neobávají lidé vzdělanější, s vyšším příjmem, samostatně pracující, muži, svobodní, lidé s větším majetkem a důchodci.

Podpora reform

Dále v analýze sledujeme vztah mezi věkem a podporou reform a ptáme se, zda jsou starší osoby vůči reformám rezervovanější a jak se jejich podpora mění se v průběhu transformace. V tabulce 4 uvádíme koeficienty z multinominální logistické regrese, v níž odhadujeme závislost preferovaného typu ekonomiky na věku a ostatních veličinách [Amemiya 1985, Fox 1997, Greene 1997, Long 1997]. Jako referenční varianta byla zvolena „sociálně tržní ekonomika“, s níž srovnáváme volbu „socialismu“ a „tržní ekonomiky“. V prvních dvou sloupcích jsou uvedeny výsledky regrese, v níž odhadujeme vliv demografických veličin věku a času, ve sloupci 3 a 4 pak kontrolujeme také interakci věku a období, ve sloupci navíc ještě 5 a 6 zkušenosti z transformace, absenci obav obecně a z nezaměstnanosti zvláště. Soustředíme se hlavně na poslední dva sloupce. Na rozdíl od logistické regrese v tabulce 3, v případě multinominální regrese koeficienty vyjadřují logaritmus rozdílu mezních dopadů a nejsou standardizované. Proto musíme být při porovnávání výsledků opatrní.

Tabulka 4. Podpora ekonomické reformě – logistická regrese

Nezávislé proměnné	Socialismus	Tržní ekonomika	Socialismus	Tržní ekonomika	Socialismus	Tržní ekonomika
Vzdělání	-0,557***	0,255***	-0,559***	0,256***	-0,546***	0,139***
Příjem (* 10 000 Kč)	-0,230***	0,065**	-0,229***	0,066***	-0,087	-0,003
Soukromý sektor	-0,424**	0,525***	-0,418**	0,523***	-0,387**	0,420***
Pohlaví	-0,018	0,185***	-0,014	0,184***	0,001	0,142***
Bydliště	-0,144***	0,015	-0,142***	0,015	-0,128**	0,010
Rodinný stav	0,032	-0,067***	0,031	-0,065**	0,012	-0,069
Poměr dospělých a dětí	-0,580**	0,278**	-0,580**	0,276***	-0,287*	-0,007
Majetek	-0,085***	0,080***	-0,086	0,080***	-0,057***	0,016
Podíl nepracujících důchodců	0,408**	-0,313***	0,420***	-0,316**	0,377	-0,306*
Období						
Předkrystalizační	-0,934***	0,765***	-0,240***	0,539***	0,155	0,675***
Pokrystalizační	0,103	-0,379***	-0,016	-0,406**	0,902***	-0,039
Věk (referenční skupina 18-29)						
30-44	0,356*	-0,319***	0,310	-0,373***	0,155***	-0,284**
44-59	0,930***	-0,579***	10,046***	-0,635***	0,902***	-0,464***
60 a více	0,990***	-0,539***	0,981***	-0,563***	10,167***	-0,566***
Období * Věk						
30-44 * Předkrystalizační období	---a	---a	-0,032	0,277	-0,062	0,186
45-59 * Předkrystalizační období	---a	---a	-10,212	0,368	-10,128	0,185
60 a více * Předkrystalizační období	---a	---a	-0,901	0,238	-10,008	-0,049
30-44 * Pokrystalizační období	---a	---a	0,263	0,110	0,528	0,130
45-59 * Pokrystalizační období	---a	---a	-0,295	0,007	0,079	-0,047
60 a více * Pokrystalizační období	---a	---a	0,308	-0,083	0,274	0,186
Schopnost vyjít s příjmem	---a	---a	---a	---a	-0,316***	0,181***
Zkušenost s nezaměstnaností	---a	---a	---a	---a	0,005	0,138
Pocit jistoty	---a	---a	---a	---a	-0,647***	0,707***
Neobává se nezaměstnanosti	---a	---a	---a	---a	-0,052	0,190***
R ²		0,159		0,160		0,256

Logistická regrese : pseudo R^2 = model χ^2 / -2 log of likelihood, Plně standardizované koeficienty [viz Long 1997: 70-71].*) $p < 0,05$ **) $p < 0,01$ ***) $p < 0,005$

*) Nezahrnuto v rovnici.

Koeficienty ve sloupcích 5 a 6 potvrzují, že osoby ze starších věkových skupin by více preferovaly socialismus oproti čisté tržní ekonomice. Ukazuje se také, že podpora tržní ekonomice byla silná v první fázi, po opadnutí euforie se však snížila a v dalším období zůstala relativně stabilní. Respondenti uváděli socialismus jako preferovanou volbu ekonomiky častěji po roce 1997. Interakce mezi věkem a jednotlivými fázemi transformace jsou nevýznamné, což naznačuje, že postojové změny proběhly v jednotlivých věkových skupinách rovnoměrně. I když starší lidé byli oproti mladším v podpoře tržní ekonomiky zdrženlivější, nemůžeme říci, že by tato jejich zdrženlivost v průběhu transformace narostla.

Respondenti s menšími problémy, jak vyjít s domácím rozpočtem, nevolili tak často socialistické uspořádání a preferovali spíše tržní ekonomiku, stejně jako dotázaní s menšími ekonomickými obavami. Minulá zkušenost s nezaměstnaností nevykazuje velký vliv na preference, s výjimkou souvislosti mezi jistotou zaměstnání a podporou tržní ekonomiky. Z dalších faktorů působí na preference očekávaným směrem charakteristiky vzdělání a vlastnického sektoru, které obě zvyšují pravděpodobnost volby tržní ekonomiky a snižují pravděpodobnost volby socialismu. Muži dávají přednost tržní ekonomice, lidé z venkova socialismu, nepracující důchodci deklarují menší podporu tržní ekonomice a majetní respondenti neupřednostňují socialismus před tržně sociální ekonomikou.

Závěr a diskuse

Ptali jsme se, zda jsou v České republice starší lidé rezervovanější v přístupu k tržní transformaci. Pokud ano, zajímali jsme se, zda je to způsobeno jejich horšími ekonomickými zkušenostmi a obavami z reformy a zda jejich rezervovanost v průběhu transformace narůstá. Na výzkumných datech jsme ukázali jasný vztah mezi věkem a ekonomickou zkušeností. Pokud nebereme v úvahu vliv dalších faktorů, pak starší osoby měly větší obtíže vyjít s příjmem domácnosti. Když kontrolujeme vliv ostatních veličin, pak po počáteční euforii se schopnost vyjít s příjmem domácnosti u nejstarší skupiny respondentů a kategorie 45-59 let snížila, a tak tomu zůstalo po celé zkoumané období. Společný vliv věku a transformačního období byl nevýznamný. Největší obtíže vyjít s příjmem uvedli podle očekávání nepracující důchodci spolu s respondenty s nižším vzděláním a z vícečetných domácností. Mladí dotázaní vykazovali největší zkušenost s nezaměstnaností. V pokrytizačním období po roce 1997 získávali více zkušeností s nezaměstnaností i lidé ve věku 45-59 let, ve stejné době se ale snížila nezaměstnanost nejstarších osob, které v recesi zřejmě více opouštěly pracovní sílu a odcházely do důchodu.

Před kontrolou vlivu dalších faktorů se zdá, že starší respondenti v České republice pociťovali méně jistoty, pokud jde o budoucí ekonomický vývoj. Když ale kontrolujeme vliv dalších proměnných (zejména schopnost vyjít s příjmem domácnosti), ukazuje se, že ve sledovaném období nebyl věk významnou determinantou pocitu jistoty, což dokazuje nízká hladina významnosti u proměnných zachycujících interakci věku a období. Obavy z nezaměstnanosti byly u starších lidí slabší než u mladých, důvodem je nicméně vysoké zastoupení důchodců v nejstarší věkové kategorii. Kromě tohoto zjištění jsme nenašli žádné významné rozdíly mezi různými věkovými skupinami související s obavami z nezaměstnanosti. Strach z nezaměstnanosti vzrostl v recesi po roce 1997, ale k tomuto nárůstu došlo u všech věkových kategorií. Demografické proměnné a většina ekonomických zkušeností působily na ekonomické obavy v očekávaném směru.

Starší dotázaní vyjadřovali obecně menší podporu ekonomickým reformám, to ale nesouviselo s jejich ekonomickými zkušenostmi a obavami. Nemůžeme ani říci, že by jejich podpora změnám v průběhu transformace klesala. Bez kontroly vlivu ostatních veličin se ukázalo, že starší lidé podporovali častěji socialismus a méně často tržní ekonomiku. Podobný výsledek ale dostáváme, i když kontrolujeme vliv dalších veličin. Ekonomické zkušenosti a obavy (spolu s demografickými faktory) nevysvětlují, proč měli starší respondenti rezervovanější postoj k reformám, proč častěji odmítali tržní ekonomiku a preferovali socialismus. Tento závěr platí pro celé sledované období, neboť koeficienty zachycující společný efekt věku a období jsou nevýznamné. Po počáteční euforii klesla podpora tržní ekonomiky a narostla podpora socialismu, avšak rovnoměrně ve všech věkových skupinách.

Získané ekonomické zkušenosti a vyjádřené obavy nevysvětlují tedy zdrženlivý postoj starší generace v České republice k ekonomickým reformám. Protože toto zjištění vyvrací Lipsetův závěr o vztahu mezi věkem a konzervativním postojem k reformám [Lipset 1963], je na místě otázka, proč tomu tak je. Vidíme za tím ten důvod, že starší lidé v České republice neměli v porovnání s mladšími nashromážděný větší majetek. Nejenže žádný významný vztah mezi věkem a majetkem nebyl potvrzen, ale starší respondenti naopak patřili mezi osoby s nejmenším bohatstvím. Avšak ani majetní respondenti ve vyšším věku nemuseli přechod k tržní ekonomice nutně chápat jako hrozbu pro své nashromážděné úspory. Jinými slovy, ekonomické zkušenosti a obavy se nezdaří být dostatečným vysvětlením vztahu mezi věkem a zdrženlivým postojem k reformám.

Důvody toho, proč starší Češi dávají přednost socialismu před tržní ekonomikou, bychom tedy mohli hledat v neekonomických faktorech, jejichž vliv však nemůžeme statisticky testovat. Fakt, že starší lidé patří do generace zakládající „socialistický sen“, dnes už zcela ztratil na významu, a proto starší lidé mohou být bez ohledu na své ekonomické zkušenosti skeptičtější k reformám. Ačkoliv vzpomínky na minulost jsou různé, starší generace byla déle vystavena vlivu socialistické ideologie, což mohlo způsobit, že se pak snáze smířila s komunistickým režimem [Hraba, Pechačová a Lorenz 1999]. Starší generace jasně chápe, že její sociální status klesá, protože v rychle se měnící společnosti je oceňováno především mládí a nový přístup ke světu práce. Také konzumní styl života prostupující současnou kulturou oslovuje především mladé lidi a nahrazuje české lidové tradice, které starý režim okázale podporoval, a kterých se především staří lidé dovolávají.

Dostupná data nám neumožnila rozlišit specifické vlivy příslušnosti k určité generaci, vliv historie a stárnutí. Nicméně můžeme tvrdit, že starší lidé měli opatrnější postoje k ekonomickým reformám než mladší respondenti. Tento rozdíl přetrvával po celé sledované období ekonomické transformace 1989 až 1998 a nemůžeme ho vysvětlit pomocí odlišných ekonomických zkušeností a obav. Jakkoli vztahy mezi věkem a postoji byly v řadě případů zřetelné, nemůžeme opomenout celkově slabou úroveň determinace postojů demografickými charakteristikami a ekonomickými zkušenostmi. V tom se naše zjištění neliší od jiných analýz postojů. Závěrem je rovněž třeba zmínit, že podpora reformám byla formulována jako názor na transformaci obecně. Připouštíme, že jiná definice, například rozlišující míru souhlasu s jednotlivými reformními kroky (například s restitucemi), by mohla vést k jinému výsledku.

Z angličtiny přeložila Petra Štěpánková

JOSEPH HRABA je profesorem sociologie na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují transformaci, její vliv na zdraví a etnické postoje v různých částech světa. Aktuálně publikuje v amerických, britských, českých a ruských časopisech.

REHAN MULLICK je výzkumným pracovníkem na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy zahrnují vzájemné vztahy mezi globalizací, socioekonomickým vývojem a etnickými konflikty. Jeho současný výzkum se soustřeďuje na sociální souvislosti globalizace a ekonomické transformace v České republice, na Ukrajině a v rozvíjejících se zemích obecně.

FREDERICK O. LORENZ je profesorem v oddělení sociologie Institutu pro sociální a behaviorální výzkum na Státní univerzitě v Iowě. Jeho výzkumné zájmy se zaměřují na vliv zločinu a delikvence a na různé aspekty změny v rámci moderní rodiny.

JIŘÍ VEČERNÍK je vědeckým pracovníkem v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se ekonomickou sociologií. V poslední době publikoval knihy *Občan a tržní ekonomika*. Příjmy, nerovnosti a postoje v České republice (1998) a pod jeho editorstvím vyšla *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998* (1998).

Literatura

Alwin, Duane F., Ronald L. Cohen, Theodore M. Newcomb 1991. *Political Attitudes Over the Life Span*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Amemiya, Takeshi 1985. *Advanced Econometrics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Atchley, R. 1997. *Social Forces of Aging*. Belmont, CA: Wadsworth.

Danigelis, Nicholas L., Stephen J. Cutler 1991. „Cohort Trends in Attitudes about Law and Order: Who's Leading the Conservative Wave?“ *Public Opinion Quarterly* 55: 24-49.

Fox, John 1997. *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Glenn, Norval D. 1974. „Aging and Conservatism.“ *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 415: 176-186.

Glenn, Norval D. 1980. „Values, Attitudes, and Beliefs.“ Pp. 596-640 in *Constancy and Change in Human Development*, ed. by Orville G. Brim, Jr., and Jerome Kagan. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Greene, William H. 1997. *Econometric Analysis, Third Edition*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Hagenaars, Jacques A. 1990. *Categorical Longitudinal Data*. Newbury Park, CA: Sage.

Hrabá, Joseph, Frederick O. Lorenz, Zdeňka Pechačová 1997. „Age and Depression in the Post-Communist Czech Republic.“ *Research on Aging* 19: 442-461.

Hrabá, Joseph, Allan L. McCutcheon, Jiří Večerník 1999. „Rural and Urban Differences in Economic Experience, Anxiety and Support for the Post-Communist Reforms in the Czech Republic.“ *Rural Sociology* 64: 439-463.

Hrabá, Joseph, Zdeňka Pechačová, Frederick O. Lorenz 1999. *Deset rodin po 10 letech, 1989-1999*. Praha: Academia.

Lipset, Seymour M. 1963. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday.

Long, J. Scott 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables: Analysis and Interpretation*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Matějů, Petr 1995. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 43-82.

Matějů, Petr 1996. „Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace: Vývoj v letech 1991-1995.“ Nepublikovaná práce. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

- Matějů, Petr, Nelson Lim 1995. „Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? The Case of the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 3: 117-136.
- Matějů, Petr, Blanka Řeháková 1996. „Education as a Strategy for Life Success in the Post Communist Transformation: The Case of the Czech Republic.“ *Comparative Education Review* 40: 158-176.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Róna-Tas, Ákos 1994. „The First Shall Be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism.“ *American Journal of Sociology* 100: 40-69.
- Sears, David O. 1981. „Life-Stage Effects on Attitude Change, Especially among the Elderly.“ Pp. 183-204 in *Aging: Social Change*, ed. by Sara B. Kiesler, James N. Morgan, and Valerie Kincaid Oppenheimer. New York: Academic Press.
- Staniszki, Jadwiga 1991. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Steckenrider, Janie S. 1996. „Political Attitudes and Behavior.“ Pp. 325-332 in *Encyclopedia of Gerontology: Age, Aging, and the Aged*, Vol. 2, ed. by James E. Birren. San Diego, CA: Academic Press.
- Stouffer, Samuel A. 1955. *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York: Doubleday.
- Szelényi, Iván, Eric Kostello 1996. „The Market Transition Debate: Toward a Synthesis?“ *American Journal of Sociology* 101: 1082-1096.
- Turnovec, F. (ed.) 1998. *Czech Republic: The Year of Crises 1997*. Prague: Center for Economic Research and Graduate Education.
- Večerník, Jiří. 1996a. „Income in Central Europe: Distributions, Patterns, and Perceptions.“ Prepared for the Institute Economics/Institute of Fiscal Studies Workshop in Prague.
- Večerník, Jiří 1996b. *Markets and People: The Czech Reform Experience in Comparative Perspective*. Aldershot (UK): Avebury.
- Večerník, Jiří (ed.) 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Walder, Andrew G. 1996. „Markets and Inequality in Transitional Economies: Toward Testable Theories.“ *American Journal of Sociology* 101(4): 1060-1073.
- Zhou, Xueguang 2000. „Economic Transformation and Income Inequality in Urban China: Evidence from Panel Data.“ *American Journal of Sociology* 105(4): 1135-1174.

Výzkum poslanců a senátorů Parlamentu ČR

Technické informace o výzkumu

ADÉLA SEIDLOVÁ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Research on Deputies and Senators in the Parliament of the Czech Republic

Technical Information about the Research

Abstract: The article offers a detailed technical description of the research on the deputies and senators in the Czech Parliament that has been conducted since 1993 by the 'Political Sociology' research team at the Institute of Sociology in Prague. The article deals in detail with the circumstances surrounding the fieldwork data collection, and it provides an analysis of the collected data according to the structure and party affiliations of the deputies and senators. The main theme of the article is the representative level of the research on deputies and senators in an international comparison, and consequently the interpretative potential of this type of data (small target populations, specific respondent samples).

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 3: 359-368)

Výzkum poslanců a senátorů Parlamentu České republiky, obsahující charakteristiky souboru zastupitelů, jejich postoje a hodnocení různých parlamentních reálií v jednotlivých volebních obdobích parlamentu, je nezastupitelným tématem pro analýzy parlamentu i modelu demokracie, který je parlamentním fungováním tvarován. Výzkum poslanců a senátorů poskytuje klíč k interpretaci a explikaci řady otázek fungování parlamentu, které na první pohled nebo z jiných aspektů, např. právního, ekonomického, procedurálního apod. zdánlivě s naším „personálním“ tématem vůbec nesouvisí. Jestli však pro historii platí, že dějiny se nedějí, ale dělají, a že je vždy dělají určití lidé určitým způsobem, platí to i pro fungování parlamentu a jeho rozhodování či nerozhodování některých záležitostí. Znalost lidí, kteří jako parlament fungovali, znalost parametrů, podle kterých pracovali a rozhodovali se, je klíčem, který může otevírat a řešit témata a problémy jinak neřešitelné a nevysvětlitelné. Poslouží i analýzám parlamentu, které v budoucnu teprve vzniknou.

Údaje získané tímto typem výzkumů nelze získat ani zpětně rekonstruovat z archívů, tisku či paměti. Nepodaří-li se vyšetřit soubor poslanců jednotlivého funkčního období parlamentu dříve, než se poslanci po skončení svého mandátu rozejdou, mizí tyto údaje nenávratně v čas. K tomu, aby data takového typu výzkumu (malé soubory, specifické náplně šetřených položek) „promluvila“, je nezbytně třeba srovnání v časové řadě domácích parlamentů a současně srovnání s jinými parlamenty tak, jak postupuje např. D. Herzog a H. Rebensdorf [Herzog et al. 1990, 1993], W. Patzelt [Patzelt 1996] nebo U. Liebert [Liebert 1995].

Podle přizpůsobeného dotazníku užívaného v zahraničí byl první výzkum poslanců Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR uskutečněn týmem „Sociologie politiky“ (dříve „Změna politického systému“) vedeným Doc. PhDr. Lubomírem Broklem v březnu 1993

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Adéla Seidlová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail seidlova@soc.cas.cz

na souboru poslanců prvního Parlamentu České republiky i poslanců Národní rady Slovenské republiky, druhá etapa výzkumu proběhla v roce 1996 na souboru poslanců PS PČR, třetí etapa v roce 1998 na souboru poslanců PS PČR. Zatím poslední, čtvrtá etapa tohoto výzkumu proběhla v roce 2000 a šetření se uskutečnilo jak v Poslanecké sněmovně, tak i v Senátu PČR.¹

Tematizace výzkumu

Interview s poslanci a senátory probíhala formou standardizovaného rozhovoru na základě dotazníku prováděného s tazateli v prostorách Parlamentu ČR v průběhu schůze sněmovny, každé interview trvalo zhruba hodinu. Rozhovor mohl být v určitých místech (na konci jednotlivých tematických bloků) přerušen. Použitý dotazník obsahuje jak otázky otevřené, polouzavřené a uzavřené, tak i baterie otázek. Všechny postřehy respondentů, které s tématem souvisely, ale nebyly pokryty rozsahem standardizovaného rozhovoru, byly tazateli ihned zaznamenávány do záznamových listů. V průběhu interview byly používány nabídkové karty. Dotazník je sestaven tak, aby do něj mohl poslanec v průběhu rozhovoru nahlížet a někteří poslanci této možnosti využívali, většinou ale dali přednost používání nabídkových karet.

V první fázi šetření poslanců v roce 1993 byl poprvé použit dotazník převzatý z výzkumu poslanců holandského parlamentu, který vycházel z výzkumu poslanců německého Bundestagu provedeného na přelomu let 1988 a 1989 [Herzog et al. 1990]. Dotazník byl upraven pro české prostředí a v této první etapě byl v praxi ověřen. Získané poznatky z tohoto šetření byly zapracovány do další etapy výzkumu, jehož terénní práce proběhly na jaře roku 1996 [Brokl, Mansfeldová a Kroupa 1998]. Po tomto dvojím ověření používaných nástrojů zůstává základ dotazníku dále nezměněn i pro použití v dalších etapách, obměňuje se již pouze asi 20 % otázek (jedná se zejména o nové tematické bloky).

Interview je členěno do těchto základních tematických bloků:

- hodnocení významu a plnění jednotlivých funkcí a činností parlamentu jako celku a zvláště Senátu;
- zdroje informací a kontaktů pro práci poslance/senátora;
- proces rozhodování a vlivy na rozhodování v rámci poslaneckého/senátorského klubu, fungování klubu;
- vlivy na rozhodování poslance/senátora;
- vztah vláda – parlament, ovlivňování vládní politiky;
- kontakty s voliči, jejich četnost a témata styku s nimi;
- názor na různé možnosti účasti občanů na politice;
- ovlivňování poslanců/senátorů politickými stranami a jejich funkcionáři;
- názory na postavení Senátu v ústavním systému ČR;

¹) V roce 1993 projekt financovala GA ČR ve spolupráci s Center for Electoral Studies, University of Amsterdam. V roce 1996 byl výzkum financován grantem GA ČR č. 403/96/0388 ve spolupráci s East Carolina University v Greenville a Karlovou univerzitou. V roce 1998 projekt financoval Sociologický ústav AV ČR. Výzkum poslanců v roce 2000 byl financován grantem GA ČR č. 407/00/0747, výzkum Senátu v roce 2000 grantem GA AV ČR reg. č. S7027003.

- názory na pravomoci prezidenta a postavení vyšších územních samosprávných celků v ústavním systému ČR;
- problematika přistoupení ČR do EU, projednávání a schvalování legislativy a informování občanů;
- kariérní vývoj a plány poslance/senátora.

Průběh terénních prací výzkumu poslanců a senátorů v letech 1998 a 2000

Terénní práce výzkumu třetí etapy proběhly na konci druhého funkčního období Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v dubnu 1998 v průběhu 23. a 24. schůze PSP ČR (14.-17. 4. 1998), několik posledních interview bylo provedeno také v květnu na 25. schůzi PSP ČR. Protože jednání, které v průběhu schůze sněmovny probíhá, ovlivňuje jak ochotu poslanců zúčastnit se výzkumu, tak i jejich momentální stanoviska k některým problémům, uvedu u každého výzkumu krátký souhrn ze zasedání. V průběhu 23. schůze poslanci projednávali zákon o právu na informace o životním prostředí a novely zákonů o převodu majetku státu, o investičních společnostech a fondech a novely občanského zákoníku a občanského soudního řádu. Jednání 24. schůze bylo věnováno jedinému bodu, a to projednávání souhlasu vstupu České republiky do NATO.

Terénní práce prováděla firma Sofres-Factum. Návratnost byla oproti výsledkům našich dřívějších i obdobných zahraničních výzkumů vysoká.² Díky převážně kladnému postoji poslanců k výzkumu se podařilo zastihnout 161 poslanců, tj. 80,5 %. Vzhledem k nižší účasti poslanců některých poslaneckých klubů, zejména ODA, KDU-ČSL a ODS (poslanci, u nichž došlo k souběhu funkcí poslance a ministra a nemohli se tedy z nedostatku času zúčastnit; jednalo se zejména o poslance stran KDU-ČSL, US a ODA, které byly v době výzkumu stranami vládní koalice) a SPR-RSČ,³ můžeme předpokládat, že výsledný obraz získaný šetřením se od skutečného obrazu sněmovny zřejmě v určitém směru liší. Toto je obecný problém výzkumů parlamentů, v konkrétním případě je možné na základě charakteristik (klub, funkce) poslanců, kteří se výzkumu nezúčastnili, odhadnout, jaký vliv jejich neúčast na výsledném datovém souboru mohla mít.

Terénní práce čtvrté etapy výzkumu poslanců proběhly v Poslanecké sněmovně v průběhu 26. schůze PS PČR (27. 6.-11. 7. 2000). V průběhu této schůze projednávali poslanci ve třetím čtení novely zákonů o cenných papírech, dluhopisech, zaměstnanosti, ochraně utajovaných skutečností, dani silniční a o účetnictví a zákony o informačních systémech veřejné správy a o matrikách. Po vrácení Senátem bylo projednáno 6 zákonů a novel zákonů, které byly schváleny ve znění schváleném Senátem. Současně se během této schůze projednávala zpráva vlády o řešení situace v Investiční a poštovní bance a PS svým rozhodnutím zřídila vyšetřovací komisi pro objasnění rozhodování státu v IPB od doby jejího vzniku do uvalení nucené správy a jejího prodeje ČSOB. Byla také zřízena stálá komise Poslanecké sněmovny pro bankovníctví. Poslanci schválili nové členy Rady ČR pro rozhlasové a televizní vysílání. Další ostře sledovanou otázkou v této době bylo

²) Ve výzkumu poslanců PSP ČR v roce 1993 to bylo 68 %, v roce 1996 73 %. Srovnatelný výzkum poslanců německého Bundestagu z přelomu let 1988/89 měl návratnost 63,4 % [Herzog et al. 1990: 15].

³) V době výzkumu probíhala v tisku lavina zpráv o způsobu financování této strany. Předpokládané extremistické názory členů tohoto klubu by měly v celém datovém souboru jistou statistickou váhu.

projednávání zákona o volbách do Parlamentu ČR a zákona o sdružování v politických stranách a v politických hnutích v Senátu.

Tabulka 1. Návratnost třetí etapy

	Počet provedených rozhovorů	Celkem poslanců v klubu
ODS	36	38
US	24	29
ODA	6	13
KDU-ČSL	15	18
ČSSD	55	58
KSČM	21	22
SPR-RSČ	0	18
Nezařazený	4	4
Celkem	161	200

Zdroj: Výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR [Parlament... 1996].

Šetření provádělo 15 tazatelů, z nich 3 byli členové řešitelského týmu, 6 spolupracovníci Sociologického ústavu a 6 tazatelek firmy General Marketing, které byly pro tento výzkum rozsáhle proškoleny. Tato firma také kódovala a vkládala data. Tazatelé kontaktovali všechny poslance, z celkového počtu 200 se jich 21 odmítlo výzkumu zúčastnit. Pouze malá část poslanců se odmítla zapojit do výzkumu *a priori*, většina poslanců až s provedením interview v zásadě souhlasili, nebyli si schopni vyčlenit pro jeho provedení čas. Bylo tedy provedeno 179 interview, tj. 89,5 % základního souboru. Tato interview byla uskutečněna v následující struktuře:

Tabulka 2. Návratnost ve čtvrté etapě

	Počet provedených rozhovorů	Celkem poslanců v klubu
ODS	56	63
US	17	18
KDU-ČSL	18	20
ČSSD	65	74
KSČM	22	24
Nezařazený	1	1
Celkem	179	200

Zdroj: Výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR [Parlament... 1998].

Terénní práce v Senátu proběhly na říjnové 22. schůzi Senátu ve dnech 19.-26.10. 2000. Během této schůze byli navrženi kandidáti Senátu na funkci veřejného ochránce práv a jeho zástupce a byl schválen jeden zákon a tři novely zákonů, mj. novela tzv. „lustračního“ zákona,⁴ Senát vyslovil vůli se nezabývat 6 zákony a novelami zákonů a 4 zákony a novely zákonů byly vráceny Poslanecké sněmovně (ústavní zákon o referendu a novely zákonů o veřejném zdravotním pojištění, o bankách a Vězeňské službě a justiční stráží ČR).

⁴) Zákon č. 451/1991 Sb., kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích.

Rozhovory vedlo 10 tazatelů, kteří měli současně zkušenost z předchozího výzkumu poslanců provedeného v červenci téhož roku. Tazatelé kontaktovali 80 senátorů (1 senátor nebyl na schůzi Senátu vůbec přítomen a věnoval se své předvolební kampani), v 7 případech nebylo interview uskutečněno (ve dvou případech se senátoři *a priori* odmítli výzkumu zúčastnit), podařilo se tedy uskutečnit 73 rozhovorů, tj. 90,1 % základního souboru. Struktura získaného vzorku podle příslušnosti k senátorskému klubu byla následující:

Tabulka 3. Senátoři podle senátorských klubů

Senátorský klub	Počet provedených rozhovorů	Celkem senátorů v klubu
ODS	24	24
US-ODA	11	11
KDU-ČSL	16	17
ČSSD	16	23
Nezařazení	6	6
Celkem	73	81

Zdroj: Výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR [Parlament... 1999].

Reprezentativnost zkoumaného vzorku

Pro další práci s daty jsme potřebovali vědět, nakolik je možné považovat data získaná výzkumem poslanců a senátorů za reprezentativní, budeme porovnávat získaný vzorek respondentů se základním souborem všech poslanců a senátorů. V souladu se standardními postupy, používanými ke zjištění reprezentativnosti u podobných specifických souborů,⁵ budou sledovány tyto ukazatele:

1. příslušnost k poslaneckému/senátorskému klubu;
2. sociální a demografická kritéria: nejvyšší ukončené vzdělání, věk a pohlaví;
3. dřívější zkušenost poslance/senátora z nejvyššího zastupitelského orgánu.

Popis souboru poslanců a senátorů nejvyšších zastupitelských sborů volebních období od roku 1986 podle těchto kritérií byl publikován již dříve [Seidlová 1999]. Pro určení míry reprezentativnosti použijeme tzv. „Duncan Index of Dissimilarity“,⁶ který je použit také při určení reprezentativnosti výsledků šetření poslanců německého Bundestagu na přelomu let 1988 a 1989 a výzkumu členů Evropského parlamentu a členů jedenácti národních parlamentů zemí EU [Wessels 1999].

Příslušnost k poslaneckému/senátorskému klubu (ad 1) jsme popsali v předcházející části textu při popisu průběhu terénních prací, viz tabulky 1, 2 a 3.

Sociální a demografická kritéria (ad 2) jsou: nejvyšší ukončené vzdělání, věk a pohlaví. Rozdělení poslanců a senátorů podle pohlaví ve výzkumech a ve sněmovnách je uvedeno v tabulce 4.

⁵ Shodná kritéria reprezentativnosti výzkumu poslanců používají autoři německého výzkumu poslanců Bundestagu [Herzog et al. 1990: 15-16].

⁶ $D = (\sigma_{g1}/G_1 - \sigma_{g2}/G_2) * 100$,

where g_1 , g_2 = residents of racial categories 1 and 2 in areal unit i ,

and G_1 and G_2 are the total populations for each group in the larger study area." [Duncan a Duncan 1955]

Tabulka 4. Pohlaví poslanců a senátorů

	PSP IV/98	Výzkum IV/98	PSP VI/00	Výzkum VI/00	Senát X/00	Výzkum X/00
počet mužů	170	137	170	152	72	64
počet mužů (v %)	85,0	85,1	85,0	84,9	88,9	87,7
počet žen	30	24	30	27	9	9
počet žen (v %)	15,0	14,9	15,0	15,1	11,1	12,3

Zdroj: Archív Parliamentary DICE a výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR.

Nejvyšším ukončeným vzděláním budeme pro potřeby této stati rozumět, zda respondent absolvoval nebo neabsolvoval vysokou školu. Součástí výzkumu poslanců je samozřejmě také zjištění nejvyššího ukončeného vzdělání respondenta (základní, vyučen, střední škola bez maturity, vyučení s maturitou, střední škola s maturitou, vysokoškolské vzdělání a vědecká hodnost), ovšem tyto informace získáme pouze od respondentů výzkumu, od ostatních poslanců a senátorů je zjistit nemůžeme.

Tabulka 5. Počet poslanců a senátorů s vysokoškolským titulem a bez něj

	PSP IV/98	Výzkum IV/98	PSP VI/00	Výzkum VI/00	Senát X/00	Výzkum X/00
S VŠ titulem	150	131	146	137	61	59
v %	75,0	81,4	73,0	76,5	75,3	80,8
Bez titulu	50	30	54	42	20	14
v %	25,0	18,6	27,0	23,5	24,7	19,2

Zdroj: Archív Parliamentary DICE a výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR.

Poslední sledovanou demografickou charakteristikou je věk poslanců/senátorů dosažený v kalendářním roce výzkumu. Protože při sledování reprezentativnosti výběru u jednotlivých poslaneckých/senátorských klubů se jedná někdy pouze o jedince, použijeme pro srovnatelnost s výzkumem německých poslanců čtyřstupňovou klasifikaci, a to věk do 34 let, 35-44 let, 45-54 let a 55 let a více. Pro velikost našich základních souborů je ale i tato klasifikace příliš podrobná, zejména u nejmladších věkových skupin. Rozdělení poslanců a senátorů podle věkových skupin nalezneme v tabulce 6.

Tabulka 6. Poslanci a senátoři kategorizováni podle věku

	PSP IV/98	Výzkum IV/98	PSP VI/00	Výzkum VI/00	Senát X/00	Výzkum X/00
Do 34 let	26	17	17	15	0	0
35-44 let	45	40	51	47	4	4
45-54 let	84	66	84	74	37	35
55 let a více	45	38	48	43	40	34
Celkem	200	161	200	179	81	73

Zdroj: Archív Parliamentary DICE a výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR.

Předchozí zkušenost v nejvyšším zastupitelském sboru (ad 3) nebudeme pro účel zjištění reprezentativnosti zkoumaného vzorku poslanců a senátorů sledovat v celé její historické úplnosti, tzn. do kterého zastupitelského sboru byl respondent zvolen poprvé a kolik funkčních období již ve funkci poslance/senátora působil, protože četnosti těchto skupin jsou příliš nízké, omezíme se pouze na to, zda byl respondent již dříve poslancem/senátorem, či zda je ve sledovaném volebním období poslancem/senátorem poprvé.

Tabulka 7. Předchozí zkušenost poslanců a senátorů v nejvyšším zákonodárném orgánu

	PSP IV/98	Výzkum IV/98	PSP VI/00	Výzkum VI/00	Senát X/00	Výzkum X/00
S předchozí zkušeností	102	88	110	99	71	65
v %	51,0	54,7	55,0	55,3	87,7	89,0
Bez zkušenosti	98	73	90	80	10	8
v %	49,0	45,3	45,0	44,7	12,3	11,0
Zdroj:	Archív Parliamentary DICe a výzkumy poslanců parlamentu SoÚ AV ČR.					

Z výše uvedených údajů vyčíslíme hodnoty Duncanových indexů disimilarity pro každé sledované volební období a sněmovny zvlášť, souhrnně za celou sněmovnu i zvlášť za každý poslanecký/senátorský klub. Hodnoty těchto indexů jsou uvedeny v tabulce 8. Duncanův index disimilarity vyjadřuje procentně, nakolik je získaný vzorek respondentů odlišný od základního souboru všech poslanců/senátorů.

Souhrnně za celý datový soubor jsou všechny tři české soubory v porovnání s výzkumem poslanců německého Bundestagu vysoce reprezentativní a to i přesto, že poslanců PS PČR je 200, senátorů Senátu PČR je 81 a poslanců Bundestagu bylo v době výzkumu 519 [Herzog et al. 1990: 15]. Také hodnoty indexů pro každý poslanecký/senátorský klub zvlášť ukazují, že pro všechny poslanecké/senátorské kluby jsou s výjimkou poslaneckého klubu SPR-RSČ ve druhém volebním období PS⁷ a výsledky všech tří českých výzkumů reprezentativní i za každý poslanecký/senátorský klub zvlášť, u dvou klubů (poslanecký klub ODA ve druhém volebním období PS, senátorského klubu ČSSD) je reprezentativnost poněkud nižší, ale stále dostatečná.

7) Poslanecký klub SPR-RSČ se výzkumu vůbec nezúčastnil, což se projevilo na poněkud nižších hodnotách indexů disimilarity za celý datový soubor získaný v třetí vlně výzkumu, než tomu je u souborů ostatních. Pokud bychom určovali index disimilarity pouze za zbytek sněmovny, došli bychom k mnohem lepším výsledkům: index disimilarity podle pohlaví 1,2, vzdělání 0,3, předchozí zkušenosti 2,5 a věku 0,7.

Tabulka 8. Index disimilarity

Sněmovna	Poslanecký klub	Pohlaví	Vzdělání	Předchozí zkušenost	Věk
1988-89 Bundestag	3,8	0,0	4,9	6,1	2,4
1998 PS	2,9	0,1	4,4	0,3	1,7
2000 PS	0,3	0,1	1,4	1,7	0,4
2000 Senát	2,6	1,2	3,0	1,4	1,4
1988-89 Bundestag kluby	CDU	1,1	7,8	9,3	4,0
	CSU	1,9	15,4	16,0	18,1
	SPD	0,3	4,7	5,4	4,1
	FDP	4,2	14,6	18,8	8,0
	Zelení	7,1	6,9	3,9	12,9
1998 PS kluby	ČSSD	0,9	0,2	2,0	0,7
	KDU-ČSL	1,1	1,1	5,6	2,8
	KSČM	1,1	0,6	1,7	1,3
	ODA	8,3	16,7	8,3	12,5
	ODS	0,3	1,5	1,8	1,1
	SPR-RSČ	100,0	100,0	100,0	100,0
	US	4,2	5,8	2,5	4,6
	Nezařazení	0,0	0,0	0,0	0,0
2000 PS kluby	ČSSD	0,5	3,9	2,6	0,8
	KDU-ČSL	1,7	1,7	3,9	3,1
	KSČM	2,3	1,1	1,9	0,8
	ODS	2,2	1,4	0,6	0,5
	US	0,7	1,6	2,0	1,6
	Nezařazení	0,0	0,0	0,0	0,0
2000 Senát kluby	ČSSD	1,9	7,6	8,7	4,5
	KDU-ČSL	0,4	1,1	1,1	1,3
	ODS	0,0	0,0	0,0	0,0
	US-ODA	0,0	0,0	0,0	0,0
	Nezařazení	0,0	0,0	0,0	0,0

Zdroj: Archív Parliamentary DICe; [Herzog et al. 1990: 17].

Závěrem

Reprezentativnost výzkumů poslanců a senátorů je otázkou, o které je často diskutováno a možná reprezentativnost výzkumů tohoto typu (malý datový soubor čítající desítky případů) je zpochybňována. „Duncan Index of Dissimilarity“ je tím nástrojem, který dokáže porovnat míru reprezentativnosti takto získaných malých datových souborů, a proto je zejména ve výzkumech poslanců v zahraniční pro tento účel často používán. Díky tomuto indexu je možné zjistit všechny „slabé stránky“ získaných dat a vyvarovat se posléze při jejich interpretaci sporným místům. Index také ukazuje, kdy je možné bez výhrad použít druhé stupně třídění pro jednotlivé poslanecké/senátorské kluby.

Dalším stupněm ve využití informací, které nám index disimilarity poskytuje, by bylo možné zvážení získaného datového souboru podle sledovaných charakteristik (věk, pohlaví, nejvyšší ukončené vzdělání a respondentova předchozí zkušenost ze zastupitelského sboru). V literatuře jsme na podobný přístup nenarazili, bylo by proto třeba nejprve

ověřit opodstatněnost a užitečnost tohoto kroku, případně analyzovat vliv, který by mělo zvážení datového souboru získaného šetřením této specifické skupiny respondentů (malý základní soubor specifických vlastností) na získané výsledky.

Data získaná výzkumem poslanců a senátorů ve třetí a čtvrté etapě v letech 1998 a 2000, který provedl tým „Sociologie politiky“ při Sociologickém ústavu AV ČR, jsou jako celek ve srovnání se souborem poslanců německého Bundestagu reprezentativnější, pro podrobnější třídění při interpretaci těchto dat v rámci poslaneckých/senátorských klubů je jejich reprezentativnost poněkud omezená (sníženou reprezentativnost vykazoval poslanecký klub ODA ve třetí etapě výzkumu a senátorský klub ČSSD ve čtvrté etapě výzkumu poslanců a senátorů). Stejně tak je třeba při interpretaci dat druhého volebního období Poslanecké sněmovny PČR (třetí etapa výzkumu) brát zřetel na skutečnost, že výzkumu se neúčastnili všichni poslanci poslaneckého klubu SPR-RSČ.

Nový použitý modul výzkumu, blok otázek týkající se vztahu poslanců a senátorů k Senátu a názoru na jeho postavení v ústavním systému ČR, se ukázal být pro poslance a senátory tak atraktivní, že byl na jejich přání uskutečněn dne 14. 6. 2001 na půdě Parlamentu ČR seminář, který poslance a senátory a samozřejmě také širší odbornou veřejnost seznámil se zjištěnými výsledky. Tento modul bude i nadále používán v případných následujících etapách výzkumu postojů poslanců a senátorů.

Výzkumný tým „Sociologie politiky“ již také pro poslance, senátory, širokou odbornou veřejnost, studenty i novináře připravil seminář „Poslanci, senátoři a vstup ČR do EU“, na kterém byly prezentovány ne jenom výsledky výzkumu poslanců a senátorů týkající se přistoupení ČR do EU, projednávání a schvalování legislativy a informování občanů o této problematice. Na semináři byly také představeny výsledky výzkumů veřejného mínění provedeného firmou Taylor Nelson – Sofres Factum, činnost Odboru komunikační strategie Ministerstva zahraničních věcí a výsledky postojového výzkumu českých a slovenských poslanců. Z příspěvků přednesených na semináři a několika statí dalších účastníků semináře bude sestaven sborník. Další témata obsažená v dotazníku jsou průběžně prezentována na konferencích, seminářích Sociologického ústavu AV ČR a vycházejí v domácích i zahraničních odborných publikacích.

ADÉLA SEIDLOVÁ absolvovala na Vysoké škole ekonomické v Praze, kde dále v oboru politologie pokračuje doktorským studiem. Od roku 1998 pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, od letoška je vedoucí týmu „Výzkum veřejného mínění“. Je členkou výboru České společnosti pro politické vědy.

Literatura

- Brokl, L., Z. Mansfeldová, A. Kroupa 1998. *Poslanci prvního českého parlamentu (1992-96)*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Duncan, O., B. Duncan 1955. „A Methodological Analysis of Segregation Indices.“ *American Sociological Review* 20: 210-217.
- Herzog, D., H. Rebenstorf, C. Werner, B. Wessels 1990. *Abgeordnete und Bürger*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Herzog D., H. Rebenstorf, C. Werner, B. Wessels 1993. *Parlament und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Liebert, Ulrike 1995. *Modelle demokratischer Konsolidierung, Parlamente und organisierte Interessen in der Bundesrepublik Deutschland, Italien und Spanien 1948-1990*. Opladen: Leske und Budrich.

- Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna, 2. volební období.* 1996. Praha: PČR.
- Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna, 3. volební období.* 1998. Praha: PČR.
- Parlament České republiky, Senát, 2. funkční období.* 1999. Praha: PČR.
- Patzelt, Werner J. 1996. „Deutschlands Abgeordnete: Profil eines Berufsstands, der weit besser ist als sein Ruf.“ *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Heft 3: 462-502.
- Seidlová, A. 1999. „Poslanci Parlamentu České republiky – deskripce podle základních demografických znaků.“ *Data & Fakta*, No. 10.
- Wessels, B. 1999. „Political Representation and Political Integration in Europe: Is it possible to square the circle?“ *European Integration online Papers (EIoP)* 3(9): <http://eiop.or.at/eiop/texte/1999-009a.htm>.

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

najdete na <http://datafakta.soc.cas.cz/>

Jiří Večerník, Petr Matějů: Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999

Praha, Academia 1998, 363 s.

Tým pražských a brněnských sociologů koordinovaný Petrem Matějům předložil v edici Jiřího Večerníka zprávu o proměnách české společnosti v prvním desetiletí její transformace opatřenou úvodem známého politologa Jacquesa Rupnika. Paralelně k českému vydání vyšla i verze anglická, čímž se zpráva stává dostupnou i pro mezinárodní vědeckou komunitu.

Kapitoly zpracované různými příslušníky týmu podávají přehled o dopadu privatizace hospodářství a demokratizace společnosti na trh práce, školství a rodinu, na utváření sociální nerovnosti, stratifikace a sociální politiky, na vytváření spektra politických postojů jakož i akceptaci polistopadových reforem. Výsledky jednotlivých šetření jsou povětšinou srovnávány s daty odpovídajícího vývoje v ostatních postsocialistických zemích i v západních společnostech, takže čtenář získává přehled o pozici české společnosti v mezinárodním kontextu. Ačkoliv se zpráva sama pohybuje na vysoké odborné úrovni, jsou její výsledky prezentovány jazykem přístupným i neodborníkům. Autoři pečlivě dbají na to, aby srozumitelně definovali jak použité nástroje sociologického měření, tak i teoretické koncepty, v jejichž rámci nalezená data mohou být interpretována. „Zpráva“ má takto skoro učebnicový charakter, a je tedy také výrazem demokratizace vědy ve smyslu zpřístupňování jejích výsledků široké veřejnosti. Kromě informačních účelů sleduje „Zpráva“ ještě i jiné, ctižádostivější. Autoři zaprvé hodlají poukázat na vzájemné souvislosti jednotlivých rovin a jevů transformace a vytvořit tak komplexní obraz české společnosti. Zadruhé sledují cíle politicko-programatické tým, že se snaží vyvodit ze svých analýz koncepty pro politické jednání.

Jaký obraz české společnosti poskytuje „Zpráva“ čtenářům? Předně ukazuje, že česká společnost se stala kapitalistickou, z čehož jí vyplývají problémy, které nyní sdílí s většinou tržně orientovaných společností, nacházejících se pod tlakem globalizace v procesu deregulační transformace. Nezaměstnanost, růst sociální nerovnosti, hrozící reálný pokles životní úrovně nižších vrstev obyvatelstva na straně jedné a

nutnost omezení státních zásahů do ekonomiky na straně druhé jsou dilemata, před nimiž stojí i země Evropské unie. Totéž platí i pro problémy, vyplývající ze změn v demografické struktuře, tj. ze stárnutí společnosti a nízké natality, jakož i pro nutnost zvyšování kvalifikace mladé populace, vyžadující rovněž reformy vysokého školství v celé Evropě. Druhá otázka je ovšem, jak je česká společnost svým dosavadním vývojem na řešení těchto problémů připravena. Zde „Zpráva“ ukazuje, že představa krátké a radikální, dnes již skoro ukončené transformace panující v prvních letech po sametové revoluci, byla klamná. Skutečnost dala bohužel za pravdu skeptikům, kteří poukazovali na to, že české prvenství v transformačním procesu je jen zdánlivým, jsouc založeno na nepřehledných majetkových strukturách a netržně jednajícím managementu. Je tedy třeba očekávat druhou vlnu transformace, v níž dosavadní „státní“ kapitalismus bude nahrazen tržním, kde doposud ještě „přebytečně“ zaměstnaní budou uvolněni a kde vzrůst sociální nerovnosti a statusových inkonzistencí může nabyt rozměru značně delegitimujících. Tendence tohoto vývoje se ve světle „Zpráv“ začínají rýsovat od roku 1995, nejpozději pak masivně narůstající nezaměstnanost od roku 1998. Tomu odpovídá i klesající akceptace reforem obyvatelstvem. Česká společnost tedy zřejmě propásla první roky, kdy akceptace reforem a přechodných nedostatků byla vysoká, a vstupuje do stadia, kdy budou sice další zářezy do sociální sítě a životní úrovně nutné, kdy ale souhlas s tímto reformním směrem citelně klesá. Formulováno pojmy z Przeworského *Democracy and Market* se česká společnost nacházela ve víře, že úspěšně zvládá transformaci šokovou, zatímco pod pláštěm šokové rétoriky procházela transformací graduální, jejíž následky jsou nyní zřejmé.

Znamená to, že dosavadní průběh sociálních změn v republice byl převážně negativní? Navzdory svému oprávněně kritickému trendu poskytuje „Zpráva“ dostatek dat a informací, které umožňují diferencovaný pohled. Česká republika zůstává ve skupině špičkových kandidátů EU, i když se musela svého premiantství vzdát. Srovnání se zeměmi EU například ukazuje, že byla realizována úprava sociálního zajištění a daňového systému, se kterou se

mnohé sociální státy EU dosud marně potýkají. I ve své „reálně české“ podobě otevřela tedy transformace šance pro rychlejší přizpůsobení globalizačním tlakům, než bylo možné v některých „tradičních“ sociálně tržních společnostech západních. Data „Zprávy“ však také ukazují, že na některé z těchto tlaků česká společenská struktura ještě připravena není. Sem patří očekávané změny na trhu práce, vyžadující flexibilitu kompetencí a kvalifikace jakož i mobilitu pracovních sil, které neodpovídá ani ochota obyvatelstva k migraci, ani bytová infrastruktura. Podobně neodpovídá nabídka studijních míst na vysokých školách poptávce a předvídatelné společenské potřebě. Přizpůsobení forem rodiny a generačního chování západním vzorcům znamená zároveň zásah do demografické struktury, jehož dlouhodobé následky bude nutno řešit. Nízká mobilita, nedostatek kvalifikovaných pracovních sil a přestárlá společnost jsou ovšem dlouhodobé rizikové faktory v současném přerozdělování center a periferií v rámci nově se formující „globální“ společnosti. Autoři „Zprávy“ nepředstírají, že pro vše mohou nabídnout řešení. Snaží se spíše ukázat výhody a nevýhody různých strategií, jimiž je možno problémům čelit. Zasluhou „Zprávy“ je však nesporně, že tyto problémy a nutnost jejich řešení artikuluje.

Jednoznačnější jsou výpovědi „Zprávy“ ohledně vývoje stratifikace a sociální struktury v posledních deseti letech. Zde sice na jedné straně dochází k diferenciaci sociálních pozic v rámci nového přerozdělování majetku a příjmů, čímž se otevírají možnosti sociálního vzestupu a rizika sestupu jako motivace „výkonu“. Na straně druhé se ovšem ukazuje, že přerozdělení majetku nebylo zdaleka výsledkem meritorních principů, nýbrž následkem společenských „mikrovztahů“, propojujících nové a staré elity. Tenorem „Zprávy“ pak je, že vývoj stratifikace a životních šancí netenduje k vytváření „středostavovské společnosti“ západního typu, nýbrž spíše k vytěšňování nižších vrstev a k polarizaci „střední třídy“, jejíž ve státním sektoru zaměstnaná část trpí statusovou inkonzistencí, která ji odděluje od části působící v sektoru privátním. Na základě této diagnózy spojené s tezí, že střední vrstvy tvoří nosnou vrstvu tržních a demokratických režimů, zdůrazňují autoři nutnost společensky

stabilizačních opatření ku podpoře středních tříd malých podnikatelů a kvalifikovaných profesí. K této podpoře patří nejen úprava legálních a daňových opatření a především i zlepšení přístupu mladých ročníků k samostatnému podnikání a vysokoškolskému vzdělání coby podmínkám společenského vzestupu. Za nutné je považována i nabídka politických alternativ, umožňující a nižším vrstvám subjektivní identifikaci se „středostavovskou společností“. Zde „Zpráva“ vyúsťuje v pokus formulace politického programu.

I když není třeba sdílet poněkud idealizovaný pohled autorů na střední vrstvy, jakožto nositelky demokratického konsensu a tolerantní ochoty ke kompromisu, ani jejich poněkud zúžené vymezení tohoto kolektivu, je přesto vývoj sociální situace v těchto vrstvách, jak jej „Zpráva“ popisuje, znepokojující. Faktem totiž zůstává, že více či méně kvalifikované střední vrstvy jsou produktem všech průmyslových společností, ať už plánovaného, tržního, demokratického či autoritárního typu. Rozvojem kvartálního sektoru nabývají společensky na váze a jejich postoje jsou pro stabilitu režimů rozhodující. To platí, jak dějiny jiho-, středo- a východoevropských zemí v minulém století ukazují, jak pro přechody od parlamentárních režimů k autoritárním, tak i obráceně. Z tohoto pohledu je tedy politická péče o střední vrstvy pro stabilitu režimů nutná, protože jsou svou kvalifikací a společenským postavením producenty i multiplikátory veřejného mínění, ať už se toto kloní kamkoliv. Poněkud ahistorickým se tudíž zdá jakési automatické spojení středních tříd a tolerance popřípadě tendence k demokracii. Tato tendence se spíše jeví jako momentální historická konfigurace třetí vlny demokratizace, kde střední třídy prosadily svou politickou participaci proti autoritárním režimům, které ovšem několik desítek let předtím spoliustalovaly. Ani tolerance v současných středních třídách se nezdá být samozřejmou. Podíváme-li se na současné studie o nacionalismu v postsocialistických zemích, vidíme, že xenofobie a etnická intolerance nekorelují signifikantně s suržitými sociálními vrstvami, nýbrž jsou rozloženy v obyvatelstvu celkem rovnoměrně, i když s regionálními odchylkami.

Dá se tedy říci, že se sémantikou „Zprávy“, která zčásti vyvolává zdání, jako by exis-

toval jakýsi „přirozený“ stav moderní společnosti, jemuž se republika má přizpůsobit, je třeba zacházet opatrně. Takový pohled by mohl zakrývat dynamiku, a tudíž i transitivity globální transformace, v níž se česká společnost nachází. Tuto tendenci, zdá se, pocíťoval i Jiří Večerník coby vydavatel „Zprávy“ a snaží se jí ve svém závěru čelit poukazem k předem nedeterminovatelné komplexitě, dynamice a dějinnosti společenských interakcí, jejichž výsledkem cesty transformace jsou.

Jakkoli se čtenář postaví k politickým výpovědím „Zprávy“, její věcné analýzy, data a výsledky představují nepostradatelný, daty z řady průzkumů dokumentovaný náhled do struktury změn české společnosti posledních let, artikulující její problémy a vyzývající k jejich řešení. Jak poznamenává Jacques Rupnik ve svém úvodu, „Zpráva“ tak nastavuje zrcadlo současné společnosti a pohled do něj je poučný pro odborníky, studenty i občany stejnou měrou.

Ilia Šrubař

Jadwiga Šanderová: Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum

Praha, Karolinum 2000, 172 s.

Ján Sopóci, Bohumil Búzik: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility

Bratislava, Univerzita Komenského 1999, 196 s.

Není jen nahodilou shodou okolností, že se na recenzentově stole najednou objevily dva tituly, které se, přes poněkud se lišící názvy, věnují prakticky téže tematice: jeden ze Slovenska, druhý z českých zemí. V obou případech je vydavatelem univerzita; nevelký náklad, a v českém případě dokonce i formální označení „skriptum“ svědčí o primárně pedagogickém určení. Vzhledem k dlouhodobému blízkému soužití a vzájemnému ovlivňování české a slovenské sociologie nepřekvapuje, že dosti snadno najdeme společný faktor, který pravděpodobně nejvíce ovlivnil jistou shodu záměrů autorů i vydavatelů díla. V české a slovenské sociologii se v důsledku specifických historických okolností poprvé od zakladatelských teoretických prací Masarykových a Bláhových, a empirických studií, např. Gallových a Štefánkových, v důsledku specifických historických okolností problematika samostatného (od stalinismu odlišeného) sociologického přemýšlení o otázkách třídní struktury, popř. sociálního rozvrstvení a mobility znovu zrodila až v souvislosti se snahou o empirické poznání a kritickou vědeckou interpretaci tzv. státně socialistické společnosti někdy v polovině šedesátých let. (Tím se sociologie obou našich společností, podobně jako mnohé jiné v zemích střední a

východní Evropy, liší od sociologie polské, která si přece jen uchovála víceméně přímou kontinuitu se svou vlastní velkou předválečnou sociologickou tradicí.) Teoretické myšlenky týkající se vertikální sociální diferenciace (sociální nerovnosti) a mobility byly v obou dvou zemích i později nejčastěji vyslovovány na okraji empirického výzkumu – jako obecnější pojmoslovná příprava, popř. jako nezbytné vysvětlení pojmů, uvádějící empirickou analýzu, popř. jako součást interpretace zjištěných dat. Vedle pochopitelné snahy nedostávat se hned na počátku do explicitního střetu s převládajícími ideologiemi, zejména tzv. dogmatickým marxismem, hrálo tu svou úlohu vědomí vlastní nedostatečné teoretické připravenosti, pouze omezené schopnosti vstoupit naráz do dějinného proudu evropského či světového sociologického diskursu o třídních strukturách, sociální stratifikaci a o sociální změně, zahrnující i vertikální mobilitu. Oba dva tyto faktory se spojily, v českém případě snad ještě výrazněji než ve slovenském, v kategorickém imperativu faktického přerušení vážného veřejného sociologického přemýšlení o osudech vlastní společnosti na pozadí obecné teorie po dobu předlouhých dvou desetiletí „normalizace“.

Není divu, že tento neuspokojivý stav vyvolal v devadesátých letech obtížnou situaci především v pedagogické práci na vysokých školách, kde obecná sociologie a její dějiny mohly s těžší být zodpovědně vyučovány bez výkladu teorie sociální stratifikace a mobility, jež, jak obě dvě recenzované knížky svorně konstatují, patří k ústřední problematice těchto vědních oborů. Dodejme k tomu, že nedostatek obecného vzdělání v dané oblasti tíživě ovliv-

ňuje v českých i slovenských podmínkách nejen relativně málo početné studenty a absolventy oboru sociologie, nýbrž i studující a pracovníky celé řady oborů dalších, včetně žurnalistiky, ekonomie, práva, sociálně politických disciplín, psychologie, politické a správní problematiky, pedagogiky a třeba i lékařství. Je např. zcela zřejmé, do jaké míry chybí znalost základních pojmů z této oblasti v politických diskusích. Není náhodou, že komplikovaná problematika praktické transformace sociálních struktur vyvolává v život zatím pouze počáteční, avšak přesto již citelné projevy zvýšeného zájmu o hlubší poznání jejich sociologického vysvětlení, na něž by zmíněné i mnohé další profese měly mít k dispozici dostatečné vzdělanostní zázemí. Už jen proto se náklady obou učebních pomůcek – 300 kusů v Česku a 200 na Slovensku – zdají být směšně nízké.

Buď jak buď, vedoucí univerzitní instituce v Bratislavě i v Praze i autoři obou knížek se ujali úkolu předložit zatím omezenému okruhu zájemců především z řad studentů a profesionálních sociologů systematické příručky pojednávající o sociální nerovnosti a mobilitě. Jejich čin je zodpovědný a svým způsobem i statečný, už jen proto, že v silně přepolitizovaném a předeologizovaném společenském prostředí obou zemí musejí počítat i s kritickým nesouhlasem různých částí výrazně diferencovaných sociologických obcí. Řekněme hned na počátku, že autoři obou knih jsou si zřejmě tohoto rizika vědomi a snaží se zcela oprávněně o objektivní výklad předmětu svého zájmu jakožto uvážlivou reflexi vývoje hluboce navzájem diferencovaných škol v rámci sociologického myšlení jako pluralitního jevu, přičemž, kromě obecně již přijaté distance od extrémně přehnaných názorů, nedávají příliš najevo své vlastní sympatie či antipatie. V každém případě je jedním ze symptomů návratu od abnormality „normalizace“ v sociologii (i od následného, někdy až konjunkturálního přehánění na druhou stranu) k normalnosti, jestliže se studentům dostává výkladu o všech nebo téměř všech školách zabývajících se předmětem obou pojednání, a to od počátků světové sociologie až do její současnosti. V obou pracích se dozvedí vše podstatné o teorii K. Marxe, M. Webera, P. Sorokina, předních představitelů strukturálního funkcionalismu a jejich konfliktualistických

kritiků, G. E. Lenskiho, školy výzkumu získávání sociálního statusu ztělesňované zejména Duncanem a Blauem, Hauserem a Treimanem, neoweberiánského konceptu J. H. Golthorpa i konceptu neomarxistického, prezentovaného zejména E. O. Wrightem. Získávají i informace o „žhavých tématech“, např. o soudobé diskusi o významu konceptu třídy v sociologii pro analýzy současných postindustriálních společností, o problémech meritokratismu, o feministických dodatcích k teorii tříd atp.

J. Šanderová využívá textu skriptu zčásti i jako čítanky ve formě poměrně rozsáhlých klíčových citací z děl nejvýznamnějších autorů, zaujme např. velmi informativním pojednáním o přínosu Lenskiho, včetně jeho teorie trojdimenzionálního statusu a statusové konzistence/inkonzistence a kontrapozicí liberálních, socialistických a sociálně liberálních názorů na sociální rovnost a spravedlnost. Autor prvních šesti kapitol slovenského textu J. Sopóci sleduje vlastním výkladem podrobněji i určité významné dílčí peripetie vývoje sociologického myšlení, např. Tuminovu kritiku funkcionalistických teorií Davise a Moora, nebo Dahrendorfovu a Giddensovu kritiku marxistického pojetí tříd. Poněkud obsáhleji se věnuje i problematice mobility. Oba autoři sorně opomíjejí Centerse a vůbec podrobnější výklad o možnostech zkoumání, které dává konfrontace subjektivního a objektivního pojetí tříd, popř. sociálního rozvrstvení i v současnosti, nezávisle na jinak v obou pracích dostatečně vysvětleném jednoduchém schématu tříd „o sobě“ a „pro sebe“.

Zajímavé je, že oba dva texty bez rozpaků pracují s pojmem sociální stratifikace jako s obecnou kategorií zahrnující jak sociální rozvrstvení, tak třídní strukturu, a k tomu i statusově inkonzistentní útvary, jejichž existence oba předchozí „strukturální řezy“ přece jen narušuje. V období tuhých sporů přívrženců funkcionalistických teorií meritokratické stratifikace a konfliktualistických (včetně dogmatiky marxistických) hlasatelů třídního uspořádání před třiceti lety jsme považovali prezentaci pojetí třídní struktury jako zvláštního případu – polárně vyhrčené – sociální stratifikace za mimořádně novátorský čin. Vzhledem k tomu mohu jen s uspokojením konstatovat, že obě recenzované knihy – a nejsou v tom ohledu

výjimkou – dokládají, že studium společenské reality i v této klíčové otázce napomáhá k pro-
sazení jisté míry zdůvodněného eklektismu ve
využívání kdysi zdánlivě nesmiřitelných teore-
tických a metodologických přístupů. V tomto
smyslu Lenskiho pokus o syntézu stratifikační-
ho a třídního přístupu, ať už je v současné
literatuře výslovně vzpomínán, či nikoli, přine-
sl nakonec své plody v nové společenské situa-
ci, které odpovídá respektování existence obou
těchto aspektů společenské situace mnohem
lépe než doktrinářské a většinou i neplodné
spory „stratifikátorů“ a dogmatiků třídního
pojetí.

Výklad obecně pojaté teorie stratifikace a
mobility v obou knížkách je nepochybně pou-
čený a kvalifikovaný. J. Šanderová zúročila
jeho publikací své dlouholeté průkopnické
systematické studium zahraniční literatury i
výsledky svého samostatného hodnocení jejího
přínosu. Obsahem svých prací z devadesátých
let přispěla i k úrovni díla slovenských autorů,
kteří je řádně odkazují a citují, avšak, jak již
poukázáno, zůstávají originální a přicházejí se
svými úhly pohledu, odvozenými z neméně
soustavného vlastního studia. S jejím podáním
problematiky lze jistě i v některých dílčích
otázkách polemizovat, nepochybně však díky
své všestranné erudici prokázala, že jednotlivá
pojetí vertikální sociální diferenciace jen na
bázi toho či onoho směru, který u nás své an-
alýzy a interpretace vertikální sociální diferen-
ciace provádí a publikuje, jsou jenom jedněmi
z mnohých, které je třeba znát, abychom poro-
zuměli lépe i naši společenskou situaci.

Jako recenzent bych rád upozornil jen na
jeden teoretický problém. Zdá se mi, že česká
autorka – patrně z důvodů didaktických – ve
svých vstupních definicích až příliš přímočaře
vyvozuje sociální strukturu vůbec a sociální
nerovnosti zvláště z diferenciace statusů a rolí
jednotlivců (teprve až v souvislosti s odlišností
rolí žen se dostává k uznání statusotvorné role
malých skupin typu rodin a domácností) uvnitř
dílčích sociálních skupin a málo pozornosti
věnuje vztahům mezi středními a velkými
sociálními skupinami (subsystémy sociálního
systému), ať už vztahům mezi třídami a vrst-
vami, jak je dáno již *ex definitio* hlavního jádra
zkoumané teorie, nebo inkonzistentními sesku-
peními, popř. pak specifickému, nepřímému

působení sociálních skupin spíše horizontálního
charakteru (např. generací, obyvatelstva
regionů a sídel, pracovníků ekonomických
odvětví apod.) na utváření sociální stratifikace.
Vztahy mezi skupinami však jsou zcela jistě
neodlučitelnou stránkou sociálních struktur
vůbec, a sociálních nerovností zvláště. (Srovnej
k tomu např. poměrně nedávnou polskou verzi
studie Hamiltona a Hirsowiczové z roku 1995,
pojednávající rovněž – a v mnoha ohledech
obdobně – o společenských nerovnostech.)
Konfliktní nebo kooperativní vztahy, diferen-
ciace nebo integrace, polární nebo graduální
charakter sociálních nerovností mají ovšem
svůj základ ve výměně činností jednotlivců a
tedy i jejich statusech-rolích, jejich existenci
však nelze vyvozovat pouze ze zjednodušené
představy, že společnosti (popř. ještě širší,
mezinárodní sociální systémy) jsou také svého
druhu společenskými skupinami.

Obě recenzované práce se zabývají i stra-
tifikačně mobilními výzkumy vlastních ná-
rodních společností. J. Šanderová se omezila na
stručnou rekapitulaci hlavních poválečných
výzkumů a dospěla k názoru, který je za da-
ných okolností rozumný: „*Využití teorií a pří-
stupů, které byly koncipovány pro potřeby
analýzy sociální stratifikace v zemích vyspělé-
ho západu (...) prakticky nelze, neboť vycházejí
ze zkušeností v zásadě stabilních demokratic-
kých a liberálně tržních společností...*“ Proto
se i k výzkumům státně socialistické a postso-
cialistické společnosti v Československu a
České republice a k jejich teoretickým výcho-
diskům a závěrům vyjadřuje s určitou obezřet-
ností. Z téhož důvodu se nesnaží ani sama, bez
zatím absentující podrobnější analytické práce,
formulovat nějaké předčasné generalizace o
povaze sociálních nerovností a mobility
v těchto společnostech a v procesu jejich ná-
sledného přetváření (transformace).

Autor poslední, značně rozsáhlé kapitoly
slovenské knihy, Bohumil Búzik, se však pod
záhlavím „Výzkumy sociální stratifikace a
mobility slovenské společnosti“ s odvahou a
vervou pustil do důkladnější samostatné analý-
zy právě výzkumů československé a slovenské
společnosti z let šedesátých až do současnosti.
Vynechal sice rozbor mezinárodního sborníku
Sociální struktura socialistické společnosti
vydaného v roce 1966, který byl jistou fází

teoretické přípravy přechodu od stroze marxistického pojetí sociální struktury k pojetí odpovídajícímu spíše tehdy ještě možné a předpokládané konvergenci socialistických a kapitalistických průmyslových společností. Opomínil začlenění teoretické báze následného výzkumu z roku 1967 do kontextu významné inovace teorií a metod výzkumu stratifikace a mobility ve státním socialismu (viz např. souběžné, popř. následné práce Wesolowského a Słomczyńskiego, Szelényiho, Kolosiho a Róberta) a konfrontaci tohoto proudu se stalinismem. Podrobil však důkladnému věcnému a přítom kritickému rozboru teoretické úvodní pasáže i interpretační výstupy knihy *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*, vydané v roce 1969, jakož i později vydané obdobné, byť vynuceně skromnější, analýzy mobility z dat zjištěny rovněž ve výzkumu z roku 1967.

Búzik však se stejnou věcností a kritičností pokračuje dále. Rozebírá bez předpojatosti i československé a slovenské reakce na výzkum z roku 1967 bez ohledu na jejich politické zabarvení, jakož i následující výzkumné aktivity týkající se tzv. třídně sociální struktury z období normalizace. Zaznamenává přínos Roškův, který i v obtížných podmínkách normalizace usiloval o inovace v teoretických pohledech, stejně jako např. rychlý obrat a vědecký neúspěch Hrabínův. Stručně rekapituluje i vývoj stratifikačních sporů v Československu do roku 1992 a následný pohyb v této oblasti na Slovensku. Pozoruhodný je nejen tento věcný přístup k problematice, také však jeho myšlenková plodnost, založená jak na ocenění přínosu, tak na kritičnosti vůči obsahu analyzovaných děl.

Búzíkovo pojednání současně nepřímo naznačuje i možnosti budoucího, ještě hlubšího přístupu k této problematice. Sociologická analýza a kritika státně socialistického systému, která započala v šedesátých letech souběžně s kritikou ekonomickou a politickou, zahájila fakticky řešení problému pokojné sociální přeměny, tj. transformace státního socialismu jako svěbytného společenského jevu s nestadoatečně rozvinutou kulturně civilizační úrovní (včetně omezenosti kultury trhu a demokracie) směrem ke společností vyspělejší. Tento

významný a zdaleka doposud nedořešený problém nelze, jak zkušenost ukázala, řešit v žádném případě pouhým transferem hotových institucionálních struktur a ideologií ze západu na východ či – v jisté analogii – třeba na jih. Jde o zcela novou, originální situaci přeměny odlišného společenského systému v rozsáhlém prakticky stále ještě – vzhledem k existenci Číny – celosvětovém rozměru. Není divu, že přeměna tohoto typu nemůže být vědecky reflektována *pouze* převzatými pojmovými aparáty a metodologiemi, i když moment poučeného přejímání všeho užitečného z rozvinutějších vědních oborů je samozřejmě krajně důležitý. Není náhodou, že problémy multidimenzionálního statusu, statusové inkonzistence, prolínání třídních a stratifikačních struktur, prosazování meritokratického principu v konfliktu jak s rovnostářstvím, tak s polárně vyhrazenými třídními vztahy, vztah sociálních přeměn a modernizace kulturně civilizačních parametrů společností, nebo i relace objektivních a subjektivních aspektů sociálních nerovností, tj. problémy, které, ať už právem či neprávem, přece jen zůstávaly po desetiletí mimo hlavní zájem teorie a výzkumu sociální stratifikace a mobility na západě, byly hned na počátku jednoznačně v Polsku, Maďarsku i Československu postaveny do centra pozornosti rozvíjejících se stratifikačních výzkumů. Domnívám se, že právě vysokoškolská pracoviště se svou tendencí k rozvíjení systematického výkladu teorií by měla pokračovat v – samozřejmě kritické – analýze teoretické stránky stratifikačního a mobilitního výzkumu v socialistické a postsocialistické společnosti a srovnávat jej zcela otevřeně s vývojem teorií a metod západní sociologie s cílem poznat a vělenit všechno cenné do pokladnice světové sociologie. (Již zmíněná studie Hamiltona a Hirsowiczové zcela otevřeně rozebírá empirický a do jisté míry i teoretický pohyb poznání na více než padesáti stránkách věnovaných stratifikaci státně socialistické i postsocialistické společnosti.) Autorům obou recenzovaných knih patří dík za nezbytné přípravné kroky, které pro zasvěcené pokračování v naznačeném směru v české a slovenské společnosti vykonali.

Pavel Machonin

**Anna Pollert: Transformation at Work
in the New Market Economies of Central
Eastern Europe**

London-Thousand Oaks-New Delhi, SAGE
1999, 260 s.

Autorka ve své knize analyzuje transformační proces v postkomunistických zemích středovýchodní Evropy, která je *de facto* materializována na třech až čtyřech zemích, Českou republikou, Slovenskou republikou, popřípadě Československem, Polskem a Maďarskem. Ostatní postkomunistické země jsou zmiňovány pouze v úvodním historickém exkursu, později slouží pouze ojediněle k širšímu srovnání a ke zdůraznění kontrastu k Evropě východní. Spolu s tím, jak kniha postupně přechází od širšího záběru až k závěrečným konkrétním případovým studiím, koncentruje se pozornost autorky na Českou republiku, se kterou má nejvíce osobních zkušeností. Od druhé části převažuje perspektiva Česká republika *versus* ostatní země, což vrcholí v posledních dvou kapitolách zaměřených výhradně na českou realitu. Českému čtenáři bude – po zmínce o této relaci na obálce – chybět srovnání s vyspělými zeměmi jakožto cílem transformačních změn, v první kapitole knihy možná zaznamenaná drobnou zmínkou o českém *per capita* HDP, který měl v roce 1938 hodnotu tří čtvrtin francouzského a převyšoval rakouský, ale později zjistí, že byla ojedinělá.

Transformace je vnímána několika přístupy. Poměrně důkladný historický rozbor politického vývoje v uvedených zemích je střídán makroekonomickým pohledem, sociální analýza místy přechází z třídní perspektivy až do detailů odborářské problematiky, důkladný rozbor direktivní ekonomiky je následován popisem aktivit nadnárodních institucí během restaurace tržní ekonomiky, značná pozornost je věnována toku zahraničního kapitálu do postkomunistických zemí. Poté autorka zapojuje mikroekonomický přístup na úrovni konkrétního podniku, kde využívá kvalitativní metodu včetně citací výpovědí řadových pracovníků.

V úvodu jsou zmíněny neoliberální předsudky o změnách podle předem dané předlohy, které ignorují historickou zkušenost a variabilní výchozí podmínky jednotlivých zemí, mylný

předpoklad, že problém transformace spočívá pouze v nalezení „správného druhu“ kapitalismu, autorka dále kritizuje další ortodoxní přístupy, jako je „nový institucionalismus“ a „diktát svobodného trhu“. Konstatuje nezbytnost komplexního přístupu, který počítá s krizemi a sociálními konflikty, zahrnuje nejen politické, demokratizační a ekonomické změny, ale také otázky distribuce a sociální kvality, včetně vztahů kapitálu a pracovních sil.

Knihy se člení do tří dílů. První část je převážně historická, začíná formováním národního uvědomění v rámci Rakouska-Uherska, vznikem samostatných států ve střední Evropě po první světové válce a popisuje další vývoj Československa, Polska a Maďarska až do roku 1989. Autorka využila širokého spektra pramenů z regionu i mimo něj. Poslední kapitola této části teoreticky popisuje direktivní ekonomiky a zvažuje možné cesty jejich transformace.

Druhá část knihy se věnuje vlastní transformaci v České republice po roce 1989 zhruba do roku 1997 ve srovnání se Slovenskem, Polskem a Maďarskem, respektive zpočátku porovnání Československa s uvedenými zeměmi. Velká pozornost je věnována „budování kapitalismu bez kapitálu“, zejména české privatizaci a konečně vstupu zahraničního kapitálu do regionu.

Třetí část knihy postupně přechází na úroveň průmyslového podniku. Zahajuje ji kapitola o odborářské politice ve zkoumaných zemích, další kapitola se věnuje sociálnímu smíru, respektive konfliktu s důrazem na výrobní vztahy. Samostatná, nejdelsí, a pravděpodobně nejzajímavější kapitola celé knihy je detailním popisem neúspěšné restrukturalizace průmyslového giganta ČKD s příznačným názvem „Ztracené příležitosti a promrháný talent v srdci českého strojírenství“. Zbývající případové studie z oblasti maloobchodu a spotřebního průmyslu již nejsou příliš reprezentativním obrazem české transformace. Výběr podniků (Kotva, K-mart – Tesco, Čokoládovny a Pražské pivovary) je – snad s výjimkou Čokoládoven – dosti problematický, a to i z hlediska úmyslného omezení na akvizice zahraničního kapitálu.

Knihy jako celek přináší pestrost svých přístupů k transformaci, od vysoce abstraktního, téměř geopolitického pohledu, až po stíží-

nost elektrikáře z ČKD na nedostatek motivace k většímu a kvalitnějšímu pracovnímu výkonu, inspirativní obraz české skutečnosti devadesátých let, který není zatížen insiderskou zkušeností osobně zainteresovaného českého sociologa. Autorka sice nezapře svou specializaci na zaměstnanecké vztahy, ale přesto se jí podařilo dosáhnout vyvážené komplexní deskripce

transformačního procesu především v České republice, ale zčásti i v dalších zemích střední Evropy z historické, politické, ekonomické a sociální perspektivy, kterou navíc obohatila o několik specifických hloubkových kvalitativních analýz.

Lumír Gatnar

Miloslav Lapka, Miroslav Gottlieb: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků

Praha. Sociologické nakladatelství 2000, 166 s.

Kniha, obracející se k venkovu a zemědělství nepatří k častým titulům českých nakladatelství. Proto lze považovat vydání „Rolníka a krajiny“ za velmi užitečný čin. Autoři patří k badatelům, kteří se dlouhodobě venkovské problematice věnují, disponují jak odborným vzděláním, tak značnými výzkumnými zkušenostmi. Kniha vznikla na základě výzkumu soukromých rolníků z let 1991-1993 a 1994-1995.

Kniha se skládá z 8 kapitol, slovníčku pojmů, literárního přehledu a příloh. V úvodní kapitole *Souvistlosti a pozadí* je rozebírán přístup ke zkoumanému tématu, vymezení výběrového souboru, popis metod a technik a způsoby získávání adres, na něž byly zaslány dotazníky. Bylo by možné zabývat se každou kapitolou zvlášť, vyzdvihovat její klady, upozorňovat na slabá místa a hledat vysvětlení pro případné nejasnosti v textu. To však bylo úkolem oponenta, který již byl splněn. Proto úmyslně zůstávám u obecnějšího pohledu. Již v první kapitole se objevuje nepřesnost, jejíž důsledky se projevují v dalším badatelském přístupu.

Nelze souhlasit s tvrzením na s. 12, že „...poslední vědecky fundované práce věnované rolníkům pocházejí ze třicátých let od brněnského sociologa Inocence Arnošta Bláhy. Pak nastalo dlouhé mlčení a pomalé zapomínání.“ Rurální sociologie se vždy pohybovala v širším rámci zkoumání, než který je vymezen jednou sociální skupinou. Přirozeně se jí týkala všechna omezení, se kterými se setkávaly i ostatní společenské vědy. I. A. Bláha však stojí spíše na začátku, než na konci sociologického

zkoumání rolnictva. Pokračovali v něm Bláhovi žáci a následovníci, z nichž jmenujme alespoň Mojmíra Hájka. Sociologii venkova a zemědělství se profesně věnoval celý dlouhý život a nikoliv neúspěšně. Z pražské sociologické školy se k Bláhovi hlásil především Karel Galla. O čem byly jeho *Sány a Dolní Roveň*, ne-li o rolnictvu? Ani další jména a výzkumy nelze považovat za bezvýznamné. K venkovu a zemědělství se obraceli historici i rurální ekonomové (V. Brdlík, E. Reich, F. Lom, K. Čvančara, L. Kameníček, J. Pohl, K. Doležel a další). Z pohledu ekonomických i sociologickými metodami byly analyzovány např. otázky zadluženosti, organizace zemědělského závodu, pracovních sil, migrace, životních podmínek rodin drobných zemědělců apod.

Poválečná rurální sociologie se skutečně téměř na patnáct let odmlčela. Válečné události i následný politický vývoj poznamenaly přirozeně i vědecký výzkum. Teprve začátkem šedesátých let dochází k jeho obnově. Ovšem toto období lze považovat pro rozvoj rurální sociologie za skutečně klíčové. Při Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky (VÚZE) vzniká v roce 1965 nové specializované pracoviště (Institut sociologie venkova a historie zemědělství, vedený ředitelem prof. Janem Tauberem), obnovují se katedry rurální sociologie v Praze a Brně, z nichž později vznikají Ústavy sociologie venkova. Od roku 1966 se přednáší sociologie venkova také v Nitře. Je založen samostatný časopis *Sociologie venkova a historie zemědělství*, který přístích téměř třicet let přináší informace výzkumného charakteru (později byl jeho název změněn na *Sociologii venkova a zemědělství*).

Útlum nastává opět po roce 1970, ovšem v redukované podobě sociologie venkova a zemědělství zůstává ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky v Praze, jeho poboče

v Brně a na Vysoké škole zemědělské v Brně. Vedle Jana Taubera a Hanuše Schimmerlinga zde působí minimálně dvě desítky zkušených badatelů (namátkově jmenujme alespoň nejvýznamnější z nich, Evu Horákovou, Evu Němcovou, Jiřího Šimu, Pavla Kohna). V jejich pracích je celkem systematicky zachycen přechod soukromého hospodaření do kolektivních velkovýrobních forem, změny organizačních struktur zemědělských závodů i změny životního způsobu rurální populace.

Lze celé období výzkumu socialistického zemědělství škrtnout jako nekvalifikované, nezajímavé a *negramotné* (s. 18)? Domnívám se, že nikoliv. Každá vývojová etapa má svou logiku a své zákonitosti. Můžeme být v opozici vůči vládnoucím strukturám a nesouhlasit s nimi. Je ale možno pokračovat v seriózní badatelské práci a to dokonce i v případě, že není rozsáhle publikována a oceňována. Odmítneme-li z ideologických důvodů poznatky o minulém vývoji venkova a zemědělství, stěží můžeme rozumět vývoji soukromého hospodaření po roce 1989.

Toto je asi hlavní námitka, která mne při čtení knihy stále pronásledovala. Velmi nepřesné vymezení pojmu „*soukromý rolník*“, jeho idealizace a jakési moralizující zjednodušování událostí, které se týkaly jak kolektivizace, tak současné obnovy soukromého hospodaření. „Byla to strašná a zničující válka“. Dodávám, že bohu, spíše „občanská“. Nepřítel nevpadl zvenčí.

Soukromé rolníky z doby před kolektivizací nelze považovat za homogenní sociální skupinu. Na základě poznatků sociologických i historických výzkumů se naopak jeví, že to byla dosti různorodá skupina, s mnoha rozdílnými charakteristikami. Nalézáme u nich pouze některé shodné rysy. Společný osud, který je v průběhu kolektivizace potkal, tak stavěl vedle sebe nejen autory vymezené rolníky, ale také např. šlechtu, velkostatkáře, pracovitě a vzdělané starousedlíky po staletí vlastníci zemědělskou půdu, sedláky s tradičním pohledem na hospodaření, podnikatele v zemědělství s velmi moderními názory na jeho příští vývoj, vlastníky a nájemce zemědělských statků bez přímého vztahu k půdě a hospodaření, malé a střední rolníky, kteří se po dlouhé době stali vlastníky nepříliš velkých hospodářství. Byli mezi nimi

lidé, kteří si nedovedli představit jinou práci než zemědělskou, lidé, kteří pouze plnili přání rodičů a bez zemědělství by se klidně obešli, bohatí lidé jiných profesí, pro které byl nákup nebo nájem statku dobrou investicí, dědici majetku, půdy a lesů i další. Způsoby nabývání a udržování majetku byly velmi rozmanité, pozbývání během kolektivizace bylo rychlé a důsledné.

Byli mezi nimi, v knize zmiňovaní, stařeční lidé, kteří „dokázali žít v souladu se svým svědomím“. Prošli utrpením věznic, vojenských pracovních táborů, ztratili domovy, rodiny, budoucnost. Měli bychom však mít odvahu mluvit i o dalších jevech. Vedle vesnických hrdinů žili i šmelináři a kolaboranti, kteří na válečném nedostatku potravin bohatli. Existují doklady o oddlužení soukromých rolnických hospodářství během první i druhé světové války a v bezprostředně poválečném období. Je těžké s odstupem času rozlišovat, kde se jednalo o poctivý a kde o nepoctivý obchod se zemědělskými produkty. Po válce nastávala možnost pomstít se za domnělá i skutečná příkoří. Komunistická ideologie zdůrazňovala nárok na rovnost. To bylo přitažlivé i pro lidi, kteří si před válkou (z důvodů objektivních i subjektivních) ve volné konkurenci vedli huře. Na druhou stranu nelze popírat, že československá společnost byla značně sociálně diferencována – podle majetku, vzdělání, rodinného původu, konexí. Levicová orientace byla součástí politického spektra a různých formách se objevovala v názorech téměř všech sociálních vrstev.

Po válce se sedláci a zemědělství podnikatelé snažili konsolidovat své majetky a hledat nejvhodnější formy pokračování v hospodaření. Kromě rozporů generačních, nacionálních a třídních, se diskutovalo o názorech na další ekonomický vývoj zemědělství. Velcí vlastníci, kteří modernizovali svá hospodářství, viděli zpravidla další cestu v intenzivním velkovýrobním hospodaření s vazbou na zpracovatelský průmysl a zahraniční obchod. Uvažované vlastnické formy byly jak soukromé vlastnictví, tak jeho spojování v různých formách družstevních a obchodních společností, či společností s účastí státu. Především družstevnictví mělo z dob první republiky velmi dobrou pověst. Podstatnou podmínkou byla majetková

právní jistota a demokratický způsob volby či obnovy správních a kontrolních orgánů. Ačkoliv do veřejného povědomí pronikaly informace o situaci v Sovětském svazu, byly často považovány za přehnané. Nezdálo se, že by bylo možno stejným způsobem postupovat u nás. V rétorice komunistické strany se ještě konkrétní hrozby neobjevovaly naplno. Jistá nepříjemná tušení ovšem existovala a od roku 1948 se již začínala potvrzovat.

Velmi záleželo na tom, zda se v okrese a v jednotlivých obcích našel dostatečný počet lidí ochotných zapojit se do akcí směřujících proti vlastním sousedům. Zde je velmi obtížné zobecňovat či hledat nějaký častý model chování a jednání. Konstelace osob, jejich povah, osudů, charakterů, zkušeností i vzájemných vztahů byla vždy zcela jedinečná. Do hry vstupovaly různé faktory, podstatné i nepodstatné - třídní původ aktérů, tj. pronásledovatelů i pronásledovaných, jejich majetkové poměry, náboženské přesvědčení, vztahy rodů a rodin, předchozí ekonomické výsledky a zkušenosti, politické přesvědčení, touha po moci a další.

Svou roli u pronásledovatelů hrála závist, pomsta za skutečné i domnělé nespravedlnosti, touha po cizím majetku, okouzlení mocí, důvěra v okresní představitelce, pocit beztestnostní, nedostatek skutečného sebevědomí, odborných schopností a znalostí, někdy i nerozhodnost a neschopnost postavit se proti zlu. Mnohdy nedovedli domyslet důsledky svého udavačství či podílení se na nezákonnostech a byli zaskočení tím, co způsobili jiným. Někteří z nich cítili pocit viny a strachu, aby se jim později někdo nepomstil. Jiní našli zalíbení v uplatňování moci a výčitky je nepronásledovaly.

Pronásledování někdy nahrávali svým pronásledovatelům manifestovanou intelektuální, odbornou i majetkovou nadřazeností, nedostatkem prozíravosti a předvídavosti, důvěrou v existující, i když stále méně respektovaný právní řád. Některé děje byly náhodné, jiné velmi logicky vyplývaly z politického vývoje. Hladší průběh měla kolektivizace v oblastech, kde došlo k obměně vesnických obyvatel (především v pohraničí). Lépe se kolektivizační kampani dařilo také tam, kde z minulosti přetrvávaly některé neshody mezi sousedy či mezi statkáři-zaměstnavateli a bezzemky-zaměstnanci. Tento vztah byl často

ambivalentní. Zaměstnanci si uvědomovali výhody zaměstnání u statkáře a byli za ně vděční, na druhé straně s ochotou poslouchali propagandu, která jim slibovala odstranění závislosti na „vykořisťovateli“.

Socialistické velkovýrobní hospodaření, zpočátku striktně odmítané, se postupně konsolidovalo. Každá další generace už žila svůj vlastní život, vzpomínky na křivdy a násilnosti bledly. Časem se vytrácel původní „negativní“ význam slova kolektivizace. Pro mnohé soukromé rolníky byla práce v družstvu vysvobozením z nezměrné dřiny. Politické a ekonomické preferování společného hospodaření přinášelo výhody, které vesnická populace vesměs akceptovala. Nemylné se, podobný proces koncentrace a specializace zemědělské výroby probíhal a stále probíhá (byť jinou, méně násilnou formou) i v západoevropských zemích. Bankroty farem jsou denní realitou, doprovázenou smutkem ze ztráty určitého životního stylu a ztráty samostatnosti. Sedmdesátá a osmdesátá leta u nás přinesla značné dotace do zemědělské výroby, zvýšení životní úrovně zemědělců i venkovanů, rozvoj vesnické výstavby, změnu životního stylu venkovské populace. Chceme-li, můžeme tento „konzumní“ způsob života kritizovat, ale těžko jej nebrat v úvahu.

Představa, že soukromí rolníci toužebně čekali na možnost obnovy hospodaření (s. 44), je zcela jistě mylná. Již od roku 1990 probíhaly nezávisle na sobě ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky a Vysoké škole zemědělské v Praze sociologické výzkumy na relativně velkých vzorcích (řádově v několika stovkách až dvou tisících osob), mapující ochotu k soukromému hospodaření i pracovní a životní podmínky v obnovených soukromých hospodářstvích. Zájem venkovské populace byl naprosto minimální. Bližší ekonomické a sociologické analýzy dosti přesně ukazovaly, proč tomu tak je. Další sociologické výzkumy z let 1992-1995 zachytily zlomové období diverzifikace soukromých hospodářství fyzických osob na podniky intenzivně hospodařící (ekonomicky a sociálně úspěšné) a extenzivní (směřující k ukončení činnosti). Z nich se dalo dosti přesně vyvozovat, kdo ze soukromých rolníků a za jakých podmínek je schopen pokračovat v hospodaření a kde neúprosná logika agrární-

ho trhu pokračování zemědělské činnosti nedovolí. Nutno ovšem poznamenat, že pozměňená koncepce zemědělské politiky z druhé poloviny devadesátých let tento trend ostré diverzifikace rolnických hospodářství potlačila a snad můžeme i říci, že v něm dochází k obratu.

Výsledky všech těchto výzkumů byly opakovaně publikovány v ČR i v zahraničí, nebyly tedy nikterak nedostupné. Dostupné jsou i studie historiků Ústavu soudobých dějin (zejména K. Kaplana a K. Jecha), kteří se již od počátku devadesátých let kolektivizaci podrobně zabývají. Jejich práce v seznamu literatury chybějí a tato absence informací je v teoretickém zpracování tématu citelně znát.

Tam, kde autoři pracují více s emocemi než s fakty, lze mít výhrady. Avšak síla předkládané knihy je v zaujetí autorů myšlenkou obnovy soukromého hospodaření. Sympatická je snaha o velmi komplexní pohled na spjatost rolnického hospodářství, rolnického života a krajiny. Ekologický pohled a ekologický cit autorů je mimořádný. Kniha představuje přinejmenším dobré východisko k dalšímu zkoumání rolnictva, venkova a zemědělství. Má-li občas čtenář jiný názor než autoři, nic mu nebrání, aby s nimi polemizoval a snažil se své myšlenky obhájit.

Věra Majerová

Erving Goffman: Všichni hrajeme divadlo

Praha, Nakladatelství Studia Ypsilon 1999, 247 s.

Kniha amerického sociologa E. Goffmana z roku 1959 pod názvem *The Presentation of Self in Everyday Life* se téměř po čtyřiceti letech konečně dočkala českého překladu. Jejím prostřednictvím se tuzemský čtenář dostává k velmi zajímavé a dodnes v mnohém inspirativní koncepci herního přehrávání sociálních rolí, včetně scénického, režijního, jevištního či kostýmního uchopení dramatu sebe-představení „já“ jako „aktérského“ vedení personální linie signifikace.

Goffman svůj text rozdělil do 6 základních kapitol a přidal závěr, který jakoby zpětně doplňuje a upřesňuje poznatky, které jsou rozvíjeny v předchozích částech. Rozbor hereckých výkonů, jako výkladového standardu sebe-inscenace, je rozváděn na pozadí reflexe „skutečnosti“, popisované jako dramatická. Nezbytným doprovodným instrumentářem rozboru je pak podle autora prvotní zkresení skutečnosti, s následnou mystifikací a scénicky „upravenou“ sociální skutečností, v jejímž reflexivním poli je vždy zabudována lest. Je to vcelku pochopitelné, neboť autor velmi vhodně zařazuje do reflexivního zpracování skutečnosti prvek jáské sebe-inscenace, která má charakter instalování svých reflexí reality jako fasád, které si každé jednotlivé „já“ přiřazuje, a které zároveň umožňuje elegantní použití nezbytných vzorců idealizace.

Koncepci knihy nastínil Goffman už v předmluvě:

Ve své studii totiž sleduje „...problém z hlediska divadelního představení: odvozené principy jsou principy dramaturgické“ a dále upřesňuje, že se snaží „sledovat, jak člověk v obvyklých pracovních situacích prezentuje sám sebe a svou činnost před ostatními, jak řídí a kontroluje dojem, jenž si o něm okolí vytvoří, a vše, co může být součástí jeho představení“ (s. 7).

Celá první kapitola práce je podrobená principu analýzy a explikace výše uvedených postupů, jimiž jedinec vstupuje do sociální interakce jakoby přezbrojen, aby dokázal udržet kontrolu nad fungujícími výrazovými prostředky, jež jsou momentálně, tj. v reflexivním poli jedincem kontrolované situace k dispozici.

Závěrečná kapitola pak přidává širší zařazení souvislostí, neboť Goffman rozvádí pojem *rámce*, který je pro výklad a pochopení jeho koncepce vcelku nezbytný (připomeňme na tomto místě jenom v krátkosti, že pojem rámce – *frame* – se stane později autorovi námětem pro samostatnou studii) a doplňuje jej o další dva relevantní atributy: „analytický kontext“ a problematiku „výrazu“, jako doprovodné součásti rolového gesta. Závěrečná pasáž textu je nakonec vlastním výkladovým schématem knihy.

Je totiž věnována problematice inscenování a instance vlastního já ve vztahu oboustranného vymezování. Kapitoly, které obsazují pomyslný střed knihy, tak slouží k rozvedení a

potvrzení tezí, jež první kapitola obsahuje jako výkladová tvrzení a závěrečná část jako ad-justační kontext.

Goffman vychází z několika elementárních předpokladů: předně si je velmi dobře vědom toho, že naprostá většina „informačních toků“, které probíhají na úrovni symbolické komunikace jsou více než dostatečně komplikovány ambivalencí sdělovaných významů. Z toho důvodu upozorňuje na funkci tzv. „nositelů významu“ či „nosičů znaků“, které v sobě obsahují dvojí hledisko: jednak zdroj informace a zároveň i zdroj informační modula- ce – šumu. Jestliže zároveň chápe komuni- kaci mezi jedinci především jako slib, jako způ- sob vyjednávání důvěryhodnosti o své sobě, je dostatečně jasné, že otázka kontroly svého vlastního chování je potom zaměřena na kont- rolu reakcí druhých vůči naší osobě. V souladu s tzv. Thomasovým teorémem může Goffman uvést, že cílem takovéto „významové směny“ je příhodná a účelná definice situace. „...jednotlivec svým jednáním před ostatními ovlivňuje, jak danou situaci definují“ (s. 14).

Druhým předpokladem je tzv. „základní asymetrie procesu komunikace“. Jedná se o dva proudy komunikace: jeden, který je více- méně pod kontrolou jedince, chápaný převážně jako verbální a lze jej považovat za režijně vedený, a druhý, tedy ten, který je k dispozici spíše těm ostatním a který vyplývá z celkového dojmů, kde ovšem převládají i ty „nosiče zna- ku“, které jsou spíše mimovolné a nepodléhají zcela, či vůbec, jedincově kontrole. Z těchto dvou základních předpokladů pak vyplývá, že způsob „...jakým jedinec sám sebe prezentuje, jej zavazuje k určitému způsobu chování a vyžaduje od něj, aby se vzdal všech náznaků, že je něčím jiným“ (s. 17). Pro Goffmana je ovšem určujícím hlediskem tohoto konceptu otázka morálky. Tedy způsob, jak lze „čist“ z různých projevů dramaturgických a definič- ních pravidel sociálních situací určitě morální hledisko, či jinak řečeno: jaké hodnoty jsou zde distribuovány.

Podle autora je společnost organizována na principu, kde každý jednotlivec, který má vlastnosti typické pro určitou společenskou vrstvu – tím se rozumí standardní stratifikační členění – má jisté morální právo očekávat, že jej ti druzí budou hodnotit a chovat se k němu

s ohledem na aktuální zařazení do příslušného strata, a současně budou brány v potaz atributy prestiže a ocenění, náležející dané vrstvě, a to podle soudobých konvencí. Druhý autorův princip spočívá v představě, že každý jednotli- vec, jež se příslušným dramaturgickým insce- nováním svého *self* zařazuje k určitému spole- čenskému typu, by zároveň měl být i tím, za koho se vlastně touto inscenací prohlašuje.

Z toho pak plyne morální a hodnotový zá- vazek pro ostatní, chovat se k určitému jedinci podle toho, kam se svou divadelní *self*-instalací zařazuje.

Právě morální povahu těchto definic učinil autor předmětem zkoumání ve svém textu. Jako doplňující informace lze považovat Goffmanovo upozornění na nezbytné rozdělení strategie a taktiky „defenzivních činností“, jež každý jedinec používá na ochranu svých vlast- ních definic situace. Autor hovoří o „obraném mechanismu“ v případě, že jde o zabezpečení používaných definic situace a naopak, uvádí pojem „taktu“ v případě, že druzí neprovádějí žádné „invazivní“ strategie vůči jedinci, ale spíše sdílením či taktickým mlčením zachraňují jedincovu nabízenou definici situace.

Goffman v podstatě vychází ze základního předpokladu každého sociálního jednání: totiž z toho, že ve hře komunikačního vyjednávání je příliš mnoho motivů vedoucích k získání jistých výhod na to, abychom pominuli kulisy a aranžmá, za kterých se toto vše odehrává. „...předpokládám, že jednotlivec má v oka- mžiku, kdy předstupuje před ostatní, mnoho motivů pro to, aby se snažil ovlivnit dojem, jaký okolí z celé situace získá“ (s. 21).

Jenom v krátkosti doplňme, že samozřej- mě nejúčelnější strategií je v určitém smyslu „fatální strategie“, která v době, kdy tento text autor psal, nebyla ještě plně k dispozici (viz např. J. Baudrillard). Pro upřesnění: její smysl spočívá v možnosti uplatňování a naplňování tzv. „prázdného pravidla“, tj. možnosti předsu- nout nejen nosiče znaků, ale celý princip zna- čení do polohy, kdy znaky přestávají poukazo- vat na něco mimo sebe, ale naopak, začínají kopírovat svůj vlastní pohyb a nechávají ozna- čované bez jakékoliv vazby na označující.

V tomto případě je jakákoliv inscenace „*self*“ pouhou strategickou hrou instantních

pravidel samotných, k nimž klíč má pouze a jenom ten, kdo je uvede do pohybu.

Takto daleko ovšem Goffman nešel, nicméně připomeňme, že jeho poznatky o jemných diferencích ve hře představování, spojených s kontrolou a mocí nad definicí situace, jsou zcela jistě formativní bázi budoucího konceptu personálního self-image.

Na závěr několik poznámek: autor tím, že pro vymezení tématu používá především pojmy z oblasti teatrologického diskursu, sice nezáměrně, ale přesto znatelně poněkud rozvolňuje analytičtější pojmy filozofie či sociologie (v případě personálního představení *self* zasahuje oblast psychologie a navíc zde záměrně pomíjí sémiotické koncepce) a dosahuje tak dvojího účinku. Pojmy jako „setkání“, „role“, „interakce“, „představení“, „úloha“ aj. jsou do divadelního rámce skutečně zařaditelné, a lze je tudíž použít pro určitý typ analýzy – všude tam, kde Goffman hovoří o inscenaci *self* je to vcelku namístě – ovšem pro obecnější zařazení – v tomto případě je pojem rámce poněkud nedostačující – je výsledek sporný. V oblasti sociální komunikace, statusu, prestiže či role jsou užívané příklady, jako tzv. empirické krytí hypotézy, v zásadě pouze popisné, nikoliv interpretativní, a proto vhodné (viz např. Durkheim či Santayana a popisy socializačních procesů – s. 57-58, dále Sartre s. 73-74, či Orwell s. 121, pokud jde o jemné popisy rituálních zvyklostí a rolové prezentace spojené s hrou, příp. problematika kolegiální solidarity S. de Beauvoirové 157-158 atp.) v případě, že se jedná o velmi konkrétní popis určitého povolání, civilizačních změn či postavení ženy,

ale problém vzniká tehdy, chceme-li propojit jednotlivé případy tak, aby pouze nespádaly do onoho užšího divadelního paradigmatu, ale naopak, aby s jeho pomocí rozšiřovaly či zpřesňovaly dosavadní pojmový arsenál příslušných disciplín.

Goffman si tento cíl patrně ani nekladal, ovšem na nezbytnosti tohoto propojení to nic nemění. Jakkoliv jsou jeho postřehy a zvolené příklady příhodné, je přesto nezbytné vzít v úvahu, že např. limitace hranic vlastního já, způsob jeho zažití a pochopené prezentace je mnohem přesněji a radikálněji popisován v textech, které v rámci *Écrits* nabídl J. Lacan. Imitační techniky pak předpokládají alespoň částečnou znalost děl např. D. Morrisse atp.

Taktéž bychom pro doplnění či zpřesnění mohli zmínit nutnost prohloubit problematiku komunikačních kódů, jemněji rozlišovat mody produkce s ohledem na označující praxi (viz např. J. Kristeva). Ale to bychom vlastně činili exkurs po tématech, autorech a disciplínách, které ve valné většině teprve po tomto textu následovaly.

Bez ohledu na závěrečné poznámky je třeba připomenout, že Goffmanův text je důležitým a vkusným doplňkem k dosud přeloženým textům sociologické proveniencce, nejen proto, že zaplňuje jednu ze zásadních mezer v dostupné relevantní literatuře, ale především proto, že jde o knihu, která dodnes v sobě podržuje jisté kouzlo autorského, a nikoliv především „sebestředného“, sdělení. Nelze než dodat, že to zcela jistě není málo.

Jiří Bystřický

Zygmunt Bauman: Globalizace. Důsledky pro člověka

Praha, Mladá fronta 1999, 160 s.

Problematika globalizace je dnes více než aktuálním tématem. Jako proces, který pohltil celou společnost a nese s sebou mimořádné množství nezamýšlených důsledků, má pro ni bytostný, snad přímo existenciální význam. Proto nepřekvapí, že své teoretické reflexe dochází fenomén globalizace i na poli sociologie. Českým čtenářům již dávno známý polský sociolog Zygmunt Bauman svou novou knihou

Globalizace opět vstupuje do kontextu české sociologie.

Poprvé se tak stalo v šedesátých letech, v době velkých nadějí na obnovu české sociologie. Československo-polské kontakty, a zejména pak čtyři přeložené Baumanova díla měla zásadní význam pro znovu se ustavující výuku sociologie. Dokonce s velmi krátkým časovým odstupem vyšly u nás jeho knihy *Sociologie* (1965), *Sociologie pro každý den* (1. vyd. 1965, 2. vyd. 1966), *Kariéra* (1967) a ve slovenštině *Vize lidského světa* (1967). Tím se u nás Bauman zařadil mezi vůbec nepřekláda-

nější polské sociology. V roce 1968, donucen politickou situací, emigroval do Anglie a byl tak na dvě desetiletí vyloučen z oficiální polské a československé sociologie. Jeho knihy u nás začaly vycházet znovu až po roce 1989: *Úvahy o postmoderní době* (1995), zabývající se postmoderním životním stylem, učebnice *Myslet sociologicky* (1996) a nejnověji kniha *Globalizace* (1999). Její český překlad se nám dostal do rukou dokonce necelý rok po anglickém vydání. Z. Bauman je autorem řady zásadních knih o modernitě a postmoderním životním způsobu. V současné době působí jako emeritní profesor sociologie na univerzitách v Leedsu a ve Varšavě. V *Sociologickém časopisu* č. 3/1998 jsme si mohli přečíst zajímavý rozhovor Z. Baumana s profesorem M. Petruskem a I. Reifovou.

Cílem nové knihy Zygmunta Baumana nazvané *Globalizace (důsledky pro člověka)* není, jak sám autor píše, zformulovat nějakou konkrétní politiku, ale „odkrýt společenské kořeny a společenské důsledky globalizačního procesu“. Nedělá si ambice ani na předpovězení „budoucích důsledků dnešních trendů“. Bauman knihu zamýšlí jako příspěvek k diskusi o problematice globalizace. Její cenu a přínos vidí především v kladení otázek, které mohou a nemusí být správné, ale jejichž cílem je „zpochybňování zdánlivě nezpochybnitelných premis našeho způsobu života“. Autor je radikálním kritikem globalizace, nepřipisuje jí však žádný skrytý význam, nedemonizuje ji. Doufá, že se mu alespoň částečně podaří odhalit tajemství slova, které (jako všechna módní slova) dosáhlo značného stupně své neprůhlednosti.

Kniha je rozčleněna do pěti kapitol, které se dále dělí na další subkapitoly. Od obecných celospolečenských úvah přechází postupně k jednotlivci a jeho postavení v globalizovaném světě. Téma čtvrté, předposlední kapitoly, nazvané *Turisté a tuláci*, Bauman zpracoval už ve svých *Úvahách o postmoderní době*. Celá kniha je pak postavena na problematice *pohybu a moci*. V globalizované společnosti, v níž ztrácíme domov, je mocný ten, kdo se pohybuje. Téma globalizace je implicitně vystavěno na čtyřech pojmech: *alienaci* (Hegel, Marx), *vykořenění* (Simmel), *marginalizaci* (v sou-

vislosti s akulturací) a *primárních vztazích*, resp. jejich rozpadu (Cooley).

Kniha sestává z několika hlavních komplexních problémů, které autor při uvažování o globalizaci zpracovává:

1) Podle Baumana si musíme především uvědomit, že *fenomén globalizace se týká každého z nás*. Doslova o tom píše: „Všichni jsme globalizováni – a být globalizován znamená pro každého globalizovaného v podstatě totéž.“ (s. 7). Tento celospolečenský fenomén se stal „neodvolatelným osudem světa, nevratným během událostí a zároveň procesem, který každého z nás ovlivňuje stejnou měrou a stejným způsobem.“ (s. 7).

2) Dále autor zmiňuje termín „časoprostorová komprese“, který podle jeho názoru vyjadřuje právě probíhající „mnohostrannou transformaci lidské situace“. V této souvislosti zdůrazňuje především to, že dopady vyplývající z této transformace jsou pro různé skupiny lidí různé. Co je pro jedny globalizací, může pro druhé znamenat *lokalizaci* (tedy naopak připoutání k určitému místu). Jinými slovy se snaží poukázat na to, že globalizační procesy postrádají „jednotu účinků“, a způsobují tak nestejné existenční podmínky různých skupin populace (či celých populací navzájem). Lze tedy konstatovat, že přestože nás globalizační procesy ovlivňují stejnou měrou a stejným způsobem, jejich účinky pro všechny stejné nejsou.

3) Z. Bauman dále vyjadřuje velice závažnou myšlenku: nejžádanější hodnotou postmoderní společnosti se stává *mobilita*. Svoboda pohybu, vzácná komodita, se postupně stala hlavním stratifikačním faktorem. Novými „mocnými“, kteří vytvářejí pravidla hry, jsou „globálové“. Vedle nich se „lokalizovaní“ lidé stávají nerovnými soupeři, cítí se „sociálně deprivováni a degradováni“. Lokalizovaný život se stává stále obtížnějším.

4) V tomto směru navazuje Bauman svou úvahou o postupující „*prostorové segregaci, separaci a vylučování*“, která je nedílnou součástí globalizačního procesu. Jejím negativním produktem je jak fundamentalismus, tak hroutící se komunikace mezi stále globálnějšími elitami a stále lokalizovanější většinou. Zvláště tento druhý negativní důsledek považuje Bauman za velmi znepokojující. Doslova píše: „Centra tvorby významů a hodnot jsou dnes exterito-

riální a jsou osvobozena od lokálních omezení, což však neplatí o lidské situaci, kterou mají takové hodnoty a významy formovat a naplňovat smyslem.“ (s. 9).

5) Posledním komplexním problémem, do kterého se autor snaží proniknout, je (podle jeho vlastních slov) „vzájemné proplétání a ovlivňování různých dimenzí polarity“. Z. Bauman se domnívá, že dnešní polarizace společnosti vyplývá v mnoha dimenzích ze svobody pohybu. Tento nový způsob dělení společnosti umožňuje nově vyložit rozdíly mezi lidmi, přesněji řečeno mezi bohatými a chudými, nomády a usadilky, „normálními“ a nenormálními atd.

O čem tedy pojednávají jednotlivé kapitoly? Svou knihu Bauman otevírá kapitolou s názvem *Čas a třída*. Její hlavní myšlenkou je tvrzení, že v globalizovaném světě moc vyplývá z mobility. Je to historicky nový typ moci, kde bohatý nepotřebuje své chudé. Dnešní bohatý se přemísťuje, kam se mu zlíbí, a to po celém světě – na místa, kde budou nižší náklady a větší zisky, kde mu nebude kladen žádný odpor v jeho počínání, kde bude lepší životní prostředí. Za sebou nechává armádu nezaměstnaných, zničenou přírodu, nenapravené škody a odpad. Nová světová elita vyhrála svou „Velkou válku za nezávislost na prostoru“ a dosáhla tak mj. bezprecedentního oddělení moci od závazků. Její rozhodnutí už nejsou vázána teritoriálními omezeními, nejsou závislá na lokalitě, neberou ohledy na lokalizované jedince. Její neukotvená moc je schopná se přesunovat v krátkých intervalech a bez předchozího varování, vykořisťovat a ponechat důsledkům svého vykořisťování. Bariéry proti volnému pohybu kapitálu a peněz téměř neexistují, a pokud přece jen, mohou se tyto odstěhovat na mírumilovnější místa. „K čemu se pouštět do zápasu, když stačí se mu vyhnout?“ (s. 20) Čas se smršťuje, prostor se zmenšuje a třída mobilní elity má díky tomu takovou moc jako nikdy předtím.

Také druhá kapitola nazvaná *Války s prostorem: práva o průběhu* pojednává o moci, tentokrát však o procesu jejího uchopení moderním státem. Chtěl-li stát získat a udržet si svou moc, musel dosáhnout dokonalého zmapování prostoru, na kterém se nacházel. Jeho boj za monopolizaci práva disponovat touto

znalostí byl bojem za ovládnutí všeho, co se na daném prostoru nacházelo. Čitelnost a transparentnost území se postupně stala výsadou státu, protože právě on vyhrál bitvu o právo kontrolovat kartografický úřad, a tedy veškerou produkci map. V této fázi modernizačního procesu si stát uvolnil ruce, aby mohl komukoli uvnitř vnutit přísná, svazující pravidla. Stal se tak zároveň zdrojem nejistoty, což mu zajistilo největší moc.

Po této první fázi modernizace nastala fáze druhá, ještě ambicióznější. „Nyní byla řada na teritoriu, aby se stalo odrazem mapy, aby se pozvedlo na úroveň uspořádané transparentnosti, o níž se usilovalo na mapách.“ (s. 47) Bauman takovou řízenou a plánovanou fázi vedoucí k uniformitě a funkční specializaci ukazuje na městském prostoru, jehož architektonická „dokonalost“ vedla k netoleranci, strachu, separaci atd. Využívá také Foucaultova *Panoptika*, které je metaforou moderního přemístění a redistribuce kontrolní moci. Hlavním účelem Panoptika bylo vytvořit z lidí ukázněné a uniformní jednotky, bylo především zbrání proti rozdílnosti, volbě a rozmanitosti. Jinými slovy Panoptikum představovalo účinný nástroj k tomu, aby se lidé ocitli v situaci, v níž mohli být sledováni, aniž by ovšem věděli kdy, jak a kým. Na podkladě tohoto přirovnání pak Bauman celou kapitolu uzavírá takto: „Autoritu globálních zajišťuje právě jejich odstup: jsou doslova mimo tento svět, ale nad světy místních lidí se každodenně vznášejí vtíravěji a mnohem viditelněji než andělé, kteří se kdysi vznášeli nad křesťanským světem...“ (s. 66)

První tezí kapitoly *Co dál po národním státě?* je tvrzení, že mezi obcí a ekonomikou se otevírá propast. Kapitál (tj. peníze a jiné zdroje) má neustále náskok před jakoukoli obcí. Vše, co se pohybuje rychlostí přibližující se rychlosti elektronického signálu, je osvobozeno od omezení daných územím, na kterém to vzniká, kterým to prochází a ke kterému to směřuje. Z toho vyplývá, že národní ekonomika, která byla dosud rámcem veškerého ekonomického myšlení, se stává účetní fikcí. Kapitál už nemá žádné stálé bydliště, finanční toky jsou z větší části mimo kontrolu národních vlád. Důsledkem toho je, že přestává fungovat řada pák hospodářské politiky. Autor v této souvislosti odkazuje na knihu Kennetha Jowitta

s názvem *Nový světový neřád*, která popisuje pocit znepokojení z nedostatku kontroly nad probíhajícími rozkladnými procesy. Postrádáme řád ve světovém dění. Zdá se, že nikdo nad ním nemá kontrolu. Navíc není ani jasné, jak by taková kontrola mohla vypadat. Neexistuje totiž lokalita dostatečně razantní na to, aby hovořila za lidstvo jako celek a aby se jí lidstvo řídilo.

Čím se vyznačuje dnešní doba? Především nemožností jednání globálně plánovat a realizovat. Idea globalizace vypovídá o působení „anonymních sil“ v zemi nikoho, kde nelze rozvrhovat jednání a jednat. Jak je možné, že se společnost dostala do tohoto stavu bezmocnosti? Jedním z možných vysvětlení je totální oslabení tradičních uspořádávajících institucí, jako je například stát. Ustavení jakékoli státní suverenity kdysi vyžadovalo nabytí schopnosti účinně bránit území (tj. dosáhnout vojenské svrchovanosti), být ekonomicky soběstačným útvarem (tj. dosáhnout hospodářské svrchovanosti) a soustředit dostatek kulturních zdrojů k zachování identity státu (tj. být kulturně svrchovaným). Tyto tři podpěry se nenapravitelně poškodily.

Můžeme dokonce mluvit o tom, že národní stát eroduje, ba přímo odumírá. Příčinou této eroze jsou transnacionální síly, které jsou do velké míry anonymní, a je proto těžké je identifikovat. Národní stát zůstává jediným rámcem bilance a jediným zdrojem efektivní politické iniciativy. Transnacionální síly jsou pro nás nepřehlednou změtí, kterou už si nemůžeme představit jako systém složený z konkrétních akterů či jednotlivých soutěžících sil. Cílem těchto sil je, aby jim nic nestálo v cestě. Oslabený stát je přesně to, co potřebují. Volný pohyb kapitálu a tržní svoboda využívají malé „policejní okrsky“ k tomu, aby jim zajistily nerušené svobodné globální podnikání.

Z. Bauman kapitolu pomalu uzavírá úvahou o procesu celosvětové *restratifikace*. Nastává doba redistribuce privilegií a deprivací, bohatství a chudoby, moci a bezmocnosti, svobody a omezení. Roste počet těch, kteří se nemohou svobodně rozhodovat, kteří si nemohou vybrat, kde budou žít a pracovat. Tito globalizovaní jedinci tvoří početný protipól těch, jejichž svoboda pohybu a svoboda jednání nezadržitelně roste. „Zatímco velmi malému

množství lidí je globalizace ohromně prospěšná, dvě třetiny světové populace vynechává či marginalizuje.“ (s. 87) Jen naivní člověk by si mohl myslet, že důsledkem globalizačních procesů bude dostatek bohatství pro každého. Žijeme v době rychlého ožebračování a rychlého obohacování.

V předposlední části knihy Bauman zpracovává českým čtenářům již známé téma *Turisté a tuláci*. Nazývá tak příslušníky dvou protipólů postmoderní společnosti: ty, co mohou cestovat se vším, co k tomu patří, a ty, kteří si nemohou vybrat kam, kdy a zda vůbec. Podle autora většina z nás patří mezi tyto dvě krajní skupiny. V dnešní době jsme všichni v pohybu, dokonce i když fyzicky zůstáváme na místě. Lišíme se pouze tím, co nás v pohyb uvádí, zda se pohybujeme dobrovolně či nedobrovolně a kam směřujeme. Zatímco turisté si plně užívají svodu z nabídky konzumní společnosti, tuláci nemají prostředky k tomu, aby si z ní mohli cokoli vybrat. I v konzumní společnosti paradoxně platí, že ne každý se může konzumentem stát. Konzument je totiž člověk v pohybu a právě pohyb je tím, co stratifikuje dnešní společnost, co nejvíce odlišuje privilegované od marginalizovaných.

Bauman tento společenský jev popisuje ještě jinak – pomocí schopnosti překonávat čas a prostor. Turisté žijí v čase a na prostoru jim nezáleží, protože každou vzdálenost mohou v krátkém okamžiku překlenout. Tuláci oproti tomu žijí v prostoru, který pro ně zůstává neuchopitelným, nepřekonatelným a držícím tak čas mimo jejich kontrolu. „Tuláci jsou odpad světa oddaného turistickým službám.“ (s. 111) Globalizující se (a lokalizující se) svět se stává nositelem nebezpečných rozporů a jinak to ani nemůže být: „Svět bez tuláků je utopie společnosti turistů.“ (s. 116)

Kapitola *Globální zákony, lokální řády* je završením předešlých úvah o vlivu globalizačních procesů. Je nám už jasné, že dnešní společnost je jiná. Změny pronikly do všech koutů lidského života. Životní podmínky v postmoderní společnosti se mění díky nerovnému přístupu ke svobodě pohybu. Co je tedy největším problémem globalizované společnosti? Především je ohrožena svobodná existence člověka: pocity bezpečí, jistoty, šťastné budoucnosti jsou tytam. Tržní síly se vymkly

jakékoli kontrole a začínají člověku řídit život. Jenže šťastné doby moderního průmyslu už dávno pominuly. Cílem dnešního kapitálu není pohlit co nejvíce pracovních sil, ale naopak snížit jejich počet na minimum. Další směřování ekonomiky a využití pracovních sil vychází opět z polarit lokálního a globálního: lokální pracovní síly jsou stále více závislé na tom, jak s nimi globální investoři naloží. V lidech roste pocit strachu a politické kampaně proti zločinu se stávají náplastí na jejich obavy o vlastní bezpečnost. Počty vyloučených ze společnosti stoupají, vězňové jsou rok od roku plnější. Tyto totální instituce slouží jako lék na nejistotu dnešní doby, kterou lidé vnímají jako ohrožení svého bezpečí. Apely politiků na nutnost prosazovat „zákon a řád“ k tomu, aby byla zajištěna bezpečnost lidí, jsou však falešným řešením skutečného problému – nedostatku jistoty a zabezpečení. Voličská

základna politických stran však stoupá a také vládám se ulevilo: nikdo po nich nebude požadovat, aby dělaly něco s věcmi, na které jsou příliš slabé a které nemohou uchopit a zadržet. A přesně to po nich globální a exteritoriální tržní síly chtějí.

Co lze říci závěrem? Především se domnívám, že Baumanova práce je zdařilou informativní studií o velice aktuální problematice dnešní doby. Nebo lépe: o samotné povaze dnešní doby. Lze si jen přát, aby u nás vycházelo více teoretických reflexí na podobné téma, navíc z pera tak zkušených a zasvěcených sociologů, jako je právě Zygmunt Bauman. Je trochu smutné, že se čtenář musí již na přebalu knihy setkat ne s jedním, ale hned čtyřmi překlady, obsah knihy však dá naštěstí rychle zapomenout.

Natálie Jandová

Jan Keller: Vzestup a pád středních vrstev

Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 123 s.

Představovat Jana Kellera nejen odborné, ale i laické veřejnosti je zbytečné. Přehled jeho publikační činnosti je zejména v našich podmínkách impozantní, a to nejen co do množství (devět knih a nespočetná řada statí v časopisech, sbornících i denním tisku), ale i co do šíře záběru: od masově využívaných učebnic přes angažované práce týkající se sociologických aspektů ekologie a globalizace po kriticko teoretické práce zabývající se západní sociologií. Recenzovaná práce se pohybuje na hranici angažované a kriticko teoretické sociologie. Terčem Kellerovy kritiky je tentokrát osud středních vrstev v západních společnostech a jeho sociologická reflexe.

Práce je členěna do deseti kapitol. První dvě („Svět starých středních vrstev“ a „Expanze nových středních vrstev“) představují stručný nástin vývoje sociální stratifikace v 19. a 20. století v Evropě a Americe se zvláštním zřetělením ke středním vrstvám. Autor se zde opírá zejména o práce A. de Tocquevilla, K. Marxe, M. Webera, Ch. W. Millse, T. Geigera, J. Burnhama a L. Boltanskiho. Jakkoli jde samozřejmě o určitou interpretaci historického vývoje, zdá se, že záměrem autora bylo podat v těchto

dvou kapitolách „objektivní popis událostí“. Na ten pak navazuje přehled sociologických interpretací v kapitole třetí nazvané „Sociologické portréty“. Spíše než o propracované portréty jde však o stručné, leč výstižné skici vybraných sociologických prací, které s jednou výjimkou vznikly zhruba v druhé třetině minulého století – Riesmanův *Osamělý dav* (1950), Millsovy *Bílé límečky* (1951), Whytův *Organizační člověk* (1956), Věpoura *davů* Ortegy y Gasset (1930), Frommův *Strach ze svobody* (1941), Mertonova *Byrokratická struktura a osobnost* (1949), Marcuseho *Jednorozměrný člověk* (1969), Věk *narcismu* Ch. Lasche (1970) a nedávno do češtiny přeložená Gofmanova práce *Všichni hrajeme divadlo* (1959). Tyto portréty pak představují východisko či základní stavební materiál pro úvahy předložené ve zbývajících kapitolách. Autor sleduje v zásadě dvě linie. V prvním plánu předkládá vlastní koncepci historického osudu středních vrstev od počátků kapitalismu po dnešek, v níž kromě již zmíněných prací využívá zejména Baumanovu typologii postmoderní mentality, úvahy Ehrenreichové, Croziera a Bensmana s Vidičem o středních třídách a Reichovu hypotézu o sociální stratifikaci v globalizovaném světě (úplný seznam použitých prací je samozřejmě delší). V druhém plánu předkládá kritiku úsilí

západních sociologů popsat a vysvětlit sociální stratifikaci euroatlantických společností ve dvacátém století.

V rámci výkladu autor pracuje se třemi nepřilíživě zřetelně vymezenými ideálními typy středních vrstev, jež označil jako staré, nové a nejnovější. Podrobněji je charakterizuje zejména v těchto souvislostech: rozvoj byrokratického řízení a bujení organizací (v kapitole „V soukolí organizací“), globalizace („Na skřipci globalizace“), nejjisté postavení středních vrstev ve společnostech, které vede k tzv. statusové panice (první vlně této paniky je věnována kapitola „Strachy a obavy středních vrstev“ a druhé „Postmoderní statusová panika“), rozvoj a krize sociálního státu („Komplexové anebo oběti sociálního státu“) a konečně role středních vrstev v občanské společnosti („Střední vrstvy a občanská společnost“). Práce vrcholí kapitolou „Tajemství středních vrstev“, v níž autor dospěl k závěru, že střední vrstvy jsou iluzorním aktérem, jenž nikdy nemohl a nemůže být „klidnou silou“ stojící v pozadí všeobecné prosperity a stability, kterou si vysnili někteří západní sociologové.

Pro *staré vrstvy* je typická autonomie a autenticita, která úzce souvisí s weberiánským duchem kapitalismu. V sociálních vztazích dominuje korektní konkurence mezi soběstačnými (jen na sebe spoléhajícími) individui, která prostřednictvím svého výkonu a uspokojováním poptávky na svobodném trhu soutěží o materiální úspěch a společenské uznání. Ústřední hodnotou starých středních vrstev je práce, jejímž pokračováním v nepracovní sféře je aktivní účast v občanské společnosti, zejména na lokální úrovni, což souvisí s jejich další typickou charakteristikou, již je svého druhu lokální patriotismus (loajalita k lokalitě). Na první pohled solidní postavení starých středních vrstev je ovšem neustále znejišťováno, a to v ekonomické i sociální sféře. Na jedné straně je to neustálá hrozba úpadku související s cyklickým vývojem hospodářství a na straně druhé dvojitý tlak, jednak shora v podobě expanze velkého kapitálu vyšších vrstev a jednak zdola v podobě organizovaného odporu dělnické třídy. Snaha ubránit se těmto tlakům pak vyvrcholila v podpoře nacionálně fašistického hnutí. V poznámce se čtenář dovídá, že tato interpretace relativně široké podpory fašismu

však dnes patří spíše minulosti. Kapitola zabývající se sociálním státem dává tušit, že v obraně proti výše uvedeným tlakům začaly střední vrstvy budovat sociální stát. Explicitně však autor nic takového netvrdí.

Pro *nové střední vrstvy* je spolu s jejich početním růstem typická ztráta původní nezávislosti. Z kategorie samostatných (tj. těch, kdo pracují na svém) se stává kategorie zaměstnanců – manažerů a bílých límečků pracujících pro organizace. Zatímco dříve bylo důležité, čím se člověk zabýval, nyní více než na tom, co a jak dělá, záleží na tom, v které organizaci se uchytí. Status a majetek už nejsou závislé na výkonu, ale na výběru správné organizace a loajalitě vůči ní. Z korektní soutěže se stává stále méně řízený boj (kompetice) všech proti všem, v němž jsou zvýhodněni ti, jimž se daří postupně se vyvazovat z lokálního provincialismu a napojit se na globální síť. Základní strategií už není maximalizace výkonu a orientace na budoucnost, ale naopak šetření výkonem a orientace na přítomnost. Práce je nutné zlo a veřejná aktivita ztráta času. Z původních aktivních účastníků politiky se stávají její diváci. Na místo lokální ukotvenosti se postupně prosazuje globální vykořeněnost. Namísto autonomie, odpovědnosti, autenticity a seberalizace nastupuje disciplína, efektivita, potřeba publika, přetvářka a odcizení. Zatímco hlavním polem působnosti starých středních vrstev byla produkce nabídky pro blaho celku, v jejímž pozadí stála fungující neviditelná ruka trhu, jsou nové střední vrstvy hlavním aktérem poptávky, v jejímž pozadí stojí reklama. Sociální stát se nezadržitelně vyčerpává a střední vrstvy postupně opouštějí heslo solidarity. Z důstojných starých středních vrstev, které tvořily jádro lokální občanské společnosti, se postupně stávají vykořenění štvanci „on the road“, kteří hledají co nejvýhodnější organizaci, kterou by mohli přesvědčit o své loajalitě.

Nejméně se dozvídáme o *středních vrstvách nejnovějších*, které v textu není vždy snadné odlišit od vrstev nových. Procesy, jež ohrožovaly nové střední vrstvy, se dále prohlubují. Nejnovější střední vrstvy se už definitivně nemohou spolehnout na své organizace ani sociální stát. Snaha o individuální přežití, kterou bylo možné pozorovat již v nových středních vrstvách, je pro jejich nástupce typická.

Návrat k původnímu liberalismu však není možný a tzv. neoliberalismus se spíše obrací proti nim. Sociální žebříček, díky němuž střední vrstvy dříve představovaly určitý nárazník mezi nižšími a vyššími vrstvami, se definitivně láme. Globální soukromý sektor nabízející vysokou životní úroveň a tvůrčí práci pojme jen nepočetné vyšší střední vrstvy. Ostatní zůstávají především v upadajícím veřejném sektoru a snaží se zachránit alespoň dosavadní životní styl, profesní kariéru, důchod a vysokoškolské vzdělání pro své děti. Jsou zmitáni stále reálnějšími obavami nejen o svůj osud, ale i o osud svých dětí, jejichž životní úděl se pravděpodobně zhorší. Vzdor tomu je politika nezajímá už ani jako představení.

Znamená to tedy, že se společnost postupně polarizuje, jak předpokládal Marx? Zdá se, že tak radikální názor autor nesdílí. Svoji vizi dalšího osudu středních vrstev nastiňuje bohužel jen velmi stručně v posledních čtyřech odstavcích závěrečné kapitoly. Postavení nových středních vrstev je (nebo snad bylo?) podle jeho názoru obdobně ambivalentní a rozporné jako postavení jejich předchůdců, kteří museli odolávat tlaku zdola i shora. Tato nová ambivalence má však spíše psychologický ráz. Na jedné straně je zde pocit úspěchu ve srovnání s nižšími vrstvami přítomnosti, na druhé straně jsou to pocity trapného selhání ve srovnání s morálním profilem starých středních vrstev. Postavení nejnovějších vrstev je (nebo teprve bude?) méně rozporné. Jen malé hrstce se podaří se svést na vlně globalizace a proniknout do nejvyšších pater společnosti. Většina splyne s málo úspěšnými, pro něž je typická „zneklidňující nejistota a ochromující rozervanost“ (s. 114). Spíše než konflikt je na pořadu dne anomie, v jejímž pozadí čtenář tuší, ačkoli to autor explicitě netvrdí, logiku kapitalistického systému, dnes především v podobě globalizace. V žádném případě však nelze očekávat všeobecně prospěšný pokrok opírající se o stabilní společenskou sílu, již se měly stát střední vrstvy.

V pozadí údajného selhání západní sociologie XX. století, jejíž představitelé vkládali nereálná očekávání do středních vrstev, vidí Keller špatně položenou otázku. Diskutovalo se totiž o tom, zda střední vrstvy splynou s dělnickou třídou nebo s buržoazií, či zda se zfor-

muji v novou společenskou třídu. V diskusi nad takto položenou otázkou však byl údajně přehlédnut fakt, na nějž poukázal C. W. Mills už před padesáti lety, že totiž tzv. střední třída (celý střední segment stratifikačního systému) představuje nesourodý agregát sociálních kategorií a skupin, jejichž životní šance, postoje a zájmy jsou značně různorodé. Pátrat po jejich společném osudu tak bylo bláhové.

Recenzovanou práci považuji za neobyčejně zajímavou a podnětnou. Snad právě proto k ní však mám řadu připomínek a kritických výhrad. Prostor určený recenzi mne nutí se omezit na ty, které považuji za nejzásadnější. V první řadě je třeba konstatovat, že předložená koncepce je zajímavou částečně teoreticky podloženou hypotézou, která je však čtenáři předložena jako ověřený fakt. Autor navíc nezřídka pracuje s polopravdami. Příkladem může být výše zmíněná teze o kořenech fašismu, o jejíž diskutabilnosti se dozvídáme jen mimochodem z poznámky pod čarou (takže je vlastně předkládána jako platná), nebo níže komentovaná kritika přehnaných nadějí, jež sociologové údajně vkládali do středních vrstev. Polopravdy se ovšem obtížně vyvracejí a pokud je některá inspirativní, nelze ji přímo rozvíjet. K celkově rozpačitému dojmu z práce přispívá vedle nejednoznačné formy, jež se pohybuje na pomezí odborného a popularizačního textu (tvrzení bez argumentů), i nedůsledně vedený aparát pojmový (třídy a vrstvy), jakož i odkazový (někdy až minuciózní odkazování v prvních kapitolách postupně řídne až téměř mizí).

Zatímco odborník je zklamán, laik je oklamán. Je totiž seznámen jen s výsekem literatury zabývající se problémem středních vrstev, aniž by na to byl upozorněn (odborník bude postrádat zdůvodnění výběru). Zejména v kapitole „Sociologické portréty“ předkládá autor až na výjimky (Mills a Whyte) práce, jejichž námětem je střední třída spíše v druhém než v prvním plánu. Popis proměn sociálního milieu rychle se vyvíjejících kapitalistických společností a nově se utvářejících charakterových typů a životních strategií se sice týká především početně se rozrůstajících středních vrstev, nicméně pokud jde o problém středních tříd a vrstev (neřku-li o jejich případný vzestup a pád), jenž je běžně spojován především

s úvahami o sociální stratifikaci, předkládá autor literaturu spíše sekundární. Na druhé straně lze jen poděkovat i za takový přehled západní literatury, z něhož si lze učinit alespoň částečnou, byť ne reprezentativní představu o rozmanitosti sociologických úvah na dané téma.

Ve své kritice dosavadního snažení amerických a západoevropských sociologů na tomto poli bádání postupuje autor osvědčenou metodou, kdy zkonstruuje nepřítele, jenž v realitě neexistuje, aby pak odhalil jeho naivitu, kterou mu dal do vínku. Možná, že autor tuto metodu ne zvolil záměrně. Možná, že vyplynula z jeho snahy provést svého druhu syntézu vybraných koncepcí zabývajících se explicitě či implicitně středními vrstvami. V rámci této syntézy ovšem potlačil fakt, že jednotliví sociologové ve svých pracích o střední třídě (třídách, vrstvách či vrstvách) mají jen zřídka kdy na mysli celý střední segment stratifikačního systému, který je skutečně agregátem poměrně různorodých sociálních kategorií a uskupení, což je všeobecně známo. S konstatováním, že střední třída (podobně jako pojem třída obecně) je jedním z nejmňhavějších a nejneurčitějších

pojmů v soudobé sociologii (s. 9), lze jen souhlasit, pokud ovšem máme na mysli obor jako celek. Vymezení v koncepcích jednotlivých autorů jsou zpravidla daleko určitější. Korektnější by tedy bylo namířit kritiku proti jednotlivým koncepcím a nikoli proti jejich souhrnu (o syntézu podle mého názoru nejde).

Otázky, kdo „vlastně v určité době patří a kdo nikoliv do okruhu střední třídy či středních tříd“ a „v jakém vztahu jsou střední vrstvy či střední třídy k ostatním vrstvám a třídám ve společnosti“, v sobě nepochybně skrývají „silný ideologický náboj s výrazně politickým dopadem“ (s. 11). Obávám se však, že vědu od ideologie neočistíme tím, že se těmito otázkám vyhneme, o což se autor zřejmě snažil. Koho konkrétně řadí do středních vrstev a v jakém vztahu jsou podle jeho názoru vůči ostatním vrstvám a třídám, nám zůstává utajeno. Předložené koncepci tak můžeme věřit nebo nevěřit, sotva ji však dokážeme ověřit.

Na závěr chci znovu zdůraznit, že vzdor výše uvedeným námitkám jsem knihu četla s velkým zájmem a shledala ji inspirativní. Nepochybně stojí za přečtení.

Jadwiga Šanderová

Katharina Müller: The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe

Edward Elgar, Cheltenham (UK), Northampton, MA, xiv + 222 pp.

Mají reformní země větší sklon reformovat své průběžné penzijní systémy než tradiční kapitalistické země? Jestliže celá společnost prochází rekonstrukcí, proč by se to nemělo týkat i státního sociálního systému zabezpečení, nadměrně zatíženého socialistickým paternalismem? Jde o zajímavou otázku, která je výzvou jak pro jednotlivé vědce, tak pro mezinárodní instituce. Podle Boba Deacona a Michelle Hulse by reformní země mohly sloužit jako zkušební terén pro novou sociální politiku. Můžeme se domnívat, že jestliže trhy mohly být zaváděny politickou cestou, pak také radikální reforma sociálního zabezpečení může být zavedena shora, dokonce v rámci téhož reformního balíku.

V návaznosti na Davida Starka lze říci, že většina studií o transformaci zdůrazňuje „path

dependency“, tedy závislost změny na minulém stavu věcí. Nieméně zatímco mezi sledovanými zeměmi existovaly významné rozdíly v příjmové úrovni, sociální struktuře (uvažme např. výjimečné postavení zemědělců v Polsku a vysoký počet samostatně podnikajících osob v Maďarsku), politickém uspořádání (uvedme jen zásadní rozdíl mezi Kádárovým „gulášovým socialismem“ a Husákovým ortodoxním komunismem), sociální politika byla v komunistickém táboře dosti podobná. A přesto se penzijní systémy rozvinuly do různých směrů, jak to ukazuje rozdíl mezi fundamentální reformou v Maďarsku a Polsku na jedné straně a nedostatkem zásadnějších změn v ČR na straně druhé. Hlavní otázkou studie je, jak vysvětlit tuto rozdílnost.

Katharina Müller nejdříve sumarizuje obrovskou teoretickou literaturu o tomto tématu, přičemž sdílí metodologii, kterou aplikovali ve svých novátorských studiích John M. Nelson a Mitchell A. Orenstein. Specifický přístup autorky spočívá v tom, že uvažuje propojení

přístupu zaměřeného na aktéry se strukturálně-institucionálním přístupem: „konstelace a interakce aktérů zapojených do penzijní reformy jsou analyzovány v rámci relevantního strukturálně-institucionálního kontextu“ (s. 5). Tuto metodologii pak velmi důsledně aplikuje ve všech třech národních případech a teprve potom předkládá shrnující schéma (s. 175), které zobrazuje rozvětvení maďarské, polské a české cesty.

Kniha je rozložena do šesti kapitol. Nejprve přináší informaci o teoretických výběrech dalšího postupu a možných variantách a poté z různých úhlů ukazuje „politickou ekonomii penzijní reformy“. Autorka dále aplikuje tento přístup v jednotlivých národních kapitolách, jež popisují vývoj v Maďarsku, Polsku a České republice. Podrobné případové studie poskytují dostatečnou základnu pro komparativní analýzu rozpracovanou v závěrečné kapitole. Významným rysem studie je zcela výjimečná úspornost sdělení, kdy autorka dokáže na malé ploše shrnout velké množství dokumentace včetně domácí literatury a výsledků intenzivní komunikace s klíčovými badateli v dané oblasti a rovněž s některými politiky.

Podle K. Müller jsou primárními aktéry důchodové reformy ministerstva financí a sociálních věcí, společně se Světovou bankou. Odpověď autorky na otázku národních odlišností zní zhruba takto: zatímco v Maďarsku a v Polsku ministerstva financí cítila značné zatížení penzijním deficitem a Světová banka zde měla značný vliv v důsledku zahraniční zadluženosti, oba tyto prvky v ČR chyběly. Naopak důchodový systém zde byl přebytkový a zadlužení u Světové banky bylo nízké. U nás bylo tedy ministerstvo práce a sociálních věcí jediným hráčem v dané oblasti a rozhodlo – stejně jako to dělá kdekoli jinde – neriskovat zásadní reformu. Fakticky i implementace menších změn v roce 1995 (zvláště postupné zvyšování důchodového věku), téměř zkrachovala kvůli nesouhlasu koaličních lidovců a prošla jen díky politickému barteru.

Tento výklad zní racionálně a je jistě do značné míry korektní. Ale přece se zdá, že v něm někteří aktéři chybí. V parlamentní demokracii je vůle politických stran a zájmy jejich voličů často stejně důležitými činiteli jako vládní úřady a odborníci. Autorka zmiňuje

některé významné politické osobnosti, ale opomíjí jejich politické zázemí, předvolební sliby jakož i povolební dluhy. Působení „šedivé lobby“ prochází nejen levicovými a středovými stranami, ale také politickou pravici, přinejmenším v ČR. To nám pomůže pochopit, proč Václav Klaus, tehdy hlavní zastánce liberalismu ve středoevropském regionu, dokonce ani nenavrhil radikálnější penzijní reformu, přestože měl v polovině 90. let rozhodující formální i neformální moc pokud jde o přeměnu ekonomiky země.

Propojený přístup analyzující aktéry a instituce, který autorka používá, je nepochybně v souladu s meritem věci. Zůstává však otázkou, do jaké míry může být platný přísně deterministický výklad. Na místě je tu Orensteinův postřeh, že preference a postoje politiků k důchodové reformě „nejsou ani jednou provždy dané, ani zcela předvídatelné“. V ČR se napětí či rozpory mezi ministerstvy financí a sociálních věcí neprojevovaly ani za Klausovy, ani za Zemanovy vlády, neboť resorty zastávaly stejnou politiku. Je poněkud paradoxní, že vystředáním pravicové vlády levicovou vlastně nedošlo k významnější změně v oblasti důchodové reformy. Tváří v tvář růstu rozpočtového deficitu žádná z velkých politických stran necítí potřebu tlačit na významné omezení mandatorních výdajů.

Jestliže Katharina Müller požaduje komplexnější analýzu pro západní země, která by vzala v úvahu vkořeněné nezadatelné zájmy a zažitě politické praktiky (s. 181), měla by totéž aplikovat i na východní země. Pokud se znovu zamyslíme nad situací u nás, je možné uvažovat ještě o dalších důvodech zablokované důchodové reformy ze strany obyvatelstva: silné sociálně demokratické tradice; politický pat daný „opoziční smlouvou“ mezi hlavními stranami na levici a na pravici: nedůvěra lidí k soukromým finančním institucím jako důsledek skandálů spojených s kupónovou privatizací atd. Nakonec ani parametrická reforma průběžného systému, ani povinné soukromé úspory nemohou vyřešit problémy vyplývající ze zhoršujícího se poměru závislosti a ohromných budoucích nákladů penzijního systému.

Recenzovaná publikace získala cenu za nejlepší disertaci v oblasti „komparativních ekonomických systémů a ekonomiky transfor-

mace“ od European Association for Comparative Economic Studies (EACES) a – již jako publikovaná kniha – cenu E. A. Hewetta za vynikající dílo o politické ekonomii národních ekonomik východní Evropy a bývalého Sovětského svazu od American Association for the

Advancement of Slavic Studies (AAASS). Kniha nepochybně patří mezi základní literaturu a užitečné dílo pro všechny, kdo se zabývají důchodovou reformou v zemích procházejících transformací i jinde ve světě.

Jiří Večerník

Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů

PETR SUNEGA

Vydal Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1,
fax + 420 2 2222 0143, e-mail socmail@soc.cas.cz

„Sociological Papers“ SP 01:3

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 138,- Kč (6 USD)

Shrnutí: Jádrem tohoto textu je komparace dvou vybraných modelů adresného příspěvku na nájemné v českém prostředí, jejíž závěry mohou sloužit jako podklad pro konstrukci budoucí podoby tohoto příspěvku v ČR.

V první části práce čtenář nalezne teoretický popis systémů adresného příspěvku na bydlení ve vybraných zemích EU včetně situace v ČR, následuje pasáž věnovaná metodologii testování a srovnávání daných modelů.

Druhá část je zaměřena empiricky. Podařilo se vytvořit mikrosimulační model, který je natolik flexibilní, že umožňuje velmi snadno měnit celý algoritmus výpočtu příspěvku. S jeho pomocí a využitím dat Souborů rodinných účtů Českého statistického úřadu bylo testováno a analyzováno fungování zjednodušeného německého vzorce a návrhu konceptu nového příspěvku na nájemné, který vznikl v působnosti Ministerstva práce a sociálních věcí v průběhu roku 1999. Další dvě referenční varianty vznikly modifikací uvedených předloh. Testování probíhalo při stanovení tří různě vysokých hladin nájemného. Těmi byly simulované tržní nájemy, orientační místní nájemy vypočtené podle návrhu Ministerstva pro místní rozvoj a nájemy na úrovni roku 1997. Studie ukazuje, že faktory jako regionální diferenciacce maximálního nájemného, respektování principu marginálních nákladů nebo podpora domácností s menším počtem členů, jsou v českém prostředí významné a měly by proto být budoucí podobou příspěvku zohledněny.

Transformace a modernizace po Japonsku aneb čeští sociologové v Říši vycházejícího slunce

Frekvence studijních, přednáškových a výzkumných pobytů českých i slovenských, také však např. polských a maďarských sociologů v Japonsku v průběhu devadesátých let výrazně vzrostla. Je to zásluhou aktivity řady institucí univerzitních, nadačních i občanských a samozřejmě i několika jednotlivých japonských sociologů, především profesorů Akihiro Ishikawy, Yoshimoto Kawasakiho a dalších z Chuo University v Tokiu a profesora Tadayuki Hayashiho ze Slavic Research Center Hokkaido University v Sapporu. Rovněž návštěvy japonských sociologů v českých zemích a na Slovensku i v jiných postsocialistických a dalších evropských zemích jsou častější. Přibývá mezinárodních komparativních výzkumů, nejčastěji iniciovaných japonskou stranou, na nichž se podílejí sociologové evropských zemí, včetně Slovenska a Česka. Kromě trvale se rozvíjejících osobních a institucionálních kontaktů hraje v tomto pozoruhodném trendu určitou úlohu i příbuznost tematiky, kterou se zeměpisně navzájem tak vzdálení sociologové zabývají. Problémy industriální a postindustriální modernizace, navazující s jistým zpožděním na modely uplatněné ve vyspělých zemích Západu, avšak řešené s přihlédnutím k řadě okolností specifickými, inovativními postupy, jsou do jisté míry společné, stejně tak jako nezbytnost transformovat sociální a institucionální systémy tak, aby modernizačním procesům napomáhaly.

V březnu 2000 jsem měl možnost absolvovat měsíční přednáškový a studijní pobyt v Chuo University. V téže době byla na studijní cestě v Japonsku i Z. Mansfeldová, vědecká pracovnice našeho ústavu (Sociologický ústav AV ČR). Spolu s ní jsme přednesli poznatky z našich výzkumů (mj. z výzkumu „Deset let transformace“ z podzimu 1999, vedeného M. Tučkem) a teoretických prací nejprve ve Slovanském výzkumném středisku v Sapporu. Zaslíbené a zajímavé diskuse se zúčastnili pracovníci této instituce, která již v roce 1997 vydala dvě velmi poučné publikace navazující na mezinárodní setkání věnovaná novým pro-

cesům v tzv. postkomunistických zemích (T. Hayashi (ed.), *The Emerging New Regional Order in Central and Eastern Europe*, Sapporo, SRC HU 1997; T. Hayashi a G. Jukes (eds.), *Building Nation, State and Regime. Some Post-Communist Examples*, Sapporo, SRC HU 1997). Obdobná prezentace na půdě Institutu sociálních věd Chuo University v Tokiu byla o to hlubší a náročnější, že se jí aktivně zúčastnil jeden z nejvýznamnějších japonských sociologů, profesor Ken'ichi Tominaga. I zde diskuse navazovala na předchozí akce a publikace Institutu (Y. Kawasaki a A. Ishikawa (eds.), *Market Economy and Social Justice*, Tokyo, Chuo University Press 1994; Y. Kawasaki a S. Sonoda (eds.), *Globalization in East Asia: Past and Present*, Tokyo, Chuo University Press 2000).

Není náhodou, že na půdě obou hostitelských institucí zazněly u příležitosti našich přednášek, také však při nedávno uspořádaných jiných diskusích i v dostupných publikacích nové a podnětné myšlenky týkající se specifických problémů postsocialistické transformace a modernizace. Je to skutečně dáno příbuzností dlouhodobějších i aktuálních problémů, která se zračí i v účasti hostů ze střední a východní Evropy. Studium literatury získané péčí hostitelské instituce, celá řada diskusí s odborníky, účast na dvou shromážděních Společnosti japonsko-česko-slovenského přátelství v Ósace a Tokiu, návštěva několika velkých měst a řady historicky kulturních a přírodních pamětihodností rozšířily zdroje našich informací o současném Japonsku. Spojení hluboce zakořeněného tradicionalismu prostředí a některých stránek společenských vztahů i chování s výraznými úspěchy průmyslové a na ni – byť nikoli bez nesnází – navazující postindustriální modernizace, směřující ke společnosti informace a vědění, je nesporně charakteristickým rysem soudobého Japonska, jak se zformovalo 55 let po válce, která zanechala v troskách nejen Hirošimu a Nagasaki, nýbrž také konvenčními zbraněmi totálně zničené Tokio a celou řadu dalších japonských velkoměst a celou zemi ve stavu hlubokého úpadku a bídy. Toto spojení není jen vnějškové: ani v denním způsobu života Japonců nezaniká pod tlakem okázalé hypermodernity a dryáčnické velkoreklamy (jež ovšem do Japonska do jisté míry

pronikají stejně jako do kterékoli jiné vyspělé země) jeho prostota, neokázalost a skromnost stejně jako organické sepětí s historicky zděděným prostředím. Nápadnými okolnostmi, napomáhajícími spojení tradice a modernity, jsou nezdolná pracovitost a stále ještě mimořádná skromnost a ukázněnost převládající části japonského obyvatelstva; pragmatická racionalita jeho vše kontrolující byrokracie a managementu: kooperace státu a velkého i středního soukromého kapitálu; vysoká schopnost nápodoby importovaných vzorů; specifický vztah nápodoby, ekonomické spolupráce a oboustranné agresivní ekonomické konkurence, jaký se vytvořil mezi vítěznými USA a poraženým Japonskem: zčásti poválečným tlakem americké okupační správy vynucená a zčásti stále výraznější dobrovolná demokratizace a „zobčanšťování“ země; demilitarizace ekonomiky; v neposlední řadě pak střídavý charakter vztahu obou základních církví, státu (úplná odluka) a obyvatelstva, nad jehož zachováním bdí platné zákony a fungující úřady. Vcelku vzato je Japonsko zemí, která za velmi obtížných okolností dosáhla velkého úspěchu v modernizačním procesu a zvyšování národního bohatství (včetně mezd) postupy dílem převzatými, dílem však zcela originálními. V tomto směru může být příkladem nejen zemím někdejšího tzv. třetího světa, nýbrž i řadě zemí postsocialistických, mj. České republice, s níž má společný vysoký stupeň průmyslového rozvoje a mnohé jiné problémy, např. rychlé stárnutí populace a jisté ekonomické obtíže stagnačního charakteru související s přechodem od přežívajících pozůstatků extenzivního průmyslového rozvoje k postindustrialismu. I v Japonsku jsou veřejným míněním silně pociťovány důsledky minulých korupčních afér stejně jako poprvé po dlouhé době vzniknuvší, ovšem zatím nevysoká nezaměstnanost kolem 5 % pracovní síly.

Můj studijní pobyt mi umožnil seznámit se podrobněji s dílem dvou významných japonských sociologů, jejichž myšlenky mohou být zajímavé pro českého čtenáře.

Souhrnné vyličení vývoje japonské sociologie ve vztahu k vývoji společnosti po druhé světové válce podal jeden z jejich seniorů, Ken'ichi Tominaga, žák Parsonsův, s nímž jsem se setkal poprvé již v roce 1969 při návštěvě Harvardské univerzity, později dlouho-

letý profesor Tokyo University. Začínal teoretickým náčrtem vztahu sociálního systému a historického procesu industrializace, tedy teorií sociální změny navazující na teoretický odkaz M. Webera a na dílo T. Parsonse (K. Tominaga, „Growth, Development, and Structural Change of the Social System“, in *Explorations in General Theory in Social Science: Essays in honor of Talcott Parsons, Vol. 2*, ed. by J. J. Loubser, New York, The Free Press 1976). Ve své poslední studii („Sociology in Postwar Japan and its Problems“, Typescript prepared for a contribution to *Jahrbuch für Soziologiegeschichte*) ukazuje, jak se v poválečném období pod silnými zahraničními vlivy odehrál souboj idejí mezi marxistickým, a vůbec konfliktualistickým pojetím sociologie, orientovaným na vyostřování vztahu mezi kapitalismem a socialismem a teorií modernizace, vycházející z pozdní parsonsové tradice. Podobný typ střetu byl zaznamenán i v poválečné historii sociologie německé (K. H. Ruffmann a H. Altrichter (eds.), *In 'Modernisierung' versus 'Sozialismus'. Formen und Strategien sozialen Wandels im 20. Jahrhundert*, Erlangen, VDGZF 1983), a to nikoli náhodou. Tominaga v jiné své práci („Introduction: Stages of the Development of Modernization Theory and the Point of View of Late Starting Countries“, *International Review of Sociology* 1991, No 3, 69-82) poukázal na četné analogie v poválečném společenském vývoji Japonska a Německa, diktované podobným stupněm vývoje v minulosti i společnými osudy zemí poražených ve druhé světové válce, jejichž nejvýraznější modernizace probíhala ve zpoždění za Spojenými státy až od šedesátých let. Podobně jako v jiných jihovýchodoasijských zemích i v Japonsku sovětská perestrojka a porážka sovětského bloku ve studené válce vedly k ústupu vlivu marxistické sociologie a k přechodnému vzrůstu vlivu extrémních postmoderních a krajně liberálních reakcí. V současné době však se sociologie modernizace znovu dostává do popředí zájmu jako rovnocenný konkurent tohoto nového radikálního proudu.

Tominaga („A Theory of Modernization and Social Change of the Non-Western Societies: Toward a Generalization from Japan's Experiences“, *International Review of Sociology* 1991, No 3, 95-120) analyzuje modernizaci

v několika základních dimenzích: ekonomické, politické, společenské a kulturní. Přesto, že uznává rozhodující vliv kulturní difúze ze Západu pro modernizaci Japonska a postupně i celé řady dalších „nezápadních“ společností, odmítá chápat jejich modernizaci jako pouhou „westernizaci“. Konstatuje existenci jisté specifické nevyváženosti v jejich modernizaci podle jednotlivých dimenzí. Jde především o specifické problémy poněkud archaického rodinného a příbuzenského systému, včetně pouze pomalu se měnícího postavení ženy, o zpoždování modernizace na vesnici a posléze o zvláštnosti charakteru japonského podniku (o nichž podrobněji viz níže). Tyto okolnosti brzdí procesy modernizace a vtiskují jim svébytný ráz. Zaznamenejme však, že v posledních letech dochází k výrazným změnám ve všech třech oblastech, mj. v souvislosti s generační obměnou a s výše zmíněnými ekonomickými obtížemi a jejich překonáváním. Tyto změny poznenáhlu proměňují životní styl zejména mladší generace. Od osmdesátých let se v japonské literatuře objevují už díla pojednávající o postindustriálním vývoji spojeném s informatizací (Y. Masuda, *The Information Society as Post-Industrial Society*, Tokyo, IIS 1981).

Zatímco senior Ken'ichi Tominaga v řadě svých studií publikovaných v angličtině, francouzštině a němčině a v sérii knih vydaných v japonštině (v tomto případě soudě podle překladu jejich titulů do angličtiny) klene smělý oblouk od obecné teorie sociální změny přes teorii modernizace a její varianty platné pro „nezápadní“ země až po analýzu japonského společenského systému a jeho reflexe poválečnou sociologií, druhý sociolog, o němž mám možnost referovat, je dnes příslušníkem starší střední generace, aktivně činným v mezinárodních komparativních výzkumech podnikové sféry, z nichž mnohé zahrnují i státně socialistické a později postsocialistické země. Je to již zmíněný Akihiro Ishikawa. V knize referující o výsledcích výzkumů z let 1984-1985 a 1994-1996, v jejichž realizaci hrál významnou vedoucí úlohu (R. Martin, A. Ishikawa, M. Csaba a F. Consoli (eds.), *Workers, Firms and Unions. Industrial Relations in Transition*, Frankfurt a. M., Peter Lang 1998) jsou publikovány texty týkající se výsledků

výzkumu „průmyslových vztahů v přechodu“, tj. vývoje vztahů pracovníků, firem a odborů v Česku, Číně, ve Finsku, Francii, Itálii, Japonsku, Maďarsku, Německu, Polsku, na Slovensku, ve Slovinsku a Švédsku, v další výzkumné zprávě (A. Ishikawa, R. Martin, W. Morawski a V. Rus (eds.),) doplněny ještě o Koreu a Španělsko. Podobnou problematikou se zabývá i v komparativním výzkumu podniků v Japonsku, Korejské republice a Česku. Zaznamenejme s potěšením, že jedním z významných zdrojů inspirace byl pro tehdy teprve začínající kariéru vědeckého pracovníka pobyt v Československu koncem šedesátých a v průběhu sedmdesátých let. Ishikawa téměř doslova sdílel tehdy osudy českých sociologů usilujících o přesnější analýzu české „křížovky dějin“ a trestaných za to vytlačení z akademické vědy do inferiorních institucí. Spolupracoval tehdy mj. i s O. Sedláčkem a dnes již zesnulým D. Slejškou.

Své kontakty s českým a slovenským prostředím nikdy nepřerušil, soustavně studoval vývoj v Československu i v obou jeho dědičných republikách a napsal řadu informativních textů o vývoji české i slovenské společnosti a jejich způsobu života, většinu z nich v japonštině. Postupně své kontakty rozšířil i na další socialistické, dnes postsocialistické země. Stal se jedním ze zasvěcených znalců jejich vývoje a sociologické literatury, která jej analyzuje (Viz např. „Socialism and Social Inequality: A Viewpoint“, in *Socialism and Social Inequality*, ed. by A. Ishikawa et al., Tokyo, Chuo University 1981; „Russian and East European Studies“, *International Journal of Japanese Sociology* 1997, No 6: 31-42). Byl jedním z prvních zahraničních sociologů, kteří upozorňovali na nezbytnost uvážlivého historicko-transformačního přístupu k problematice vývoje po roce 1989 („Patterns of Work Identity in the Firm and Plant: An East-West Comparison“, in *Labour Relations in Transition in Eastern Europe*, ed. by G. Széll, Berlin-New York, Walter De Gruyter 1992).

Na tomto místě však chci upozornit hlavně na úlohu A. Ishikawy ve vyjasňování specifik japonské modernizace, jak ji viděl skrze vývoj sociologické literatury zkoumající podnikovou sféru a její management („A Survey of Studies in the Japanese Style of Management“.

Economic and Industrial Democracy 1982, Vol. 3: 1-15). V poměrně krátké, avšak podle mého názoru vysoce informativní studii klíčového významu analyzuje autor jednotlivé etapy vývoje japonské sociologie podniku. V těsně poválečném období a v letech padesátých se japonští sociologové a ekonomové na vlně demokratizace prosazované americkými silami soustředili na kritiku „předmoderních“ a „polo-feudálních“ rysů japonské společnosti a podnikové sféry. Jedním z nich byla vazba rozvíjející se japonské městské kapitalistické ekonomiky na nekvalifikované pracovní síly zůstávající ve spojení s tradiční japonskou vesnicí. Tento pohled však byl překonán rychlým vývojem průmyslové technologie a v souladu s tím se pozornost soustředila spíše na změny na straně poptávky po pracovní síle tj. na modernizaci podniků, než na její zdroje. Druhým terčem kritiky se stal jev označovaný jako „familismus“, jímž se rozumělo pronikání rodinného principu hospodaření ve vesnice do městského podnikání, tj. do vztahů mistr – učeň, zaměstnavatel – zaměstnanec a nadřízený – podřízený.

Empirické a historické studie ze šedesátých let identifikovaly jako jeden z klíčových rysů japonských industriálních vztahů princip seniority až paternalismu ve vztahu nadřízeného a podřízeného s jeho kořeny v poválečném utváření pracovní síly, procesu jejího získávání kvalifikace, jakož i tradičních rysech japonského společenského uspořádání. V procesu postupného překonávání původního primitivního familismu typického pro poválečnou mobilizaci pracovní síly a pečlivějšího studia empirie byl tento jev redefinován jako „manažerský familismus“. Oba zmíněné principy vyústily ve známý jev dlouhodobé ekonomické a sociální jistoty ve vztahu podniku a pracovní síly a extrémní oddanosti zaměstnanců zájmům podniku, který skutečně existoval a do jisté míry přežívá v japonských podnicích, jsa ovšem v období ekonomických potíží stále více narušován růstem nezaměstnanosti a značným rozšířením práce na částečný úvazek. Ishikawa konstatuje, že v šedesátých letech se existence těchto jevů stala základem diskuse o vztahu obecného a specificky národního v japonské modernizaci.

V sedmdesátých letech, v období japonských ekonomických úspěchů, bylo uvedené

kategoriální schéma doplněno o pojem „groupism“ – po našem pravděpodobně „kolektivismus“ – jako protiklad individualismu a s ním spojený důraz na harmonii v industriálních vztazích jako kulturní a psychologická charakteristika japonské pracovní síly a podnikového managementu, vznikající pod vlivem tradičního japonského způsobu života. Jiní sociologové naopak zdůrazňovali přechodnost této charakteristiky a zbytečné přeceňování jejího významu z hlediska následného vývoje technologie a managementu. V druhé polovině sedmdesátých let se staly otázky specifík a obecných rysů japonských průmyslových vztahů předmětem několika srovnávacích výzkumů, jež však Ishikawa považuje za nedostatečně sofistikované. Proto na počátku osmdesátých let navrhuje organizaci systematických a dobře propracovaných mezinárodních komparativních výzkumů. Jak již bylo uvedeno, sám se spolu s dalšími ujímá jejich projektování a realizace. Příspěvek japonských sociologů v již připomenutém sborníku (A. Ishikawa a T. Shiraishi, „Japanese Employees' Attitudes in Transition: 1984-1994“, in *Workers, Firms and Unions. Industrial Relations in Transition*, ed. by R. Martin, A. Ishikawa et al., Frankfurt a. M., Peter Lang 1998) ukazuje, že v podmínkách ztížené situace japonské ekonomiky v devadesátých letech ve srovnání s přechodnou konjunkturou osmdesátých let některé specifické rysy sociální a psychické atmosféry japonských podniků ustupují do pozadí (zaměstnanci si o něco méně stěžují na délku pracovní doby a více na nedostatečnou jistotu trvalé zaměstnanosti, popř. na neuspokojivé vnitropodnikové výhody), jiné však se spíše upevňují (např. vnímání vyšších i středních manažerů jako součástí kolektivního „my“). V následné zprávě Ishikawa a le Grand („Workers' Identity with the Management and/or the Trade Union“, in *Workers, Firms and Unions, Part 2*, ed. by A. Ishikawa, R. Martin et al., Frankfurt a. M., Peter Lang 2000) vytvářejí typologii identifikace pracovníků s managementem a odbory, v níž se Japonsko spolu s Maďarskem a Švédskem ocitá ve skupině, v níž převládá duální identifikace jak s manažery, tak s odbory. To vše by svědčelo o tom, že specifický typ japonského podnikového kolektivismu, oceňovaný i mnoha ekonomy a sociology na západě, může být i nadále funkč-

ním aspektem moderní ekonomiky. K situaci v japonských podnicích v současnosti viz (Z. Mansfeldová, „Sociální dialog v Japonsku“, *Pohledy* 1998, č. 4: 1-5).

Velkorysý teoretický myšlení Tominagovo stejně jako empiricky poctivě založené komparativně analytické dílo Ishikawovo, obě navazující na seriózní zpracování domácí sociologické literatury, jsou příkladem dvou komple-

mentárních přístupů k měnící se společenské realitě. Tominaga však ve své studii o vývoji poválečné japonské sociologie upozorňuje také na to, že ta čerpá více impulsů ze zahraničí, než aby se vzájemně obohacovala rozvíjením vlastního duchovního bohatství a dialogem různých autorů a směrů. To ostatně není jev pouze specificky japonský.

Pavel Machonin

Etnometodologická konference v Manchesteru

Ve dnech 9.-11. 7. 2001 se konala v Manchesteru konference s názvem *Orders of Ordinary Action* (Uspořádání každodenních akcí). Proběhla na tamní Metropolitní univerzitě a zorganizoval ji a sponzoroval Mezinárodní institut pro etnometodologii a konverzační analýzu. Protože konkrétními organizátory tohoto vědeckého setkání byli Dave Francis a Steve Hester, podílela se na výborném průběhu konference také jejich pracoviště – katedra sociologie Metropolitní univerzity v Manchesteru a Škola sociálních věd v Bangoru (Univerzita Wales).

Konference přilákala asi 180 účastníků. Silně zastoupeny byly – kromě domácí Británie – Austrálie, USA, Japonsko, přitomni byli i ne tak četní „kontinentální“ Evropané, z nichž snad nejvíce bylo Švýcarů. Ze zemí někdejšího „východního bloku“ přijel jen autor této zprávy. Protože etnometodologie je specifický přístup ke studiu v zásadě jakékoli sociální skutečnosti, resp. jakýchkoli sociálních aktivit, je přitažlivá pro odborníky z nejrůznějších disciplín. Zastoupení tu proto byli nejen sociologové, ale i informatiči, pedagogové, lingvisté, mediální analytici, psychologové, etnografové, filozofové a další odbornosti. To se zřetelně projevilo i na velké tematické pestrosti asi 70 příspěvků, které byly na konferenci předneseny. Nejpočetnější byly referáty a sdělení z oblasti zdravotní péče (nejrůznější aspekty), hodně bylo analyzováno vyučování, fungování médií, rodinný život, velmi početné byly příspěvky zabývající se různými aspekty moderních technologií, došlo na počítačové poradenství, systémové inženýrství, řízení institucí,

vědecký výzkum, soudnictví, nacionalismus atd. Tato pestrost souvisí s tím, že v rámci etnometodologie se velmi dynamicky rozvíjí „etnometodologický výzkum práce“, který navazuje na studie pozdního Garfinkela. Protože v etnometodologii má zásadní postavení jazyk, lépe řečeno verbální komunikace, řada referátů a sdělení měla dimenzi, kterou lze označit jako „konverzačně analytickou“. Jiné příspěvky zase využívaly nebo rozvíjely poznatky „členské kategorizační analýzy“, dalšího dynamicky se rozvíjejícího odvětví etnometodologie. Prezentace jednotlivých příspěvků byla velmi rozdílná – zažil jsem hodně referátů čtených (v mnoha případech i roditelými mluvčími angličtiny), ale také vyložené improvizace (ojediněle i nevalné kvality), a dokonce pozoruhodná multimediální „show“.

Konference se zúčastnili nejvýznamnější představitelé etnometodologie. S plenárními referáty vystoupili M. Lynch (přednášel o etnometodologické respecifikaci rozdílu mezi vědou a zdravým rozumem na příkladu jednání soudů), G. Button a W. Sharrock (jejich tématem byla moc jako předmět etnometodologického studia, a to na příkladu provozu banky), sám zakladatel etnometodologie H. Garfinkel (hovořil o své nejnovější knize, která je v tisku) a konečně G. Psathas (o historii etnometodologie – porovnával utváření etnometodologických škol v Bostonu a v Manchesteru, a to na pozadí vývoje sociologické školy v Chicagu v 20. letech 20. století).

Konference nepřispěla pouze k rozvoji poznatků o řadě lidských aktivit, ale reflexivně i k rozvoji samé etnometodologie. Řada autorů se např. věnovala historii etnometodologie. Nejen už zmínění G. Psathas a H. Garfinkel, ale např. i P. Filmer (na pozadí fenomenologické sociologie), G. Smith (přednášel o vztahu

etnometodologie a E. Goffmana) nebo A. McHoul (analyzoval rané práce H. Sackse, zakladatele konverzační analýzy). Historii etnometodologie však „dělali“ i ostatní účastníci konference, neboť součástí konference bylo jednání o zpevnění organizační základny etnometodologie a o propagaci etnometodologie (sbíraly se např. hlasy pro ustanovení sekce pro etnometodologii a konverzační analýzu v rámci Americké sociologické asociace). Konkrétním výsledkem jednání v Manchesteru bylo vytvoření organizačního výboru dosud víceméně neformálního Mezinárodního institutu pro etnometodologii a konverzační analýzu a v zásadě přenesení tohoto institutu z Bostonu do Manchesteru. Důležité bylo samozřejmě i rozhodnutí, že další konference tohoto institutu se bude konat už za dva roky, a to opět v Manchesteru (předposlední konference se konala před čtyřmi lety v Tokiu).

Celkově vládla na letošní konferenci v Manchesteru výborná atmosféra; jak jednání v sekcích, tak i jednání plenární se vyznačovala značnou neformálností. Organizátoři vytvořili řadu příležitostí pro navázání nových odbor-

ných kontaktů, nebylo problémem pohovořit i s H. Garfínkem. Účastníci konference, etnometodologové senzitivní k detailům lidského konání, a proto zvyklí na práci se záznamovou technikou, nenamítali nic proti tomu, že všechna jejich odborná vystoupení jsou nahrávána – naopak řada z nich ocenila, že za jednu britskou libru mohou získat od organizátorů magnetofonový pásek s příspěvkem účastníka, jehož vystoupení nemohli být přítomni (pracovalo se ve čtyřech paralelních sekcích).

Referáty a sdělení, které v Manchesteru odezněly, budou publikovány v několika svazcích v ediční řadě Mezinárodního institutu pro etnometodologii a konverzační analýzu. S většinou abstraktů konferenčních příspěvků se lze seznámit na webovské stránce konference www.mmu.ac.uk/h-ss/sis/korg/orders1.htm. Aktuální informace o etnometodologii a konverzační analýze, včetně obsáhlé bibliografie, je možné najít v elektronickém bulletinu *Ethno/CA News*, který už víc než deset let připravuje amsterdamský sociolog P. ten Have (www.pscw.uva.nl/emca/index.htm).

Jiří Nekvapil

O sociologii v Polsku a Československu před rokem 1968

Druhé číslo polského teoretického a programového čtvrtletníku *Myśl Socjaldemokratyczna* z roku 2001, jehož hlavním redaktorem je významný a i u nás svým dílem dobře známý sociolog Jerzy J. Wiatr, uveřejnilo stať vynikajícího znalce české a slovenské sociologie Jarosława Kiliase pod názvem „Okno do světa. O sociologii v Polsku a Československu před rokem 1968.“ Vzhledem k tomu, že jde o cenný příspěvek k dějinám vztahů mezi polskou a československou sociologií, obsahující řadu originálních postřehů, dovoluji si o něm stručně informovat.

Autor upozorňuje, že v článku využil materiály shromážděné pro referát přednesený na konferenci věnované dějinám polské sociologie, kterou uspořádal na podzim roku 1995 Institut sociologie Univerzity Mikuláše Kopernika v Toruni. Jejich součástí byly mj. rozh-

vory se Z. Baumanem, M. Hirszowiczovou, W. Wesolowským a J. J. Wiatrem.

J. Kiliias konstatuje, že kontakty mezi československými a polskými sociology se začaly navazovat ještě před institucionálním obnovením československé sociologie (zlikvidované po roce 1948), a to na konci padesátých let. Docházelo k nim především v rámci institucionální formální spolupráce vědeckých pracovišť, zejména Akademií věd. Jejich iniciátorem byla hlavně československá strana. Hlubší a obsahově bohatší podoby nabyly tyto vztahy od roku 1963, přičemž zvlášť intenzivně se rozvíjely počínaje rokem 1966. Polský autor to dokumentuje řadou údajů převzatých z různých pramenů.

Z Kiliiasova příspěvku je nejzajímavější jeho komentář týkající se známé skutečnosti, že zmíněné vztahy byly od počátku asymetrické, což se projevovalo jak v počtu sociologických knih přeložených v uvedené době z polštiny do češtiny, tak v množství příspěvků o sociologii druhé země v sociologických periodikách. Kiliias uvádí, že v letech 1965-69 otiskl *Socio-*

logický časopis tři stati polských autorů. 33 rozsáhlých recenzí či zpráv o polském vědeckém životě a více než 100 menších informací případně bibliografických anotací týkajících se polských knih. Slovenská *Sociológia* uveřejnila roku 1969, kdy začala vycházet, šest velkých a dvě drobnější zprávy, respektive recenze polských knih. Kiliasovi se zdá, že proporcionální podíl polské problematiky v Československu postupně poněkud slábnul, až v letech 1968-69 prudce poklesl.

Naproti tomu v polském odborném tisku celostátní působnosti, tj. v časopisech *Kultura i Społeczeństwo*, *Przegląd Socjologiczny*, *Studia Socjologiczne* a *Studia Socjologiczno-Polityczne* z let 1963-69, se podle Kiliase objevilo jen pět textů týkajících se české nebo slovenské sociologie. Nebyla mezi nimi žádná recenze a vyšla pouze jedna stať českého autora. Ani tak významné práce jako *Civilizace na rozcestí* kolektivu R. Richty (ta však vyšla později, tj. roku 1971 v polském překladu) a *Československá společnost* týmu P. Machonina nenašly v odborných časopisech žádný ohlas. Důležitou výjimku tvořilo jen periodikum *Roczniki Socjologii Wsi*, které pravidelně informovalo o výsledcích práce československých sociologů vesnice.

Kilias se domnívá, že důvodů této asymetrie bylo několik. Svou úlohu sehrála rozdílná chronologie politických událostí v obou zemích i v československo-polských vztazích. Výsledky československé sociologie byly zpočátku vskutku skrovné. Když se později začaly objevovat zajímavější texty ve větším počtu, psaní o nich či odvolávání se na ně už nebylo pravděpodobně možné z cenzurních důvodů. Intelektuální svoboda v Československu v období Pražského jara byla mnohem větší než v „předbřeznovém“ Polsku, nemluvě o pozdějším období. Podle Kiliase by bylo těžké si představit, že by v Polsku mohla vzniknout, a tím méně být publikována práce podobná dílu týmu Pavla Machonina. Určitou roli mohl sehrát také dlouhý cyklus vydávání vědecké literatury. Situace se dále zhoršila po srpnu 1968. Tzv. normalizace znamenala nové „zglajchšaltování“ a dramatické snížení úrovně československé sociologie. Omezení zahraničních kontaktů, které ji doprovázelo, se však opět přičinilo o zvýšení zájmu o polskou sociologii, která se

pro československé sociology znovu stala jediným „oknem do světa“.

Podle Kiliase mínění však nepřijeň doby nebyla jediným důvodem zmíněné asymetrie. Zdá se mu, že tato skutečnost vyplývala rovněž z nevelké orientace polských badatelů v tvorbě autorů ze sousedních zemí. S jistou dávkou jízlivosti by podle něj bylo možné uznat, že právě neznalost společenských věd jiných zemí našeho regionu rozhoduje o konstitutivní specifičnosti polské sociologie, přičemž někdy rodí přesvědčení o její výlučnosti. Kiliasovi vadí, že zájem nevyvolávala nejen současná, ale ani starší česká a slovenská literatura, i když se našly výjimky (např. Szcze- pańskiego znalost a pozitivní hodnocení tvorby I. A. Bláhy).

Kilias míní, že ohromná asymetrie ve znalosti partnerova vědeckého života svědčí o určité povrchnosti zájmu polské strany, což vyvolává potřebu reflektovat charakter motivace polských „animátorů“ zmíněných kontaktů. Jejich motivy lze nesporně charakterizovat jako do značné míry altruistické, jako snahu pomoci při obnovení sociologie v Československu. Vzniká však otázka, zda by tato motivace mohla stimulovat další kontakty v situaci, kdy by se druhé straně podařilo rychle se vyrovnat polské vědě nebo ji dokonce předstihnout. Kilias se ptá, zda by i nadále byly tyto kontakty považovány za zajímavé, zvláště když by se očekávání československé strany určitě rychle změnila. Nelze totiž zapomínat, že pro Čechy a Slováky byla polská sociologie fakticky zástupným předmětem zájmu, hodným pozornosti v podstatě jako cenná kopie či adaptace západní sociologie, na rozdíl od originálu politicky akceptovatelnějším a poměrně snadno dostupným. Větší svoboda intelektuální práce a rozvoj zahraničních kontaktů by podle polského autora musely značně zmenšit zájem o onu náhražku ve prospěch originálu. Kilias se domnívá, že právě tím lze vysvětlit rychlý pokles pozornosti věnované polské sociologii v Československu během roku 1968. Kromě toho poznamenává, že charakter československého zájmu o polskou vědeckou tvorbu se příliš neliší od specifičnosti polských zájmů o zahraniční sociologii. V obou případech bylo základem cílem mezinárodní spolupráce hledání inspirace a uznání především na Západě, ať už

přímo, nebo v případě Čechů a Slováků prostřednictvím polské vědy. Pouze pozdější situace československé sociologie podrobené přísnému ideologickému dozoru a zbavení zahraničních kontaktů mohla způsobit, že tento druh zájmu o polskou vědu jako jednoho z nemnoha „oken do světa“ byl s to přetrvat hluboko do osmdesátých let. Je pravda, že i toto okno bylo pouze „pootevřené“ a že tvorba polských autorů často nevyhovovala strážcům ideové čistoty československých společenských věd.

Stat' J. Kiliase je uzavřena konstatováním, že současné vztahy české, slovenské a polské

sociologie jsou založeny na nepočetných individuálních kontaktech. Polovina šedesátých let mohla vzbuzovat naděje, že tyto styky budou intenzivnější a užitečné pro obě strany. Jakkoli jejich přerušení bylo vyvoláno výlučně politickými faktory, řada jiných příčin utvářejících polsko-česko-slovenské vztahy by i tak podle Kiliase znemožnila udržení intenzivních kontaktů, v každém případě ve formě založené na zásadní nerovnoprávnosti partnerů, v jaké byly pěstovány ve druhé polovině šedesátých let.

Jan Sedláček

Seminář „Vztah Poslanecké sněmovny a Senátu Parlamentu ČR“

Dokumentační a informační středisko o parlamentech střední a východní Evropy při Sociologickém ústavu AV ČR (Parliamentary DICE) uspořádalo za podpory Konrad-Adenauer-Stiftung a pod záštitou Václava Klause, předsedy Poslanecké sněmovny a Petra Pitharta, předsedy Senátu PČR, dne 14. 6. 2001 v Rytířském sále Senátu Parlamentu ČR seminář *Vztah Poslanecké sněmovny a Senátu Parlamentu ČR*. „Parliamentary DICE“ tak navázalo na úspěšné semináře *Vybrané problémy související se vstupem ČR do EU očima poslanců* (podzim 1998 v PSP ČR) a *Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie* (květen 2001). Seminář vedený Zdenkou Mansfeldovou nabídl na základě projeveného zájmu odborné veřejnosti a politických reprezentantů komplexní prezentaci tématu vztahu dvou komor. Základní koncepce semináře vyšla z prezentace výzkumů poslanců a senátorů, kterými se pořadatelský tým Sociologie politiky Sociologického ústavu AV ČR dlouhodobě zabývá, doplněné jak o historický pohled na Senát v naší historii, tak o jeho současnost ve světle připravované legislativní úpravy vztahu obou komor parlamentu. Výsledky empirických šetření a jejich sociologické analýzy tak byly v jednotlivých příspěvcích doplněny o pohled odborníků z oboru moderní historie, ústavního práva a politické vědy.

Vedle Lubomíra Brokla, Adély Seidlové a Martina Vyšína, členů týmu Sociologie politi-

ky, prezentovala Eva Broková z Masarykova ústavu AV ČR pohled na československý senát a vztah dvou komor v období první československé republiky. Pohled na současný vztah dvou komor a jeho připravovanou legislativní úpravu pak prezentoval Jan Kysela, tajemník Stále komise Senátu pro Ústavu České republiky a parlamentní procedury. Hlas zastupitelů pak v diskusi představovali přítomní senátoři a senátorky.

Jednotlivé příspěvky budou publikovány v připravovaném sborníku; nabízím proto na tomto místě pouze stručnou charakteristiku jednotlivých příspěvků. V úvodu seznámila předsedající Zdenka Mansfeldová všechny účastníky se záměry organizátorů nabídnout multidisciplinární pohled na vztah dvou parlamentních komor v českém politickém systému. Svým příspěvkem vytvořila referenční rámec semináře a přiblížila účastníkům základní záměry a výstupy kvalitativního a kvantitativního výzkumu českého parlamentu včetně jeho longitudinálního a mezinárodního srovnání.

V prvním příspěvku *Třikrát Senát v historii Československa a České republiky* se Eva Broková věnovala historickým aspektům existence senátu v moderních demokraciích, především otázce vzniku a působení senátu v politickém systému první československé republiky. Velmi zajímavým faktem prvorepublikového působení senátu byl odlišný důvod jeho existence – na rozdíl od současného pojetí senátu jako pojistky demokracie byl senát v předválečném Československu vnímán jako pojistka proti majorizaci Slováků. Další zajímavou, avšak nerealizovanou myšlenkou

tehdejších zákonodárců, byla role senátu jako překážky proti radikálním voličům prostřednictvím zvýšením věkové hranice aktivního volebního práva pro volby do senátu. Tento příspěvek nastavil zajímavé zrcadlo současnosti, poukázal na skutečnost, že jisté problémy fungování Senátu PČR nejsou pouze současné, ale je možné najít paralelu i v naší minulosti. Lubomír Brokl ve svém příspěvku *Argumenty pro Senát a proti Senátu ve světle empirického výzkumu* na základě analýzy periodického a odborného tisku a empirických dat výzkumů poslanců a senátorů nejprve definoval obecné vnímání mandátu senátora a senátu jako takového, tedy občanský, regionální a nestranický akcent jeho působení. V druhé části svého referátu pak přednášející nabídl zajímavé srovnání předností a nedostatků Senátu PČR viděných očima poslanců a senátorů. Na jeho příspěvek navázala Adéla Seidlová referátem *Jsou poslanci a senátoři jako reprezentanti voličů odlišní?* Základní tezí byla otázka, zda a do jaké míry ovlivňuje rozdílný volební systém obou komor parlamentu vztah a komunikaci svých členů s voliči. Materiálem pro tuto analýzu byla opět empirická data výzkumů poslanců a senátorů, díky nimž nabídla autorka zajímavý pohled zákonodárců na sebe sama a na sebe navzájem. Velmi zajímavým prvkem byl pohled na pořadí poslaneckých a senátorských klubů podle dosažené míry autonomie rozhodování na základě autorkou sestaveného „indexu autonomie rozhodování poslance/senátora“.

V dalším příspěvku *Rozdíly rozhodování poslanců a senátorů* Martin Vyšín analyzoval faktory ovlivňující rozhodovací procesy zákonodárců. Na základě empirických dat autor popsal oblasti, v nichž se zákonodárci rozhodují vždy podle vlastního názoru, kdy je naopak jejich rozhodnutí ovlivněno vnějšími faktory a jaké tyto faktory jsou.

Jan Kysela doplnil svým příspěvkem *Vztah Poslanecké sněmovny a Senátu v návrzích tzv. stykového zákona* mozaiku vztahů dvou komor pohledem na návrhy a diskuse zabývající se jejich připravovanou legislativní úpravou. Autor seznámil posluchače s existujícími modely vztahů v rámci bikamerálních systémů a jejich historií a také s přípravou a obsahem tzv. stykového zákona, který legislativně upraví vzájemný vztah Poslanecké sněmovny a Senátu PČR a také způsob komunikace Parlamentu ČR a vlády v otázkách agendy vstupu České republiky do Evropské unie.

Jak závěrečná diskuse, tak i její pokračování v kuloárech přineslo za velkého přispění přítomných senátorů zajímavou konfrontaci empiricko-analytického a individuálního pohledu zákonodárců na problematiku vztahu dvou komor. V jejím závěru všichni zúčastnění kladně zhodnotili přínos semináře i zkoumání parlamentu nejen jako příspěvek k akademickému poznání, ale také jako prostředek reflexe zákonodárského sboru.

Petra Rakušanová

1st General Conference ECPR 2001, University of Kent at Canterbury, 6.- 8. 9. 2001

Evropské konsorcium pro politický výzkum (European Consortium for Political Research – ECPR) pořádalo ve dnech 6.-8. 9. 2001 svou zatím asi největší konferenci, kde v 16 sekcích se 129 panely bylo přihlášeno 387 referátů. Pro přiblížení tematického záběru uvádím přehled jednotlivých sekcí: (1) Komparativní výzkum Japonska a Evropy, (2) Demokratické ve třetím světě, (3) Teorie diskursu a politická analýza, (4) Environmentální politika, (5) Rozšiřování Evropské unie, (6) Gender a politika, (7) Local government a politika, (8) Média a

politika, (9) Mobilizace a participace, (10) Politické změny v postkomunistické Evropě, (11) Politické instituce a institucionální změna, (12) Politické strany, (13) Politika a umění, (14) Analýza veřejné politiky, (15) Volby a soutěž stran, (16) Otevřená sekce, věnovaná výuce politických věd, politické vědě a internetu, sociální, politické a ekonomické dimenze etnických a nacionálních konfliktů.

ECPR je nezávislou vědeckou asociací, která sdružuje téměř 300 evropských institucí s přibližně 7 000 politiky. Členství je pouze kolektivní, z České republiky jsou členy CER-GE a Sociologický ústav AV ČR. K hlavním činnostem ECPR patří organizování workshopů, kulatých stolů, konferencí a letních škol.

kterých se zúčastnilo již několik mladých českých kolegů s velmi pozitivním ohlasem. Důležitá je také činnost vydavatelská, jmenujme především časopis *European Journal of Political Research* s každoročním zvláštním číslem *Political Data Yearbook*.

Oficiálním otevřením konference byla přednáška Jeana Blondela (Evropské univerzity Florencie a Univerzity Siena) „Comparative Politics and the Bases of Party Support: From Declining Cleavages to the Re-emergence of Personal Ties“, ve které tento nestor komparativní politické vědy a neúnavný organizátor komparativních výzkumů ukázal na příkladu zemí jihovýchodní Asie, střední a východní Evropy a Latinské Ameriky nové momenty ve formování stranických systémů.

Podat ucelený obraz o konferenci není vzhledem k uvedenému počtu panelů a přihlášených referátů, které se musely vejít do dvou a půl dne konference, možné. Soustředím se proto pouze na ty panely, kterých jsem se zúčastnila, a to především v rámci sekce „Politické změny v postkomunistické Evropě“, která představovala vyvážený vnitřní i vnější pohled na klíčové oblasti změn v tomto regionu a to z hlediska institucionálního vývoje, změny elit, forem reprezentace zájmů, rozvoje občanské společnosti a její role, systémů politických stran, starých a nových cleavages a role veřejného mínění. Sekce byla koncipována s cílem najít společně sdílené formy politické transformace, avšak zároveň poukázat na regionální zvláštnosti a zásadní problémy v utváření nových politických systémů.

Panel Politická transformace a měnící se elity přinesl detailnější pohled na problém rekrutace politických elit v Estonsku (Juri Rusus, CEU Budapešť), úlohu elit v reformním procesu v Rusku (Anton Steen, Univerzita Oslo) a vliv kulatých stolů a pokojné formy přechodu na utváření nových politických elit v Maďarsku (Andras Bozoki, CEU Budapešť). Panel Formy reprezentace zájmů přinesl komparativní pohled na vztah vlády, většiny a opozice v postkomunistických parlamentech (Silvia von Steinsdorff a Susanne Kraatz, Univerzita Mnichov), reprezentaci žen v parlamentech střední a východní Evropy a odlišné rekrutační vzorce (Frances Millard a Marina Popescu,

Univerzita Essex) a reprezentaci podnikatelských zájmů na příkladu Polska (Iain Mcemamin, London School of Economics).

Panel Demokracie a občanská společnost kombinoval pohled na problém občanské společnosti v jedné zemi, konkrétně Maďarska, v období demokratizace a konsolidace demokracie (Máté Szabó, Eötvös Loránd University, Budapešť) s obecnějším problémem utváření občanské společnosti v zemích střední a východní Evropy v období globalizace (Adam Fagin, University of London). Panel Politické strany, veřejné mínění a politické cleavages se věnoval problému class cleavages v nových demokraciích, s reflexí situace v Latinské Americe (Mariano Torcal, Universitat Pompeu Fabra de Barcelona a Scott Maqinwaring, University of Notre Dame), ideologických cleavages a stranických preferencí na příkladu Chorvatska (Nenad Zakosek a Goran Cular, Univerzita Záhřeb) a metodologickému problému konceptualizace a měření cleavages v nových demokraciích (Radoslaw Markowski, IPS, Polská akademie věd).

Panel Vývoj stranických systémů a organizační změny vypovídal o posunu pozornosti badatelů od historicko deskriptivního přístupu ke standardním analýzám fungování a struktury stran. Svědčí o tom přednesené referáty na téma utváření organizační struktury politických stran v nových demokraciích (Ingrid van Biezen, University of Birmingham), rekrutace a stabilita politických elit ve stranických organizacích v postkomunistickém Rumunsku (Laurentiu Stefan-Scalat, University of Bucharest), kartelizace a postkomunistické politice: státní financování politických stran v Polsku po roce 1989 (Aleks Szczerbick, University of Sussex), Vývoj a institucionalizace politických stran v Polsku na příkladu dvou politických stran – AWS a SLD (Soren Riishoj, University of South Denmark).

Z ostatních sekcí mám jen velmi fragmentární poznatky, organizátoři nenabídlí obvyklý „paper room“, kde by bylo možné další zajímavě referáty získat alespoň v písemné podobě. Škoda, že Česká republika byla zastoupena velmi slabě; ze dvou přihlášených jsem se nakonec zúčastnila z ČR jen já.

Zdenka Mansfeldová

Sociological Review

3

CONTENTS

ARTICLES

- Musil, J.: Urban Development and Planning in Central Europe under Communist Regimes 275

- Brokl, L., Mansfeldová, Z., Seidlová, A.: The Relationship of Members of the Czech Parliament to Voters as a Matter of Vertical Accountability 297

METHODOLOGICAL COLUMN

- Loučková, I.: Towards Integrated Strategies in Social Work Research and Beyond 313

OVERVIEW ESSAY

- Večerník, J.: Social Reporting in the Czech Republic since 1989 329

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

- Hraba, J., Mullick, R., Lorenz, F. O., Večerník, J.: Age and Czechs' Attitudes about the Post-Communist Reforms 343

- Seidlová, A.: Research on Deputies and Senators in the Parliament of the Czech Republic 359

- REVIEWS 369

- NEWS AND INFORMATION 391

PE 4584

Sociologický časopis

3

OBSAH

STATI

Musil, J.: Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů 275

Brokl, L., Mansfeldová, Z., Seidlová, A.: Vztah poslanců českého parlamentu k voličům jako problém vertikální odpovědnosti 297

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Loučková, I.: Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci 313

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

Večerník, J.: Sociální zprávy v České republice po roce 1989 329

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Hraba, J., Mullick, R., Lorenz, F. O., Večerník, J.: Postoje české populace k reformám a transformaci z hlediska věku 343

Seidlová, A.: Výzkum poslanců a senátorů Parlamentu ČR 359

RECENZE

J. Večerník, P. Matějů: Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999 (I. Šrubař) 369

J. Šanderová: Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum 371

J. Sopóci, B. Búzik: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility (P. Machonin) 371

A. Pollert: Transformation at Work in the New Market Economies of Central Eastern Europe (L. Gatnar) 375

M. Lapka, M. Gottlieb: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků (V. Majerová) 376

E. Goffman: Všichni hrajeme divadlo (J. Bystřický) 379

Z. Bauman: Globalizace. Důsledky pro člověka (N. Jandová) 381

J. Keller: Vzestup a pád středních vrstev (J. Šanderová) 385

K. Müller: The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe (J. Večerník) 388

ZPRÁVY A INFORMACE 391

ISSN 0038-0288

